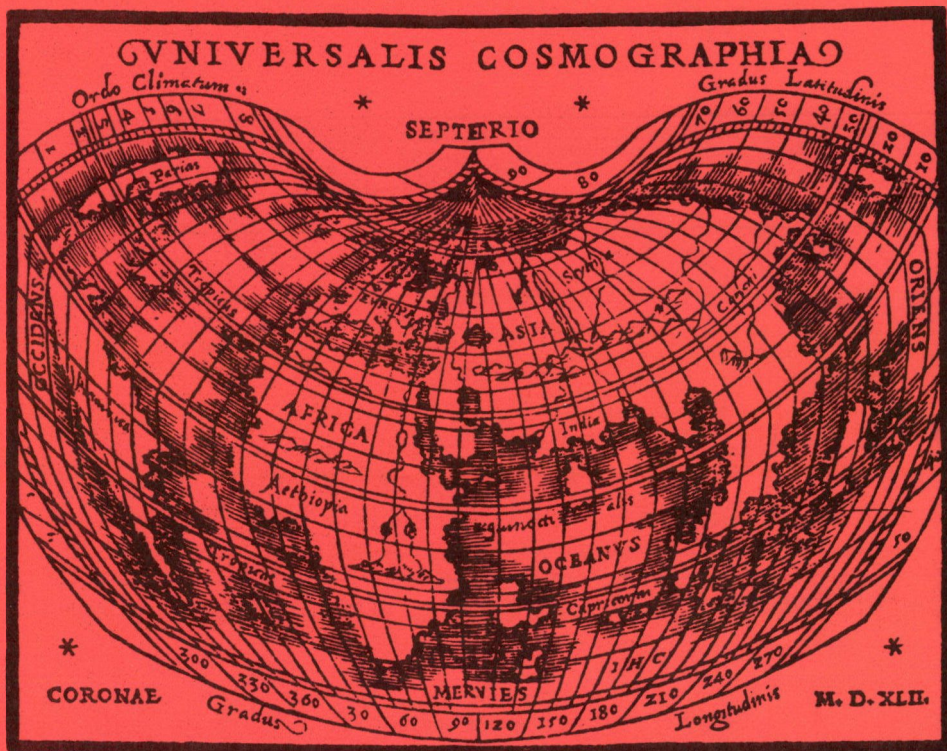

57779

57779

2003 NOV 03.

VILÁGTÖRTÉNET

2003 tavasz-nyár

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

2003. tavasz–nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Bíró László: Oktatáspolitikai és regionális különbségek egy 1918-ban létrejött államban	3
Gilincsek Edgár: A Marshall-terv	36
Pál István: Az első Wilson-kormány	56
Pusztai Gabriella: Libéria magyar egészségügyi minisztere: dr. Fuszek Rudolf	64
Gazdag László: A prekolumbián magaskultúrák	77

SZEMLE

Lucian Boia: Istorie și mit în conștiința românească (Ism.: Boér Hunor)	84
Tóth Ágnes: Angol–amerikaiak Felső-Kaliforniában a mexikói időszakban 1821–1848 (Ism.: Szilágyi Ágnes Judit)	91
Christian Kloyber–Marcus G. Patka: Österreicher im Exil. Mexiko 1938–1947. (Ism.: Tihanyi János)	92
Denis Judd–Keith Surridge: The Boer War (Ism.: H. Haraszi Éva)	94
Honnan jönnek a baszk nacionalisták? L'Histoire 2003. március (Ism.: Vadász Sándor)	94

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographie. Brassó, 1542. OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 400,-Ft, példányonkénti eladási ára: 200,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Koroknainé Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

OKTATÁSPOLITIKA ÉS REGIONÁLIS KÜLÖNBBSÉGEK EGY 1918- BAN LÉTREJÖTT ÁLLAMBAN

Amikor a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság létrejött, a vitális kérdések – mint az ország berendezkedése, fejlődésének és modernizálásának módjai – nem voltak, nem lehettek véglegesen eldöntve, megtervezve. A jól működő oktatási rendszer kiépítésére több szempontból is szükség lett volna: a hatásos iskolapolitika egyrészt csökkenthette volna az egyes országrészek közti műveltségbeli különbségeket, másrészt a jugoszlávizmus szellemében megfogalmazott tananyag közelíthette volna az egyes délszláv népeket egymáshoz, ami végső soron erősíthette volna lojalitásukat az újonnan alakult állam iránt. Az adott lehetőségek között gyors gazdasági, kulturális felemelkedésről azonban csak álmodni lehetett.¹

Az SZHSZ államot létrejötté után hatalmas különbségek jellemezték. Igaz ez az oktatás és a kultúra területére is. Az állam megalakulása után az elemi oktatás területén öt különböző alapvető oktatási törvény volt életben: Szerbiára, Montenegróra és a Vajdaságra az 1904. évi, 1919-ben módosított szerb törvény vonatkozott, a szlovén területeken az 1869-ben hozott és 1881-ben módosított, Horvátországban és Szlavóniában az 1883-as, Dalmáciában az 1869-ben szentesített és az azt módosító 1883-as törvény volt életben. Bosznia-Hercegovinában az 1911-ben, illetve 1913-ban megalkotott törvények voltak a meghatározó előírások.²

A területek egymáshoz közelítése, illetve a korábbi önállóság megőrzése volt a tárgya az oktatáspolitikai koncepciók körüli vitáknak, ugyanazok a kérdések, amelyek az állam berendezkedésével kapcsolatban is döntő módon felmerültek.³ Az állami kultúrpolitikában különböző szakaszok különíthetők el. Az első évekre, a parlamentarizmus időszakára az alapvető irányítási keretek kialakítása, a viták a jellemzők. A diktatúra idején, 1929-től a jugoszlávizmus szellemében megszülettek az alapvető oktatási törvények, majd az 1930-as évek közepétől az előzőekhez képest fokozatosan csökkent az állam beleszólása a kulturális kérdésekbe, majd 1939-ben az ország berendezkedésének átalakításával az oktatás és a kultúra irányítása „nemzeti” hatáskörbe került.⁴

Előzmények: állami iskolapolitika a korábbi államokban

Az iskoláztatás színvonala az egykor a Habsburg Birodalomhoz tartozó területeken magasabb volt, mint az SZHSZ államhoz került egyéb területeken. Az oktatás kezdetei és az állami szerepvállalás is korábbra nyúlik vissza. A szlovének által lakott vidékeken az első iskolák a 13–14. században jelentek meg, a városokban a tanítás nyelve a német, a tengermellékeken pedig az olasz volt. A szlovén nyelvű oktatás gondolata a reformáció idején merült fel először, és ekkoriban jelent meg Primož Trubar első szlovén ábécés könyve és kis katekizmusa (címe szerint „In der windischen Sprach”). A reformáció idején jó néhány alsó fokú iskola nyílt, a sikeres ellenreformáció után, a 16. század végén a protestáns iskolák zömét bezárták, az oktatás szervezése a jezsuiták kezébe került. A jezsuiták az elemi oktatással szemben a magasabb fokú iskolák fejlesztésére fektették a hangsúlyt: gimnáziumokat

alapítottak Laibachban (Ljubljana), Klagenfurtban, Triestben és Marburgban (Maribor).

A 18. század második felében, a felvilágosult abszolútizmus idején tért hódító felfogás szerint az állam feladata a közoktatásügy szabályozása annak érdekében, hogy az emberek hasznos és engedelmes állampolgárokká váljanak. A bécsi udvar célja egy egységes, központilag irányított oktatási rendszer kiépítése volt. A jezsuita rend feloszlatása után az oktatás felügyelete az állam kezébe került. 1764-ben bevezették az első állami tantervet, amely a latin helyett a németet tette az oktatás nyelvén. Az 1774-ben elfogadott Általános Iskolarend, amely hattól tizenkét éves korig általános tankötelezettséget írt elő, egy évszázadra meghatározta az elemi oktatás kereteit. A rendelet különböző szintű népiskolátípus felállításáról rendelkezett: a tartományi fővárosokban minta- vagy normaiskolákat, a városokban úgynevezett főiskolákat, a falvakban triviális iskolákat hoztak létre.

A szlovén oktatási nyelv kérdése 1848-ban merült fel újra. Az ekkor megfogalmazott törvényjavaslat szerint a népiskolákban az oktatásnak a tanulók anyanyelvén kell folynia, és az oktatás nyelvét a tartományi kormányzat határozza meg a községek egyetértésével. A századforduló idejére Krajnában a szlovén lett az elemi oktatás nyelve, míg a többi szlovének által lakott területeken a szlovén „versenyzett” a némettel, illetve az olasszal.⁵

A következő, népiskolákra vonatkozó törvény 1868-ban született. Az iskolák felügyelete az állam vagy a tartomány kezébe került. A törvény előírta a nyolcéves tankötelezettséget, de csak Stájerországban és Karintiában vezették be. A többi szlovénok lakta tartományban hatéves maradt a kötelező oktatás. A hat osztályt kétéves ismétlő-továbbképző iskola követett, amelybe csak télen jártak a gyermekek. A népiskoláknak két típusa volt: az általános vagy elemi iskola, illetve az ötödik osztály elvégzése után hároméves polgári iskolába lehetett beiratkozni. Ezek főleg a nagyobb ipari és kereskedelmi központokban jöttek létre, 1918-ig a később a délszláv államhoz tartozó területeken 36-ot alapítottak.⁶

A szlovén középiskolai oktatás kezdetei az 1870-es évekre nyúlnak vissza, először kétnyelvű, német–szlovén osztályok jöttek létre (pl. Mariborban és Celjében), több helyen pedig nyelvórákat szerveztek a szlovén gyermekek számára. Az 1908-as gimnáziumi reform lehetővé tette a szlovén nyelv fokozatos bevezetését a krajnai gimnáziumokban. Végül is az 1910-es években egy szlovén nyelvű magán-középiskola, valamint hat kétnyelvű gimnázium működött. Ezek mellett négy két tannyelvű tanítóképzőben folyt az oktatás. Szlovén nyelvű egyetem 1918-ig nem jött létre.⁷

A horvát és dalmáciai területeken a 12–13. században jöttek létre az első egyházi iskolák, majd a 14. században több városban – főképp a tengermelléken és a szigeteken: Raguzában, Zarában, Trogirban, valamint Korčulán, Hvaron stb. – megkezdődött az oktatás, latin, illetve olasz nyelven. A török hódítás időszakában az iskolák java részét a kapucinusok és a ferencesek működtették. Horvátországban az állami szerepvállalás kezdeteit a Ratio Educationis (1777) jelentette. A rendelet az ausztriai Általános Iskolarendet követte, és világossá tette, hogy a közoktatásügyet a felvilágosult állam politikai kérdésnek tekinti, mikor az egész oktatást egységesíteni akarja. A rendelet Magyarországon – az adminisztratív és felekezeti beosztásoktól függetlenül – kilenc tankerületet hozott létre, ebből az egyik a zágrábi volt. A kerületek élén álló tanfelügyelők ellenőrizték az oktatást valamennyi iskolatípusban,

felekezetre való tekintet nélkül. Az iskolaszervezet és az iskolák típusai az ausztriai mintát követték.⁸

Az illír mozgalom, majd 1848 polgári követelései közé tartozott az anyanyelvű iskolahálózat kiépítése. A horvát szábor 1861-ben a horvát tanítók zágrábi egyesületének javaslatára elfogadta, hogy „jugoszláv” nyelvű iskolahálózatot hoznak létre, amely jobban megfelel a kor követelményeinek. A horvát–magyar kiegyezés autonómiát biztosított Horvátországnak a közoktatás terén, így az iskolakérdés horvát belüggévé vált. Többéves előkészítés után 1874-ben megszületett a népiskolai törvény. A törvény előírásai szerint a népiskolák négy évfolyamosok. A négy osztályt két ismétlődő évfolyam követi, utóbbi hetente kétszer két óra tanítást jelentett. A törvény tankötelezettséget írt elő a 7–14 éves korosztály számára. Az oktatás ingyenes, és anyanyelven folyik. A tanítók közalkalmazottak lettek, vagy a községek, vagy az állam fizette őket. Csak olyan tankönyveket lehetett használni, amelyet a kormány jóváhagyott. A tananyagot az állami tanmenet írta elő. A törvény célja többek között az volt, hogy csökkentse az egyházi befolyást az oktatásban. Az egyház a továbbiakban csak a hittan tanítását ellenőrizhette, az iskolák felügyeletére iskolai bizottságokat (iskolaszékeket) állítottak fel, többek között a szülők részvételével. A törvény nem terjedt ki a határőrvidékre, az ottani oktatást továbbra is Bécsből szabályozták.⁹

Az állami felügyeletet a horvátországi szerbek sérelemként élték meg, mivel az ő oktatásuk az egyházi népiskolák hálózatán alapult. Ezenkívül a király 1872-ben jóváhagyta az 1864–65-ös karlócai egyházi kongresszuson elfogadott és 1871-ben módosított, szerb egyházi iskolákra vonatkozó rendelkezést, amely gyakorlatilag autonómiát biztosított a szerbeknek az elemi oktatás terén. A klauzula szerint az oktatási törvény nem vonatkozik a szerb iskolákra. Ennek figyelembevételét a szábor – Ivan Mazuranič bán javaslata ellenére – elutasította.¹⁰ Az 1874-es törvényt 1888-ban módosították. Az új törvény hatályát kiterjesztették a közben megszüntetett és Horvátországhoz csatolt határőrvidékre is. Az elemi iskola továbbra is négyéves maradt, a polgári iskolák helyett azonban felső népiskolákat vezettek be, amelynek három típusa volt.

1885-ben az iskoláskorú gyermekeknek 64%-a (143 ezer a 223 ezerből) látogatta rendszeresen az iskolát. Ez az arány 1910-ig az iskolák számának növekedése ellenére alig, mindössze 67%-ra emelkedett (266 ezer a 396 ezerből). Az írni-olvasni tudók aránya a hat évnél idősebb lakosságon belül 1880-tól 1910-ig 25%-ról 48%-ra nőtt,¹¹ jelentős regionális különbségeket mutatva. A városok lakói között 16–20% volt az analfabéták aránya, a Szerémségben a lakosság kétharmada, ezzel szemben Lika környékén csak egynegyede tudott olvasni. Számottevőek voltak a különbségek az egyes etnikumok között is. A legiskolázottabbak a németek voltak, 67%-uk tudott írni és olvasni, őket a magyarok, a kis számú szlovákok és rutének követték, megelőzve a horvátokat (45%) és a nagy számban az egykori határőrvidéken élő szerbeket (32%).¹²

Dalmáciában, amely a napóleoni háborúk után lett osztrák koronátartomány, igen lassan indult meg a népiskolai hálózat kialakítása. Míg Horvátországban és a Monarchiához tartozó délszlávok által lakott területeken viszonylag nagy lendületet kapott az iskolahálózat kiépítése, Dalmáciában 1858-ban az iskoláskorúaknak mindössze 24%-a járt iskolába. Az iskolakérdés – az erősen tovább élő olasz hagyományok miatt – a nemzeti küzdelem része is volt egyben. Noha a tartomány lakosságának kb. 96%-a a korabeli összeírások szerint szerb-horvát anyanyelvű volt,

az első „illír” iskola csak 1858-ban nyílt meg. Miután 1870-ben a Horvát Nemzeti Párt többséget szerzett a tartománygyűlésben, megindult a küzdelem a kétnyelvű és olasz iskolákkal szemben, s ez végül olyan sikerrel zárult, hogy a századfordulóra már csak mutatóban maradt olasz elemi iskola, és a horvát-szerb anyanyelvűek a felsőbb iskolákban is többségbe kerültek. Az oktatás alapvető feltételeit a már említett ausztriai törvények szabályozták. Az írni-olvasni tudók aránya itt is jelentős regionális és etnikai különbségeket mutatott. 1910-ben a tartomány népességének 63%-a nem tudott írni-olvasni, ezen belül a hegyes, belső vidékeken élő, főképp szerb lakosság körében 80% körüli volt az analfabéták aránya, a városokban, a tenger mellékén a szigeteken élő olaszok között viszont csak 18%-os volt az írástudatlanok aránya.¹³

A Vajdaságban érvényesülő állami oktatáspolitikai 18. századi főbb elemeit a szlovén és a horvát területek kapcsán már említettük (Általános Iskolarend, Ratio Educationis). A magyarországi oktatási rendszer alapintézményeit a népiskolák jelentették. Ezek további megerősítését célozta az 1868:XXXVIII. törvénycikk. A törvény a gyermekek számára 6-tól 12, illetve 15 éves korukig iskolakötelezettséget írt elő, ami 6–12 éves korig kötelező népiskolai oktatást jelentett, majd a tovább nem tanulók számára 15 éves korukig heti néhány órás kötelező ismétlődő oktatás következett. A törvény minden olyan községet, amelyben legalább 30 tanköteles gyermek élt, és nem működött korábban – általában felekezeti – iskola, arra kötelezett, hogy állítson fel népiskolát. A népiskolák feletti felügyeletet a tankerületek látták el, élén az állami ellenőrzés képviselőjével, a tanfelügyelővel. Az iskolaalapítások következtében az iskolaköteles korú gyermekek 85%-a járt Magyarországon iskolába. A népiskolák általában négy évfolyamosak voltak, mivel a törvény szándéka ellenére az 5–6. osztályok nem jöttek létre. Magasabb szintű ismereteket a négy évfolyamos polgári iskolákban, a szintén négyéves, de előképzettséget igénylő tanítóképzőkben, valamint az érettségi vizsgával záruló gimnáziumokban és reáliskolákban szerezhettek a tanulók. (A gyermekeknek csak alig néhány százaléka folytatta tanulmányát az elemi iskola négy évfolyamának elvégzése után.) A szakoktatás az 1880-as évektől kezdett kialakulni: az 1884:XVII. törvénycikk teremtette meg a tanoncoktatás új jogi kereteit. A három évfolyamos tanonciskolákba a népiskola hatodik osztálya vagy előkészítő osztály után lehetett beiratkozni. A tanulók elméleti oktatására csak néhány órát szántak, az idő nagy része gyakorlati munkával telt el.

Az 1690 után a Vajdaság területére beköltözött szerb lakosság gyakorlatilag autonómiát élvezett az oktatás terén, miközben a tankötelezettségről és iskolaépítésről rendelkező főbb magyarországi törvények és rendelkezések is hatályosak voltak (pl. Ratio Educationis, 1868. évi népiskolai törvény stb.). A betelepülés után, 1727-ben az udvar engedélyezte, hogy a szerbek iskolákat hozzanak létre, majd az 1770. évi Regulamentum Illyricum kifejezetten kötelezte a községeket, hogy iskolákat hozzanak létre, és tartsák el a tanítókat. Ezt 1776-ban egy újabb rendelet is megerősítette. Az első iskolákat a szerb egyház szervezte meg az egyházi alapok felhasználásával. A szerb nemzeti kongresszus 1871-ben fogadta el iskolaszabályzatát, amelyet a király a következő évben meg is erősített, s amely a szerb iskolahálózat autonómiát szavatolta a szerb egyház felügyelete mellett. A szerb egyház a magyar nyelv oktatását célzó törvények bevezetését sérelmesnek tartotta, valamint azt is, hogy a „lex Apponyi” a magyar nyelv oktatásának hatásosságával kötötte össze az iskolák támogatását.¹⁴

Az általános iskolázottság, amit az írni-olvasni tudók arányával lehet leginkább jellemezni, eltérő szintet mutatott a Vajdaság népei között. Az 1910-es népszámlálás szerint a németek 64–73%-a, a magyarok 59–61%-a, a szerbek 47–53%-a tudott írni-olvasni a később a délszláv államhoz került egyes magyarországi megyékben.¹⁵

Az egykor az Oszmán Birodalomhoz tartozó területek közül a 19. században – autonómiája folytán – Szerbiának volt a legkedvezőbb helyzete az oktatás kiépítése szempontjából. Az 1830-as hatt-i şerif, amelyben a Porta elismerte a Szerb Fejedelemség autonómiáját, egyebek mellett engedélyezte a saját, önálló iskolarendszer kialakítását. Állami iskolapolitikáról azonban még sokáig nem beszélhetünk: az iskolaügyre a fejedelmek nem kívántak pénzt áldozni. Az állami oktatásszabályozás első lépése a népiskolákra vonatkozó rendelet elfogadása volt 1833-ban. A rendelet a népiskola három típusát vezette be, tankötelezettséget azonban nem írt elő. Az iskolák fenntartását a községekre bízta. Az oktatásirányítás első szerve, az igazságügyi és oktatási minisztérium 1834-ben jött létre. 1835-ben kapott először fizetést az államkasszától néhány tanító, és támogatást néhány iskola. Minden járásból két iskola költségeit az állam magára vállalta, de ezt a rendelkezést hamarosan, 1840-ben visszavonták.¹⁶

Az első általános oktatási törvényt 1844-ben hozták. A törvény négy iskolatípust ismert el: elemi népiskola, gimnázium, kereskedelmi iskola, líceum. A népiskolákat a községeknek kellett berendezniük és fenntartaniuk, az oktatás ingyenes volt. A népiskolák a falvakban három-, a városokban négyosztályosok voltak. Az iskolák célja – a törvény megfogalmazása szerint – az, hogy a gyermekekből „jó keresztényeket, tiszteletré méltó embereket és hasznos polgárokat neveljenek”. A lányoknak is engedélyezték az iskolába járást, amiben a kormányzat azon törekvése nyilvánult meg, hogy mindkét nemet bevonják az oktatásba. A következő törvények (1863, 1875) az oktatás centralizálását szolgálták, illetve szervezeti kérdésekkel foglalkoztak.

Az iskoláztatás tekintetében a jogi áttörést a Stojan Novaković minisztersége idején, 1882-ben elfogadott törvény jelentette, amely bevezette az általános tankötelezettséget. A mind a fiúkra, mind a lányokra vonatkozó hatéves iskolakötelezettség alapján véve nagy jelentőségű volt az oktatásügy modernizálása során, a hiányos feltételek és az elégtelen állami támogatás miatt azonban nem valósult meg. Mivel az iskolalátogatás nem vált általánossá, 1892-ben az új oktatási törvény négy évre csökkentette az iskolakötelezettséget, és a korábbi, nagyobb igényű tananyagot is az alapvető olvasási, számolási, vallási, történelmi és földrajzi ismeretekre redukálták. 1904-ben újabb törvényt fogadtak el, amely megismételte a korábbi törvény több rendelkezését, és négyéves, ingyenes oktatást tett lehetővé minden ember számára.¹⁷ Mindezek eredményeként a 19–20. század fordulóján táján a 6–10 éves gyermekeknek mindössze 27%-a (a fiúk 44%-a, a lányok 10%-a) járt iskolába, de nem mindegyikük kellő rendszerességgel.¹⁸

A 19. század második felétől – főképp az 1870-es évektől – a nagyobb városokban fokozatosan létrejöttek a középiskolák, a különböző négy- és hatosztályos gimnáziumok, a reáliskolák, valamint a felsőbb leányiskolák (számuk 1909–10-ben 20 volt, 354 tanár tanította a 7440 diákot).¹⁹ Az első törvényi szabályozásra 1853-ban került sor (a gimnáziumokról szóló törvény), majd ezt követte a középiskolai törvény 1889-ben. A középiskolák között a vezető szerepet a gimnázium játszotta, mivel az ottani képzés jó alapul szolgált az állami szolgálat megkezdéséhez. Ugyancsak az

állami szolgálat szempontjai domináltak a felsőoktatásban is: a belgrádi liceumban, majd főiskolán végzetek közel 90%-a jogot hallgatott. Lassan fejlődött a szakoktatás is. 1910-ben 87 kereskedelmi és ipari szakiskolában közel kétezer diák tanult, ez a szám európai viszonylatban alacsonynak számított. Egy olyan országban, ahol a lakosság több mint 80%-a a mezőgazdaságból élt, a mezőgazdasági szakiskolák 130–140 fős tanulói létszáma is alacsonynak tűnik.²⁰ Ezek az arányok egy olyan társadalomra jellemzőek, amelyben az új, állami bürokrácia létrejötte megelőzi az egyéb modern társadalmi rétegek kialakulását.

Az 1860-as években szinte a semmiből indult meg az iskolaszervezet kiépítése. Az 1870-es évektől az első világháborúig az állami költségvetés mintegy 6–8%-át fordították az oktatásra (a hadseregére 20–26%-át), ennek a fele jutott az elemi oktatásnak. A községek saját költségvetésük 13%-át költötték az oktatás rájuk háruló feladataira.²¹ A költségvetési adatok azt mutatják, az állam arányait tekintve nagyobb súlyt fektetett a számára – a hivatalnokok képzése miatt – fontosabbnak tartott közép- és felső fokú oktatásra.²² Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy Szerbia lakossága az egyik legfiatalabb volt Európában, az 5–14 év közötti népesség a lakosság 26%-át tette ki. Az adott körülmények között a meglévő iskolák és a tanerő hatszorosára lett volna szükség a teljes tankötelezettség megvalósításához.²³

Montenegróban 1833-ban alapította II. Péter fejedelem az első világi iskolát Cetinjében. Az első tantervet 1857-ben dolgozták ki. 1869-ben alapították a tanítók képzésével is foglalkozó teológiai iskolát. Az első oktatási törvényt, amely bevezette az általános tankötelezettséget, 1878-ban fogadták el. A következő évben létrehozták az oktatási minisztériumot, 1885-ben pedig a miniszter úgy rendelkezett, hogy a községek adót fizetnek az iskolafenntartás céljából, a tanítókat viszont az állam fizeti. Az újabb oktatási törvények (1905, 1907) szabályozták az iskolák felügyeletét, illetve a tanítók jogait és kötelezettségeit.²⁴

Makedóniában és Koszovóban a világi oktatási intézmények kiépülése a tanzimat reformsorozat keretében vette kezdetét.²⁵ Mivel mindkét területre több nemzet is igényt tartott, a nemzetépítés szempontjából mind a bolgárok, mind a szerbek, mind a görögök igyekeztek saját iskolahálózatukat kiépíteni. Az exarchátus magalakítása után Bulgária – kihasználva az autonómia adta lehetőségeket – a századfordulóra kb. 600–700 iskolát alapított. Szerb részről a külügyminisztérium támogatásával a Szent Száva Egyesület hozott létre iskolákat Koszovóban és Makedóniában.²⁶ Koszovóban az iszlám vallási iskolákon (rüşdiye, mekteb) kívül az Osztrák–Magyar Monarchia által létesített iskolákban folyt a tanítás. A Monarchia 1880-ban állapodott meg a Szentszékkal, hogy iskolákat hoz létre a katolikus albán lakosság számára. Ezekben az iskolákban albánul folyt a tanítás.²⁷ A Balkán-háborúk után a Szerbia által megszerzett területeken szinte a semmiből kellett az oktatási rendszert újjászervezni. A háborúk során az iskolák nagy része elpusztult, voltak olyan járások, ahol egyetlen iskola sem maradt (pl. Gevgelija, Valandovo). A szerb iskolaszervezet megszervezésére és ellenőrzésére Skopjében, Bitolában és Štipben oktatási hivatalt állítottak fel. A nem szerb nemzetiségű tanítóknak, amennyiben állami szolgálatba akartak kerülni, szerb nyelvtanfolyamot és átképzésen kellett részt venniük, ahol elsajátíthatták a szerb történelem és földrajz alapvető ismereteit. A nem szerb iskolákat bezárták, kivételt csak az aromán iskolák, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia által fenntartott intézmények jelentettek. Az iskolahálózat fejletlen volt, az 1918–19-es tanévben mindössze 400 iskola működött közel 600 tanítóval.²⁸

Az Oszmán Birodalomban a 19. századig nem létezett állami világi iskola. Az iskolákat a milletek működtették, és a tananyag fő részét a vallási ismeretek képezték: a muszlimok esetében a Korán olvasása – arab nyelven –, a felsőbb iskolákban pedig az iszlám jog. Az ortodox iskolákban az egyházi szláv nyelvvel ismerkedtek meg a tanulók. Először a tanzimat reformtörekvések idején történt kísérlet az állami iskolarendszer kiépítése. 1869-ben lépett életbe az első oktatási törvény, amely – amellet, hogy biztosította a nem muszlim lakosság számára a saját iskolarendszerhez való jogot – a világi oktatás alapját jelentette.²⁹ Az említett törvény – amely állami iskolák létrehozására kötelezte a helyi hatóságokat az oszmán tanmenet bevezetésével, valamint az egyházi iskolák tankönyveinek jóváhagyását írta elő – a milletrendszerrel való szakítást tűzte ki célul, s így kiváltotta a keresztények ellenállását.³⁰

Bosznia-Hercegovinában 1861-ben nyílt az első már világi tananyagot is oktató középiskola (ruždije, rüšdiye). Ezt az iskolatípust elvben nem muszlimok is látogathatták. A muszlim gyermekek elemi oktatása az ún. mektebekben folyt, ahol a Korán szövegeit olvasták és tanulták. Ezeknek a gyermekeknek a többsége félig analfabéta maradt, mivel modern értelemben vett olvasásitanítás nem folyt. A fennálló helyzeten a klérus ellenállása miatt nehéz volt változtatni, a mektebeknek még a nyegedét sem sikerült modernebbé tenni a 20. század elejéig. (Az újabb típusú mektebekben végzett tanulók megfelelő világi tudás és olvasásismeret birtokában a népiskola harmadik osztályában folytathatták tanulmányaikat.) A klérus – védve az elavult iszlám iskolarendszert – az 1909. évi autonómiairendelkezésben elérte, hogy csak a mekteb elvégzése után iratkozhatnak be a muszlim gyermekek nyilvános iskolába.³¹

A szerbek iskolahálózata a tanzimat reformok bevezetése után kezdett fejlődni. Az iskolák költségeit alapvetően az ortodox egyház állta. 1878 után a szerbek erősen védtek iskolarendszerüket, amelynek autonómiáját végül 1905-ben elismerték.

Az első bosznia-hercegovinai horvát iskolaalapítások a ferencesek középkori tevékenységéhez kötődtek. Néhány iskolájuk az oszmán hódítás időszakában is fennmaradt. A 19. század utolsó harmadában megjelentek mellettük a különböző tanító rendek. A boszniai felekezetek közül a katolikusok bizonyultak a legnyitottabbaknak mind a vallási elkülönülés megszüntetése, mind pedig a koedukált oktatás tekintetében. Ezenkívül azt várták a kormányzattól, hogy végre iskolákat nyit a horvát többségű nyugat-hercegovinai területeken.³²

Az okkupáció után az osztrák–magyar hatóságok egyik alapvető feladata volt a megfelelő oktatási rendszer kiépítése. A helyzet, amivel szembe kellett nézniük, a Monarchia egyéb területeihez képest is sokkal rosszabb volt: fejletlen volt az iskolahálózat (a gyermekek több mint 80%-a nem járt iskolába), kevés volt a tanító, és különösen a muszlim iskolákban igen alacsony volt az oktatás színvonala.³³ A vallási és nemzeti ellenállás nagyban hátráltatta a modernizációs törekvéseket, ennek következtében még azt az eredményt sem lehetett elérni, amit az anyagi lehetőségek megengedtek volna.

A legnagyobb politikai kérdést az jelentette, meghagyják-e a vallásfelekezetek alapján kialakult iskolarendszert, vagy egységes, interkonfeszziós szerkezetet alakítsanak ki. Az osztrák elképzelések – már politikai okokból is, hogy a nemzeti tudatokat gyengítsék és egy közös „bosnyák nemzettudatot” alakítsanak ki az itt élők körében³⁴ – inkább a második variánst

célozták.³⁵ A gyakorlatban azonban egy köztes megoldás bontakozott ki. Az anyagi nehézségek és a megfelelő szakemberek hiánya mellett a kormánynak azzal szembe kellett néznie, hogy a bosnyákok vallási, a szerbek nemzeti-vallási okokból elleneztek az interkonfessionális rendszer létrehozását. Végül 1906-ban az iskolai ügyek koordinálására létrehozták a Legfőbb Oktatási Tanácsot, majd pedig 1911-ben elfogadták a tartomány első oktatási törvényét, amely a 7–11 éves gyermekek számára iskolakötelezettséget írt elő. Az iskolahálózat fejletlensége miatt azonban a törvény megvalósíthatatlan maradt.³⁶

A nehézségek dacára a korszakban a négyosztályos iskolák száma sokszorosára emelkedett (1880/81 31, 1899/1900 193, 1909/10 306, 1917/18 455).³⁷ 1913–14-ben azonban 3504 lakosra jutott egy iskola, amely még kelet-európai összehasonlításban is rossznak mondható. A századforduló körül az iskoláskorú gyermekeknek mindössze tizede járt iskolába, ezen belül is jelentősek voltak a felekezeti különbségek (a muszlim gyermekek 6%-a, az ortodoxok 13%-a, a római katolikusok 22%-a, a zsidók 87%-a).³⁸ Magas maradt az analfabéták aránya is. Az 1910. évi népszámlálás szerint a lakosság 87,8%-a nem tudott írni-olvasni, és itt jelentősek a felekezeti különbségek (muszlimok 94,7%, ortodoxok 89,2%, római katolikusok 77,4%).³⁹

Az elmondottak mutatják, az SZHSZ államba került területeken korábban különböző oktatáspolitikák érvényesültek, és eltérőek voltak az oktatás hagyományai, feltételei is. A Habsburg Birodalomhoz tartozó területeken az oktatás modernizálása és az állami szerepvállalás már a 18. század második felében megkezdődött. Az egykor az Oszmán Birodalomhoz tartozó régiókban a 20. század elejéig nem jött létre a lakosság többségét érintő oktatási rendszer.⁴⁰ A vajdasági elemi iskolák lakossághoz viszonyított száma például kétszerese volt a szerbiainak, és közel négyszerese a bosznia-hercegovinainak. Ebből következően az analfabéták aránya is hatalmas különbségeket mutatott: Szlovéniában a lakosság 82%-a tudott írni-olvasni, míg Bosznia-Hercegovinában mindössze 12%-a. Nincsenek adataink Montenegróra és Koszovóra vonatkozóan, de az ottani helyzet nem lehetett jobb, mint a boszniai (1–2. táblázat).⁴¹ Mindebből következett, hogy hatalmas feladatra vállalkozott az oktatáspolitikai, amikor egységes oktatási rendszer bevezetését és a fejlettség- és műveltségbeli különbségek csökkentését tűzte ki célul.

1. táblázat

Írástudatlanság a 6–10 évnél idősebb lakosság körében és az elemi iskolák száma 1910 körül

Terület	Analfabéták (%)	Elemi iskolák	Lakos/iskola
Szlovénia	18,2	679	1475
Horvátország	54,4	1536	1707
Dalmácia	72,2	457	1360
Vajdaság	34,5	1200	1122
Bosznia-Hercegovina	87,8	487	3967
Szerbia	79,0	1425	2042
Makedónia és Koszovó	n. a.	381	4370
Montenegró	n. a.	136	1753

2. táblázat

Az írástudatlanok arányának anyanyelv szerinti megoszlása (%) az 1921. évi népszámlálás alapján

Anyanyelv	Férfi	Nő	Összesen
Szerb-horvát-szlovén	42,6	63,0	53,0
Cseh, szlovák	10,9	13,8	12,4
Német	9,0	12,3	10,7
Magyar	17,8	23,7	20,9
Román	52,1	76,3	65,0
Rutén	33,4	41,6	37,6
Albán	94,9	99,1	97,0
Török	80,1	97,0	88,7
Olasz	12,8	16,3	14,6
Lengyel	41,0	52,1	46,5
Orosz	5,5	7,8	6,3
Egyéb	61,3	71,6	66,5
Összesen	42,2	60,3	51,5

Oktatáspolitikai elképzelések a parlamentarizmus idején (1918–1929)

Az iskolarendszer átalakítása és fejlesztése a különbségek és a közös vonások csekély volta miatt nem tűnt könnyű feladatnak. Először is létre kellett hozni az oktatásirányítás szervezetét, mivel 1918 előtt az egyes délszláv népek kulturális életét természetesen különböző központokból irányították (Belgrád, Zágráb, Ljubljana, Szarajevó, Újvidék, Split). Az SZHSZ állam megalakulása után egy ideig bizonyos kettősség mutatkozott: 1918 decemberében az első kormány egyik tárcájaként létrehozták az oktatási minisztériumot, ugyanakkor – Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában, Dalmáciában, Szlovéniában – a még működő tartományi kormányoknak is volt saját oktatási minisztériumuk. 1923–24-re, a tartományi kormányok megszüntetése és a közigazgatási reform bevezetése után, vagyis az állam megalakulása után öt évvel kerültek a kulturális-oktatási ügyek egy tárca felügyelete alá. Az első oktatási programot – amely egyébként sohasem lépett érvénybe – csak 1927 decemberére sikerült megalkotni.

A korábbi fejlődésből és hagyományokból adódóan az egységes oktatásszervezés létrejöttére több évet kellett várni, s az nem minden tekintetben volt elég hatékony. Személyi feltételei sem tekinthetők a legoptimálisabbnak. Az 1918–29 között működő 24 kormányban 10, gyakran egymástól igéncsak különböző felfogású és koncepciójú személy töltötte be az oktatási miniszteri posztot. Minisztercserére egyébként 27-szer került sor, Svetozar Pribičević például kilencszer, összesen 2,5 éves időtartamig, Miloš Trifunović ötször, összesen 3 évig volt oktatási miniszter. Senki sem töltötte be a posztot három évnél hosszabb ideig. Az 1930-as évek 15 kormányában 11 politikus állt a minisztérium élén. A kevés kivételtől eltekintve a miniszterek hiányos ismeretekkel rendelkeztek, és a gyakori személycserék akadályozták, hogy az oktatás- és kultúrpolitika folyamatos és koncepciózus legyen. A kultúrpolitika így sok tekintetben a párt- és személyi harcok jegyeit viselte magán.

A minisztercserék együtt jártak az apparátus állományának változásával is, a nem kellően felkészült hivatali kar pedig nem tudta megfelelő módon segíteni az oktatás és kultúra fejlesztését.⁴²

Az oktatásszervezést illetően két egymással alapvetően ellentétes elképzelés állt egymással szemben. Az egységes iskolarendszer kialakítását célul megfogalmazó unitarista felfogás abból indult ki, hogy a fiatal generációt az egységes iskolarendszer keretében lehet a leghatásosabban az új állami ideológia szellemében nevelni. A „háromnevű”, „háromtörzű” nemzet politikai egységének kifejezése a közös állam létrehozásával már megtörtént, a fennálló gazdasági-kulturális különbségeket – vélték az unitarista felfogás hívei – többek között a kulturális gátak lebontásával, ezen belül az egységes iskolai nevelés útján lehet megszüntetni. A másik irányzat alkalmazkodni akart az egyes területek hagyományaihoz, igényeihez, és a gyakorlati kérdések megoldásában nagyobb rugalmasságot igényelt.⁴³

Az 1918–29 közötti időszak a parlamentarizmus korszaka a délszláv államban, a parlamenti viták keretében azonban csak elvétve fordultak elő oktatási kérdések, főképpen a költségvetési vitákban. A pártok egy része nem rendelkezett kimunkált oktatási és kulturális programmal, a döntő kérdésben, miszerint egységes iskolapolitikát folytasson-e az állam, illetve egységes iskolarendszert hozzon-e létre, mindegyik párt határozott álláspontot foglalt el. A szerb pártok zöme – miként az állam berendezkedésének tekintetében is – a centralizmust, az egységesítést támogatta, valamint hogy az iskolák fenntartója az állam legyen. A horvát és szlovén pártok gyakorlatilag kulturális autonómiára törekedve védtek területeik hagyományát, kimondott vagy kimondatlan nemzeti különállásukat, és ezzel összefüggésben a katolikus egyházi iskolák rendszerét.

A Radikális Párt 1881. évi programja szerint – a szerbség többi részeinek felszabadítása és a nemzet egységének megteremtése érdekében is – az oktatásnak általánosnak, kötelezőnek és ingyenesnek kell lennie, a szegény gyermekeket az államnak támogatnia kell. A párt – amely 1918–29 között mindössze 293 napig nem volt a kormány tagja – oktatási elvei a későbbiekben alig változtak. Az 1920. szeptemberi országos konferencián kimondták: az oktatás az állam legfontosabb kulturális feladata, ezen belül is a legnagyobb súlyt az elemi képzésre kell helyezni, emellett növelni kell a szakiskolák számát. A párt ideológiai tekintetben egységesnek tekintette az államalkotó nemzetet („háromnevű” szerb–horvát–szlovén nemzet), és a meglévő hatalmas gazdasági, kulturális, oktatási különbségeket az állami centralizáció segítségével kívánta megszüntetni. Az egységes nemzeti tudat kialakítását az ifjú generációknál, az elemi iskolában kell megkezdeni, egy időben a modern állam kialakításával.

A Demokrata Párt a többi szerb párthoz képest nagyobb figyelmet szentelt a kulturális-oktatási kérdéseknek. Újabb programját 1925. decemberi kongresszusán fogalmazta meg. Az alapvető kérdésekben abból indult ki, hogy az oktatást az államnak kell finanszíroznia, s az oktatási intézményeknek nemzeti és demokratikus jellegűeknek kell lenniük. Mint a nemzeti és állami egység hirdetője emellett foglalt állást, hogy egységes oktatáspolitikát kell folytatni, mivel ezáltal lehet kiegyenlíteni a különbségeket. Az oktatáspolitikának a párt szerint függetlennek kellene lennie a pártpolitikától.⁴⁴

A Horvát Paraszt Pártnak is kidolgozott kultúrpolitikai elképzelései voltak, kifejtteni, megvalósítani viszont az adott hatalmi viszonyok és részben időnkénti, a parlamenti életből való kivonulásai miatt nem tudta azokat. A párt kritikus álláspontot

foglalt el az állami kultúrpolitikával szemben, elvetette a kormány egységesítő törekvéseit. Ideológusai szerint az állami iskola „megöli” a horvát kultúra lényegét, szellemisége nem felel meg a horvát falu igényeinek, hagyományainak. A HPP 1921-ben elfogadott programja szerint a megvalósítandó parasztállamban egy új iskolarendszert kell kidolgozni. Az alapvető ismereteken kívül a gyermekeket gyakorlati munkára is kell nevelni. Az oktatási elképzelések szorosan kötődtek az önálló horvát állam gondolatához, így nem járultak hozzá az oktatás aktuális gyakorlati problémáinak megoldásához.⁴⁵

A szlovén kultúra és oktatás kiteljesedése számára az új államban kedvezőbb feltételek teremtődtek: nemcsak a már meglévő intézmények fejlődhettek, de létrejöhettek az oktatási rendszer hiányzó elemei (egyetem és a középiskolai hálózat). Mindenképpen nyereségnek tekinthető, hogy a szlovének 1918-tól államalkotó nemzetnek számítottak, s megszűnt a németesítés veszélye. A szlovén értelmiség és politizáló elit körében felmerült viszont egy új kérdés: fenntartsák-e továbbra is a nemzeti, illetve nyelvi különállást, avagy a kulturális asszimiláció irányába tegyenek lépéseket. A dilemma túlmutatott a pusztán kultúrpolitikai megfontolásokon, s szoros összefüggést mutatott az ország berendezkedése körüli harccal: vagyis hogy centralizált állam jöjjön-e létre, avagy bizonyos területeken megmaradhatnak-e az autonómiák.⁴⁶

A ljubljanai Nemzeti Tanács kulturális osztályának határozata – a többség akaratának megfelelően – 1918. november 18-án, még az egyesülés előtt kimondta: azt várják a délszláv államtól, hogy „az a kulturális autonómia alapján minden rendelkezésre álló eszközzel segítse elő mind a három törzs kulturális életének fejlesztését”. A leendő kultúrpolitikának figyelembe kell vennie, hogy bár a szlovének a jugoszláv nemzet részei, az évszázadok során saját szellemi-kulturális arculatuk alakult ki, és nyelvük is eltér a szerb-horváttól. A kiáltvány szerint a kulturális autonómia nem jelenti azt, hogy a szlovének nem törekszenek a többi délszláv nép jobb megismerésére.⁴⁷ A kiáltvány a szlovén nemzettudat meglétét mutatta, és képviselői végig ezt vallották a királyi Jugoszlávia fennállása idején. Volt azonban másfajta álláspont is.

A két tábor, a katolikusok (klerikálisok) és liberálisok szembenállása már a 19. század utolsó negyedében, az állam és egyház viszonyának szabályozásakor kialakult. A kisebb támogatást maguk mögött tudó liberálisok úgy vélték, az új állam lakói egy nemzetet képeznek, s a nemzeti egység érdekében a szlovéneknek nyelvi-kulturális tekintetben közelíteniük kell a szerbekhez és horvátokhoz, vagyis le kell mondaniuk különállásukról. Ennek megfelelően az egész országban egységes iskolarendszer bevezetését, a katolikus egyház befolyásának csökkentését szorgalmazták. Tevékenységük – a szerbiai liberálisokkal összefogva – végül is az ország centralizációját segítette. A klerikális tábor és pártja, a Szlovén Néppárt a nyelvi-nemzeti sajátosságok meglétét hirdette, és kiállt az önálló szlovén iskolarendszer mellett. A jugoszláv ideológia idegen maradt a párt értelmiségi köre számára, és a szerb politikusok hegemon törekvéseinek eszközeként tartotta számon. Az oktatást – vallotta a Szlovén Néppárt – nem kell koncentrálni, felügyeletét meg kell hagyni a tartományok hatáskörében.⁴⁸ (A későbbiekben a tanfelügyelők kinevezésének kérdése képezte a „kulturharc” egyik legfőbb elemét. A gyakori kormányváltások sok alkalmat kínáltak ehhez.)⁴⁹ A párt a katolicizmus hagyományaihoz híven továbbra is szerette volna fenntartani az egyház befolyását az oktatásban, és többek között ragaszkodott a kötelező, egyházi személyek által végzett

iskolai hitoktatáshoz. Az SZNP-nek Szlovéniában többsége volt, önálló iskolai igazgatás esetében elképzeléseit meg tudta volna valósítani, ezért az autonomista mozgalom élére állt.

A két egymással ellentétes koncepció vitájában a döntő szót – miként az ország berendezkedésének kérdésében – a Vid-napi alkotmány (1921) mondta ki. Előírása szerint az oktatásnak az egész országban „azonos körülmények között kell folynia”. Noha az évek során számos tervezet készült, az egységes iskolarendszert bevezető törvények meghozataláig egy évtizedet kellett várni. Először 1919 első felében állt fel egy bizottság, hogy megalkossa az oktatási törvény tervezetét, majd 1921–22-ben három tervezet is készült: a Tanárok Egyesületéé, az oktatási minisztérium bizottságáé, valamint a Legfőbb Oktatási Tanácsé. Ezek közül végül egyik sem került a parlament elé. 1925-ben a Pašić–Pribičević-kormány készített törvényjavaslatot, majd 1927-ben Nikola Uzunović kormánya nyújtotta be a tervezetét a parlamentnek. A kormánytagok gyakori cserélődése miatt azonban ezúttal sem sikerült törvényt alkotni. Utoljára Antun Korošec kormányának javaslata járt így, a király 1929. január 6-i lépésével feloszlatta a parlamentet.⁵⁰

Az 1920-as években az oktatási kormányzat rendeletekkel igyekezett szabályozni az oktatás ügyét. Első lépésként 1919-ben a Vajdaságra és Montenegróra is kiterjesztette a szerbiai iskolatörvények hatályát. A tananyagok egységesítése érdekében 1925-ben elkészült az első népiskolai tanterv, amit még nem fogadtak el. A következő évben némileg módosították a tantervet. A tanórák felét fordították az írás-olvasás tanítására. Mind a cirill, mind a latin betűs írással meg kellett ismerkedniük a tanulóknak (a másik vallás írását a 3–4. osztályban tanították). Hogy a nemzet egységét kifejezzék, „szerbhorvát és szlovén nyelv” címmel jelölték meg az anyanyelvi ismereteket oktató tárgyat.⁵¹ A gimnáziumok tanterve 1925–26-ban készült el (a szlovén gimnáziumokra nem vonatkozott), a polgári iskolákra vonatkozóan csak a tervezetekig jutottak. A tantervekben és a tankönyvekben főképpen a szerb hagyományokat, a korábbi szerb iskolák példáját követték. (A tankönyvek anyagáról még később ejtünk néhány szót.)

A felsőoktatás alapvető kereteit is igyekeztek meghatározni. A jugoszláv állam megalakulásakor az ország területén két egyetem működött: Zágrábban⁵² és Belgrádban,⁵³ majd pedig megvalósult a szlovének régi vágya is: megalakult a szlovén egyetem. 1919. július 23-án fogadták el a ljubljana-i egyetem megalapításáról szóló törvényt. Az egyetem a törvény értelmében az 1919–20-as tanévben négy karral (teológiai, jogi, filozófiai, műszaki) kezdte meg működését, az orvosi kar két év múlva indult be. Az 1919. őszi félévre 695 hallgató iratkozott be, számuk 1929-ben elérte az 1315 főt, főképpen a műszaki fakultáson számos nem szlovén anyanyelvű hallgató is diplomát szerzett. Az egyetemalapítással lett teljes a szlovén nyelvű oktatás.⁵⁴ Az egyetemek működési rendjét kezdetben az 1905. február 25-én kihirdetett szerbiai egyetemi törvény szabályozta, amely a megfelelő szervezeti keretek meghatározása mellett autonómiát biztosított az egyetemeknek.⁵⁵ Az egyetemek szervezeti felépítését, az egyetemek irányítását, valamint a rektor, az egyetemi tanács hatáskörét a későbbiekben több rendelet módosította (1919. július 23., 1930. május 22.).⁵⁶

Az állam létrejöttét követően rendezték a tanítók jogállását is. 1919-ben az 1904. évi szerb iskolai törvény hatályát kiterjesztették, s ennek értelmében a tanítók állami hivatalnoki státust kaptak: meghatározták fizetési osztályukat, jogot nyertek

nyugellátásra, valamint csak fegyvelemsértés esetén veszíthették el állásukat. Jogaikat a későbbiekben is a hivatalnokokra vonatkozó törvények határozták meg.⁵⁷

Törvények és iskolapolitika a jugoszlávizmus jegyében (1929–1939)

Az 1929. január 6-i fordulat új korszak kezdetét jelentette a jugoszláv állam történetében, és jelentős következményekkel járt a társadalom minden szegmensében, így az oktatásban és a kultúrában is. Végső soron megerősítette azokat a törekvéseket, amelyek az egységes iskolarendszer kialakítását célozták.⁵⁸

1929. január 6-i proklamációjában Sándor király elítélte a parlamentarizmust és a pártok tevékenységét, mivel azok szerinte a nemzet romlásához, a nemzeti integráció helyett a széthúzáshoz vezettek. A király az állam megmentését jelölte ki legfontosabb feladatul: „A nemzeti egység és az ország egységének védelme – ez uralkodásom legfőbb célja, és ennek kell a legfőbb törvénynek lennie számomra és mindenki számára.”⁵⁹ Ennek érdekében erősíteni kell a nemzeti egységet. Sándor azt hitte – és mint később kiderült, tévedett ebben –, hogy egy évtized közös állami lét után hozzá lehet fogni a jugoszláv nemzeti tudat meggyökereztetéséhez. Felfogása, miszerint az emberi tudatot és gondolkodást adminisztratív intézkedésekkel – mint például állami iskolák építésével, új tankönyvek bevezetésével, a széles tömegek felvilágosításával – a létező hagyományokkal és nemzettudatokkal szemben, a fennálló civilizációs, vallási különbségek ellenére gyorsan meg lehet változtatni, és így új nemzettudatot lehet teremteni, illúzióknak bizonyult. Mindenesetre megpróbálta.⁶⁰

A királyi diktatúra bevezetésével felerősödött az unitarista tendencia. A király a nemzeti integrációt, amely nem jött létre a parlamentarizmus keretei között, 1929 után „felülről” kívánta megvalósítani. A jugoszlávizmust a hivatalos állami ideológia szintjére emelték, és ennek terjesztésében és sikerre vitelésében nagy szerep hárult a kultúr-, illetve oktatáspolitikára. Az elemi oktatásnak jelentős ideológiaközvetítő szerepet szántak. A népiskolának nemcsak az a célja, hogy megtanítsa a gyermekeket írni-olvasni, „hanem ennél több, az hogy nemzeti szempontból neveljen”. Egy 1931. évi miniszteri rendelet előírta például, hogy „az iskoláknak szüntelenül erősíteniük kell a nemzeti és állami egységet”. A többi iskolatípus feladatainak meghatározásában is jelentős teret kapott annak hangsúlyozása, miszerint a nevelést úgy kell folytatni, hogy a végzetek a későbbiekben ne kérdőjelezzék meg az állam berendezkedését, a hatalomgyakorlás módját, illetve az állami és nemzeti egységet. A tanárokat, tanítókat kötelezték, hogy „jugoszláv szellemben” tanítsanak és neveljenek, „ahol arra lehetőség adódik”.⁶¹

A minisztertanács 1929. március 12-én tárgyalta meg a király által előzőleg jóváhagyott, Božidar Maksimović oktatási miniszter által előterjesztett programtervezetet. Mint a tervezet megállapította: a most beinduló munkálatok az eddigi folyamatokkal ellentétes irányba mutatnak. Eddig ugyanis a „törzsi szellemi központok” létrejötte fokozatosan a „szellemi és politikai hármassághoz”, három központ meglétéhez vezetett, ami mindenképpen károsnak tekinthető. A minisztérium feladata a folyamatok korrigálása és megfelelő mederbe terelése. A minisztérium vezetői elsődleges feladatnak jelölték meg az állami oktatási program kialakítását, az oktatási törvények egységesítését, külön törvény megalkotását minden iskolatípus számára, illetve azonos tankönyvek bevezetését az azonos típusú iskolák számára.⁶²

Az oktatás egységesítését a kormányzat az egyes iskolatípusok számára készített törvények által tartotta megvalósíthatónak. Elsőnek a középiskolai törvényt hozták meg, 1929. augusztus 31-én. A középiskola feladatául azt szabták, hogy általános és nemzeti nevelésben részesítse a tanulókat, és tegye képessé a felsőbb fokú tanulmányok végzésére a növendékeket. Az igazgatók feladata volt, hogy az ifjúság nevelése „helyes úton” folyjon. A középiskolák állami és önkormányzati fenntartásúak lehetnek, magán középiskolákat azonban nem lehetett alapítani. Az egész országban egységes tantervek bevezetését írta elő a törvény.⁶³ A törvény egyik célja az volt, hogy csökkentse a középiskolák számát, és racionálisabbá tegye az iskolaszervezetet, ezt el is érte, a következő évben 34-gyel csökkent a gimnáziumok száma.⁶⁴

A tanítóképzők feladata – határozta meg a vonatkozó törvény –, hogy nemzeti szempontból tudatos tanítókat képezzenek, akik munkájuk során nem fognak az állami és nemzeti egység gondolatával ellentétes szellemben nevelni. A tanítóképzők a népiskolák számára képeznek pedagógusokat, általános és szakmai, pedagógiai ismereteket nyújtanak hallgatóiknak az állami és nemzeti egység, valamint a vallási tolerancia szellemében. A tanítóképzők tananyaga a törvény előírása szerint egységes az egész országban. A tanítóképzők állami intézmények, új magán tanítóképzőt már nem lehet alapítani, a meglévőknek pedig meg kell felelni az állam által állított követelményeknek.⁶⁵

A legnagyobb tömegeket érintő, s ezáltal legfontosabbnak tekinthető népiskolai törvény 1929. december 5-én kelt. Eszerint az oktatás célja, hogy a nemzeti és az állami egység, valamint a vallási tolerancia szellemében nevelje a gyerekeket. Az oktatás általános, ingyenes és mindenki számára kötelező, egységesen az egész országban. Az államnak joga van arra, hogy a szülőket arra kényszerítse, járassák iskolába gyermekeiket. Ennek különös jelentősége volt, mivel az iskoláskorú korosztály 30%-a nem járt iskolába. A törvény nyolcéves tankötelezettséget írt elő, az első négy évfolyamot az elemi vagy általános iskola jelentette, ezután következett a szintén négyéves felső népiskola. A törvénynek ez a cikkelye azt célozta, hogy egységessé tegye a tankötelezettséget az egész országban, realitása bevezetésének azonban nem volt. Hasonlóan az országban mutatkozó szintkülönbségek kiegyenlítését szorgalmazta a 17. törvénycikk is, amely szerint minden olyan helyen iskolát kell létesíteni, ahol 4 km-es körzetben legalább 30 iskoláskorú gyermek él. A törvény előírta azt a 14 tantárgyat is, amelyet egységesen kellett tanítani az egész országban. A kötelezően tanítandó tárgyak közé tartozott a hittan is, mely tantárgy oktatóját a felekezetek javaslatára az oktatási miniszter jelölte ki. (A katolikus egyház az iskolai hitoktatás elleni támadásként értékelte ezt a cikkelyt.) A törvény úgy rendelkezett, hogy a népiskolai oktatás az állam nyelvén, szerb-horvát-szlovén nyelven folyik, ezzel is a nemzeti és állami egységet akarta kifejezni. Tilos volt a tanulóknak vallási és törzsi alapon szerveződő szervezetbe lépniük. A törvény rendelkezett arról is, hogy a kisebbségek gyermekei milyen feltételek mellett tanulhatnak anyanyelvükön. Az iskolákban csak állami tanítóképzőt végzett nevelők dolgozhattak, és állami alkalmazásban álltak. A törvény a 25 éven aluli írni-olvasni nem tudókat arra kötelezte, vegyenek részt tanfolyamokon, amelyeken elsajátíthatják a betűvetést.⁶⁶

A törvény – állapította meg a jugoszláv kultúrpolitika mai kutatója – egyszerre tartalmazta az integráns jugoszlávizmus ideológiáját, valamint a Kórszerűnek nevezhető oktatáspolitikai szándékokat, sokszor inkább vágyakat, és a

reményt, hogy rövid időn belül ki lehet egyenlíteni a kulturális szintkülönbségeket. Abban a reményben készült, hogy az iskolákat hozzá lehet igazítani a mindennapos élet igényeihez. A kimondott elvek és a gyakorlat azonban nagyban különbözött egymástól.⁶⁷

Az első, az egész országra kiterjedő egyetemi törvényt is ebben az időszakban, 1930. június 28-án fogadták el. Ennek értelmében az egyetemek autonóm testületek. Mint a legmagasabb szintű oktatási intézményeknek feladatuk szabták a tudomány művelését és a jugoszláv kultúra kialakítását. Az országban három egyetem működik: Belgrádban (hozzá kapcsolódó jogi karral Szabadkán és filozófiai karral Skopjében), Zágrábban és Ljubljanában. A törvény egységesítette és az egyetemek vezető szerveit, illetve meghatározta azok feladatait.⁶⁸

A legfontosabb oktatási törvények röviddel a diktatúra bevezetése után jelentek meg. Ideológiai tartalmuk ugyanaz, néha szó szerint is megegyeznek a szövegek. A törvények végül is egységesítették az oktatás rendszerét (lásd alább), elvben azonos tanterveket és tananyagokat vezettek be az egész ország területén. Ez néha nagy ellenállásba ütközött, a meglévő források és a korábbi műveltségbeli szintkülönbségek azonban nem tették lehetővé a gyors és eredményes kiegyenlítődést.

Mint láthattuk, politikai, koncepcionális, szervezési és egyéb okból kifolyólag az egységes iskolarendszer kiépítéséhez és annak törvényi szabályozásához több mint egy évtizedre volt szükség (a népiskolai törvényt 1929. december 5-én, a középiskolai törvényt 1929. augusztus 31-én, a tanítóképzőkről szóló törvényt 1929. szeptember 27-én, az egyetemi törvényt 1930. június 28-án, a polgári iskolai törvényt 1931. december 5-én, a középfokú kereskedelmi iskolákról szóló törvényt 1932. március 18-án, a középfokú műszaki oktatást szabályozó törvényt 1932. március 31-én fogadták el). Az oktatás alapját a népiskola jelentette, amely két részre oszlott: az első négy év az elemi iskola, a következő négy év a felső népiskola nevet viselte. Utóbbi váltotta fel a régióként változó típusú ismétlőiskolákat. Az iskolakötelezettség nyolc évre emelésével (1929) ezt az iskolatípust kellett választani azoknak, akik máshová nem jelentkeztek. Az ebben az iskolában végző diákok a kézműves-ipari inas-, tanonciskolákban tanulhattak tovább.

A teljes középiskolai oktatást a gimnáziumok nyújtották a 10–18 éves gyermekek számára. A gimnáziumnak három fajtája volt: a klasszikus gimnázium, a reálgimnázium és az úgynevezett reáliskola, amelyben a fő hangsúlyt a természettudományos tárgyak oktatására helyezték. A gimnázium első négy osztályát alsó középiskolának nevezték. A negyedik év végén a diákok úgynevezett kisérettségi vizsgát tettek, amely feljogosította őket arra, hogy tovább folytathassák tanulmányaikat a felső középiskolákban, vagyis a gimnázium 5–8. osztályában, illetve tanítóképzőbe, kétéves kereskedelmi iskolába, középfokú mezőgazdasági, valamint középfokú műszaki iskolába iratkozhattak be. Az alsó középiskola első két éve után ipari iskolába lehetett átmenni. A gimnázium befejezése után érettségi vizsgát tettek a diákok, ez volt az egyetemi felvétel előfeltétele.

A polgári iskolák a nem teljes középiskola egyik típusát jelentették. Feladata és célja ennek az iskolatípusnak az volt, hogy az általános műveltség mellett praktikus tudást: kereskedelmi, ipari, mezőgazdasági ismereteket közvetítsen a diákoknak, valamint hogy felkészítse a tanulókat a középfokú szakiskolákra. A népiskola negyedik osztálya után jelentkezhettek ide a diákok, az első két év után az említett területekre specializálhatták magukat, vagy átmehettek az ipari iskolákba. A polgári iskola negyedik évfolyamát vizsga zárta, amely arra jogosította a végzeteket, hogy

kétéves kereskedelmi akadémián, középfokú mezőgazdasági vagy műszaki-ipari iskolában folytathassák tanulmányaikat. Ezenkívül beiratkozhattak tanítóképzőbe is.

A szakképző iskolák az élet minden területét átfogták. Az elemi iskola után tízéves korban lehetett jelentkezni az alsó mezőgazdasági iskolába, az egyéves háziasszonyképzőbe, valamint az inasiskolába. Hasonló céllal jöttek létre az ezekkel az iskolákkal párhuzamos képzést folytató, de nagyobb előképzettséget – alsó középiskolai vagy polgári iskolai két osztályt – igénylő kézműves vagy kereskedelmi iskolák. A szakképző iskolák magasabb szintjét azok az iskolák jelentették, amelyekbe 14 éves koruktól, megfelelő előképzettség után járhattak a gyermekek (pl. felső mezőgazdasági iskola, kereskedelmi akadémia). Ezek az iskolák 2–3 évesek voltak, és vizsgával zárultak. A kereskedelmi akadémia után – a középfokú szakképző iskolák közül egyedül – főiskolai szintű tanulmányokat lehetett folytatni a gazdasági és kereskedelmi főiskolán. A népiskolák tanítóit az ötéves tanítóképzőkben készítették fel. Kétéves tanítási gyakorlat után a tanítók a pedagógiai főiskolán tanárrá képezhették át magukat.⁶⁹

Az oktrojált alkotmány kihirdetésével (1931. szeptember 3.) formálisan befejeződött a királyi diktatúra korszaka, ez azonban nem jelentette azt, hogy a király, illetve a kormányzat szakít a jugoszlávizmus eszméjével, megvalósítását viszont látszólag demokratikusabb eszközökkel kísérte meg. A rendszer megalapozásához tartozott egy jugoszláv irányultságú párt létrehozása is. Az 1931 végétől szerveződő párt – először Jugoszláv Radikális Paraszt Demokrácia, majd Jugoszláv Nemzeti Párt néven – programja a jugoszláv nemzet meglétéből indult ki. Elképzelése szerint az iskolai nevelés és a tömegek felvilágosítása által a nemzetet a jugoszláv eszme szellemében magasabb műveltségi szintre kell emelni, abból a megfontolásból is, hogy így fokozatosan kialakul majd az össznemzeti jugoszláv kultúra. A haza és a Karadjordjević-ház szeretetének, valamint a nemzet egységének, az ország oszthatatlansága gondolatának kell meghatároznia a felnövekvő generációk tudatát. A párt határozottan kinyilvánította: az oktatásnak ingyenesnek és államinak kell lennie.⁷⁰

Sándor király meggyilkolása (1934. október 9.) után a diktatúra elkerülhetetlenül bizonyos változásokon ment keresztül. A kormány ugyan első nyilatkozatában hitet tett amellett, hogy az országot továbbra is azon az úton vezeti, amelyet a megboldogult „Egyesítő” király nyitott meg, továbbá kinyilvánított: továbbra is érvényben lévőnek tekinti az 1931. évi oktrojált alkotmányt, és Jugoszlávia egységének megőrzésére törekszik.⁷¹ A jugoszlávizmusnak mint nemzeti gondolatnak, illetve eszmének azonban már korántsem maradt annyi híve, mint a tekintélyt parancsoló Sándor idején, az egyes nemzeti eszmék viszont egyre nagyobb befolyásra tettek szert. A szlovén és horvát területeken a jugoszlávizmust a nagyszerb gondolat megnyilvánulásaként tartották számon. A politikai, gazdasági viták felszínre törésével a kulturális egység megteremtésének gondolata végleg vereséget szenvedett.⁷² Mindez idővel hatással volt az oktatás- és kultúrpolitikára is.

Az oktatási minisztérium az évek során tovább fokozta a tanárok, iskolák ellenőrzését, és megakadályozta, hogy az iskolákban „törzsi” alapon vallási, regionális szervezetek jöjjenek létre. Folytatta a tankönyvek felülvizsgálatát, kiiktatott minden olyan részt, amelyet ellentétesnek vélt a jugoszlávizmus eszmeiségével. Egységesítette az érettségi és az államvizsgák követelményeit. A minisztérium az ideológia-közvetítő nemzeti tárgyakat – a nemzeti nyelvet, a földrajzot és a történelmet – nevezte a legfontosabbnak az egységes nemzettudat kialakítása

szempontjából. A nemzeti tantárgyak feladata – fogalmaz például a felső népiskolák számára készített tanterv 1932-ben –, hogy a tanulóknak kialakítsa az állami és a nemzeti egység tudatát. Ezen belül a történelemoktatás célja: „a gyermekeket a nemzeti közösség becsületes tagjává nevelni azáltal, hogy megismertetik őket a nemzeti múlttal, a kulturális kapcsolatok fejlődésével, illetve a jelen feladataival”.⁷³ A jugoszlávizmus szellemében a földrajz tananyagot viszont például igyekeztek a földrajzi egységek, pontosabban a „folyómedrek mentén” tagolni, hogy ezzel is elkerüljék az egyes területek nemzetekhez kötött elnevezését. A jugoszlávizmus kialakulását a történelem tananyagban általában a korai időszakokra tették, egyes tankönyvek a középkori államalakulatokat is jugoszláv államoknak tüntették fel. Mindemellett kialakították a jugoszláv gondolat képviselőinek panteonját, melynek tagjaival a gyermekeknek meg kellett ismerkedniük. A névsor azonban némileg egyoldalúra sikerült. A népiskolák harmadik osztályának történelem tananyaga kilenc fejezetben tíz kiemelkedő személyiség éltével ismertette meg a tanulókat. Közülük hat volt szerb (Szent Száva, Marko királyfi, Lázár fejedelem, Karadjordje, Péter és Sándor király), kettő horvát (Zrínyi Miklós, Josip Juraj Strossmayer), és egyetlen szlovén sem szerepelt a nemzeti hősök között. Ezen az évfolyamon az említetteken kívül a szláv írásbeliség két megalapítójáról, Cirillről és Metódról olvashattak a tanulók.⁷⁴

Milan Stojadinović kormányának – többek között a kormánypárton belüli viták miatt is – közel két évre volt szüksége, hogy kialakítsa oktatási koncepcióját (ld. 1937. március 31-i rendelet). Az elképzeléseket – sok tekintetben vágyakat – a költségvetési viták keretében mondták el a hivatalban lévő miniszterek, (Eddig nem volt szokásban, hogy az oktatási miniszterek részletes tájékoztatást adjanak a parlamentben.) Merész elképzelés volt, de a kormány a kötelező iskoláztatás időtartamát – miként a törvényben szerepel – gyakorlatilag is nyolc évre szeretne volna felemelni. A miniszter károsnak tartotta ugyanis az országon belül meglévő egyenlőtlenségeket, amelyek az elemi iskola utáni továbbtanulásban mutatkoztak. A Dráva bánságban⁷⁵ például huszonháromszor több gyermek tanult tovább az első négy osztályban, mint a Vrba bánságban.⁷⁶ Eszerint a kormány tisztában volt azzal, hogy Jugoszláviában egyetlen az iskolai hálózat, és annak fejlettsége elmarad a szomszédos országokétól is.⁷⁷ Ezért a kabinet arra törekszik, hogy minden iskoláskorú gyermeknek megadattassék az iskolába járás lehetősége. Dobrovoje Stošović miniszter parlamenti expozéjában 1937-ben megállapította: a több mint másfél millió gyermek közül legalább 230 ezer nem jár iskolába, főképpen amiatt, mert a fejletlenebb déli területeken legalább 1900 iskola hiányzik. Az iskolahálózat kiteljesítésére összefogás mellett, állami, bánsági és községi források felhasználása mellett is: legalább tíz évre lenne szükség a hiányzó iskolák megépítésére. Az egyes községek rossz anyagi helyzetét látva a kormány az iskolák finanszírozásának megoldása érdekében az iskolák fenntartásának kötelezettségét 1937 áprilisától a bánságok feladatául szabta.

Ezenkívül a városokban a polgári iskolák fejlesztését tartotta kívánatosnak, míg a falvakban a népiskolákat fejlesztette volna fel. A kormány koncepciója szerint az iskolákban előadott tananyagban a falusi élet körülményeihez kellene igazodnia, erre többek között azért lenne szükség, mert a felsőbb iskolákból kikerülő diákok túl nagy hányada kíván az államigazgatásban elhelyezkedni. Szükség lenne a szakképző iskolák számának növelésére is. Tartalmi szempontból a kormány szerint az egész országban azonos tankönyveket kellene bevezetni. Az iskolai munka letéteményeseit, a tanítókat, tanárokat pedig – megfelelő munkakörülmények biztosítása mellett –

érdemeik szerinti fizetésben kellene részesíteni. A meghirdetett elvek azonban nem voltak összhangban az ország gazdasági lehetőségeivel.

A Stojadinović-kormány hivatali idejének utolsó szakaszában – miközben kiállt az egységes jugoszláv nemzet léte, a nemzeti tudomány fejlesztése, az ifjúság nemzeti nevelésének fontossága mellett – hangot adott annak, hogy elismeri az egyes régiók kulturális sajátosságait. Ettől függetlenül továbbra is kiállt az egységes oktatáspolitiká mellett, és azt tartotta szükségesnek abban az esetben is, ha netán az ország belső berendezkedése megváltozik. Ekkorra azonban – mivel az oktatás- és kultúrpolitika bizonyos feladatai bánsági hatáskörben voltak – a „nemzeti” célok újra felerősödtek az oktatás és kultúra területén, és az északnyugati területek politikusai mind hangosabban nyilvánították ki, a központosított állami iskolarendszer nem felel meg hagyományaiknak, igényeiknek. (A jugoszlávizmus képviselői kultúrszeparatizmusnak nevezték ezt.)⁷⁸

A Horvát Bánság megalakulásával az egész országra kiterjedő, egységes iskolapolitika megszűnt. Az újonnan szerveződő bánságban az oktatás szervezése, valamennyi iskola felügyelete az ekkor létrejövő bánsági oktatási minisztérium hatáskörébe került. Az oktatás ideológiai alapját a horvát eszme, a jugoszlávizmus elvetése jelentette. A pedagógiai szakirodalom a Horvát Paraszt Párt és Stjepan Radić iskolával kapcsolatos elképzeléseit tekintette alapnak. (Radić még a 20. század elején fogalmazta meg gondolatait az oktatással kapcsolatban, részben az akkor egyre nagyobb teret nyerő jugoszlávizmussal szemben.)

A jugoszláv gondolat a népiskolai tankönyvekben

Az első világháború előtti tankönyvekben eltérően jelent meg a többi délszláv nemzet képe.⁷⁹ A jugoszlávizmus gondolata – ha egyáltalán jelen volt az iskolai oktatásban – az egyes nemzeteknél más-más hangsúlyt kapott. A szerb tankönyvek a nemzetet a nyelv alapján határozták meg, és a 19. század első felétől élő felfogás alapján a što dialektust beszélőket tartották szerbeknek. Ennek megfelelően Horvátország nagy részét, Szlavóniát, Dalmáciát, a Bánságot, a Bácskát, Bosznia-Hercegovinát, Montenegrót, Koszovót, Makedóniát szerb földnek tekintették az ott élők nyelve alapján. A horvátokat, akik szintén a što nyelvjárást beszélték, nem ismerték el külön nemzetnek, a szlovéneket viszont – eltérő nyelvükből kifolyóan – külön nemzetnek tartották, így azokban a gyermekekben, akik csak a népiskola négy osztályát járták ki, az a benyomás alakulhatott ki, hogy a horvátok is szerbek.⁸⁰

Hasonló kép bontakozik ki a középiskolai földrajz- és történelemtankönyvekből is. A történelemtankönyvek szintén a szerb nép nagyságát, küzdelmeit mutatták be, alig említve a horvátokat. (Kivételt képezett a szerbek és horvátok közös fellépése 1848-ban a magyarok ellen.) Változást csak Milenko Vukičević tankönyvének 1914-es, hetedik kiadása mutatott.⁸¹ A szláv nemzetek felsorolásánál szerepel a szerb–horvát és a szlovén megnevezés is. Míg eddig homályban maradt a horvátok katolikus volta, ebben a kötetben megjelenik a vallási tényező – megtestesítői a pápa és a pátriárka –, amely végül testvérharchoz és két külön nép kialakulásához vezetett. A tankönyv leírja, hogy mindkét nép szenvedett a török uralom alatt, valamint megemlíti Ljudevit Gaj szerepét, a szerbek és horvátok együttműködését 1848-ban. Vukičević idézi Jelačić mondatait, amikor vallási tekintet nélkül egységre szólított fel 1848-ban. Végül a tankönyv röviden ismerteti Horvátország történetének főbb eseményeit a 19. század második felében (kiegyezés,

autonóm berendezkedés, Khuen-Héderváry kormányzása, a horvát–szerb koalíció kialakulása és győzelme a választásokon).⁸²

A kis számú kivételtől eltekintve a szerbiai elemi és középiskolai tankönyvek azt sugallták, hogy a nemzeti kiteljesedés után létrejövő állam a szerb népet és a szerb területeket fogja egyesíteni. Az a néhány olvasókönyv, amely 1913 után jelent meg, illetve Vukičević történelemkönyve már nem lehetett hatással arra a generációra, amelyik 1918 után elfoglalta a legfontosabb állásokat az új királyság államapparátusában, közigazgatásában, oktatásában stb. Ennek a nemzedéknek az oktatásában alig volt jelen a délszláv kölcsönösség eszméje.⁸³

Horvátországban és Szlavóniában, ahol a lakosság negyedét szerbek alkották, az 1874-es oktatási törvény előírta, hogy az elemi iskolai tankönyvek egy részét latin és cirill betűsen is meg kell jelentetni. Szlovénekről a szerb és horvát tankönyvekben nem vagy alig esett szó. A szlovén tankönyvek viszont megismertették a tanulókat az Osztrák–Magyar Monarchia népeivel, így a rokon horvátok viszonylag nagy teret kaptak. A szlovén diákok röviden megismerkedhettek a szomszédos államokkal, köztük Szerbiával is.⁸⁴

Az új állam megalakulása után felmerült igényt: az egységes nemzet megjelenítését a tankönyvekben leginkább az oktatás nemzeti hagyományai akadályozták. A tankönyvekben továbbra is megmaradtak azok a részek, amelyek nem segítettek a nemzetek közeledését.⁸⁵ A szerbiai iskolai könyvekben sok esetben csak annyi változás történt, hogy a fejezetek címeit átkeresztelték. Így lett például Ljubomir Protić és Vladimir Stajanković negyedik osztályos olvasókönyve 1922-es kiadásában a „Szerbség” fejezetcímből „Nemzetünk”, a „Szerb múlt”-ból „Múltunk”, a „Szerb földek”-ből „Haza”. (Az első kiadás 1907-ben jelent meg.) A belső tartalom alig módosítottak. A szerb gyermekek ebből a tankönyvből nem tudhatták meg, hogy országuk neve nem Szerb Királyság már, és hogy az országban élő többi nemzetnek is volt történelme. A szemelvények között például egy sem származott horvát szerzőtől. Csak az 1932-es kiadásban jelenik meg a „Haza” mellett „Jugoszlávia” elnevezésű rész. Ebből azt tudhatták meg a diákok, hogy a jugoszlávok egy nyelven beszélnek, azonos hagyományaik és népköltészetük van.⁸⁶ Az említett elemi iskolai olvasókönyv – néhány későbbi módosítása ellenére is – ugyanazt a nemzeti irányultságot követi, mint háború előtti első kiadása. A könyv szerzője ki is emeli Szerbia történelmi mártíromságát, valamint hogy Szerbia jelentőségével kiemelkedik a többi nemzet közül, mivel széttörte az idegen láncokat és felszabadította a többieket.⁸⁷

A horvát területeken Sigismund Čajkovac olvasókönyvét használták a népiskolák negyedik osztályában, és szintén több kiadást megélt. A könyv kiváló példaként szolgálhat a különbségek bemutatásához. Az 1921-es és 1926-os kiadásban az olvasmányokat négy fejezetbe rendezték („Irodalom”, „Földrajz”, „Történelem”, „Természet”). A tankönyv – miképp háború előtti elődjei – a jugoszlávizmus szellemében íródott. A délszláv népekről azt írta, hogy eredetileg egy nemzetet alkottak, majd a századok során váltak politikailag, vallásilag és nyelvileg megosztottá. A földrajzi rész több oldalt szentelt Szerbia, Montenegró, Bosznia-Hercegovina és a Vajdaság leírásának, mint magának Horvátországnak. Az 1937. évi újabb kiadás történelmi része külön mutatja be a horvátok, szerbek, szlovének történetét, a 19. századi horvát–szerb ellentétek viszont kimaradtak. A fejezet Sándor régensherceg 1920-as látogatása során mondott beszédével zárult, amelyben a délszláv egyesülést élte.⁸⁸

Meg kell említeni viszont, hogy az 1930-as években a felsőbb iskolák számára írt történelemkönyvek jóval árnyaltabb, részletesebb képet tártak olvasóik elé. Általában a kronologikus rendet követve egymás mellett mutatják be az egyes délszláv népek és területek történetét, kiemelve persze Szerbia felszabadító tevékenységét, ezen belül a Karadjordjević-dinasztia dicsőséges uralmát, valamint a szerb–horvát összefogást célzó szándékokat. A történelmi fejlődés csúcsteljesítményeként a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakítását jelölik meg.⁸⁹

Kisebbségi oktatás

A szerb–horvát–szlovén állam kisebbségi oktatáspolitikája nem volt egységes: más elbírálás alá esett – már külpolitikai okokból is – például a német, a magyar vagy a román kisebbség, mint a déli területeken élő török és albán lakosság. A makedóniai területeken élő és 1945 után külön nemzetként elismert, ekkor még nem kellően kifomálódott nemzettudatú mintegy 630 ezer főnyi lakosságot⁹⁰ pedig a szerb–horvát–szlovén nemzet részének tekintették, így nekik sem lehettek kisebbségi intézményeik. A kormányzat szándéka mindegyik kisebbség esetében ugyanaz volt: erősíteni az asszimilációt. A magyar és a német nemzetiséggel szemben bizonyosfajta kompenzációs szándék is jelentkezett, úgy vélték ugyanis, hogy a magyarok, illetve a németek a hosszú évszázadok alatt elnemzettelenítették a Vajdaságban, Szlovéniában és Horvátországban élő délszlávok egy részét, és ezt a folyamatot az új állam keretei között meg akarták fordítani. Nem is tagadták ezt, Svetozar Pribičević oktatási miniszter 1925-ben egy német képviselőnek kifejtette, ő már belemenne a névelemzés megszüntetésébe, „ha már néhány évszázada a mi államunk uralkodna a Vajdaság területén. (...) De ott magyar állami politika uralkodott, amely a szerbséget Szentendrétől és Pesttől Újvidékig elnyomta. (...) Mivel ilyen politika folyt, megéltük, hogy a különböző Popovićok és Pavlovićok és sokan mások németek és magyarok lettek. Most kérdezem önt: hazafias-e, ha hagyjuk, hogy az elmagyarosodott és elnémetesedett szülők megszabják gyermekük nemzetiségét, vagyis hogy meghatározzák, melyik iskolába járjon a gyermek. Ez azt jelentené, hogy elismerjük azt az állapotot, amelyet a magyarok teremtettek...”⁹¹ A kormány törekvéseiben különböző eszközöket alkalmazott: ilyen volt például az oktatás állami kézbe vétele, az iskolák tanítási nyelvének megszabása, a kisebbségi osztályok indításához szükséges gyermeklétszám meghatározása, tanítók-tanárok elbocsátása, valamint a névelemzés bevezetésével szabályozta, kik iratkozhatnak be a kisebbségi osztályokba.⁹²

Az említett többségi szándékot a két világháború között érvényben lévő kisebbségi szerződések tompították. A békekonferencia idején a szerb–horvát–szlovén állam kénytelen-kelletlen elfogadta a békeszerződések kisebbségvédelmi határozatait, s azokat 1920. május 10-én ideiglenes törvényként életbe léptette. A saint-germaini szerződés garantálja az anyanyelv használatának szabadságát, a kisebbséghez tartozók – hasonlóan az állam szláv polgáraihoz – saját költségükön jótékonyági, vallási, szociális intézményeket, illetve iskolákat tarthatnak fenn. Az SZHSZ állam lehetővé teszi a kisebbségek számára az anyanyelvi oktatást.⁹³ A törvény szerint a kisebbségvédelmi rendelkezések „csak az 1914. január 1. után Szerbiához vagy az SZHSZ államhoz csatolt területeken lesznek érvényben”. Az 1921. évi alkotmány – amellett, hogy kimondta polgárai egyenlőségét „fajtól függetlenül” – az oktatás

kérdéséről egy mondatban rendelkezett. Eszerint „a más fajú és nyelvű kisebbségek elemi oktatásban részesülnek anyanyelvükön, olyan feltételekkel, amelyeket törvény fog előírni”⁹⁴ A kilátásba helyezett oktatási törvény azonban 1929-ig váratott magára, az irányelvek kidolgozása és az első rendelkezések meghozatala, az oktatás államnemzetivé tétele addigra már megtörtént.

Még az ország határainak végleges meghúzása előtt megkezdte az új hatalom a korábbi oktatási rendszerek átalakítását. A Bánát–Bácska–Baranyai Nemzeti Igazgatóság 1918 decemberében határozatot hozott, hogy ezentúl a népiskolákban a többség nyelvén folyik az oktatás. 1919 márciusában újvidéki székhellyel létrehozták az oktatási minisztérium vajdasági osztályát, amelynek hatáskörébe került az egyes iskolák tanítási nyelvének meghatározása. Az említett bizottság 1919 márciusában rendeletet adott ki, miszerint a gyermekek többségének anyanyelvén folyik tovább az oktatás a népiskolákban. A vegyes nemzetiségű iskolákban a gyermekek anyanyelve szerint kell kialakítani az osztályokat. Ezenkívül a korábbi magyar helyett a szerb-horvát nyelvet vezették be a nemzetiségi iskolákban, s előírták a szerb kultúra és történelem alapjainak tanítását is az iskolákban. Az év folyamán a bizottság kidolgozta a felsőbb fokú iskolarendszer átalakításának tervét, minek értelmében a magyaroknak és németeknek csak néhány középiskolát kívántak meghagyni, és ezeket az iskolákat kizárólag csak magyar, illetve német nemzetiségű gyermekek látogathatnák. A tervzet szerint az iskolák fenntartója – legyenek azok bármilyen tannyelvűek is – az állam lesz. Jelentős változásokat terveztek a tananyag tekintetében is.⁹⁵

Hasonlóképpen, korán, és az első lépésben jóval szigorúbban járt el a ljubljani Nemzeti Tanács is. 1918. november 16-i rendeletében úgy határozott, hogy az iskolák kizárólagos nyelve a szlovén. Egy későbbi rendelet viszont már úgy intézkedett, hogy 40 német nemzetiségű gyermek számára német tannyelvű párhuzamos osztály indítható.⁹⁶

A vajdasági kisebbségi (főként magyar, illetve német) iskolarendszer felszámolása 1920–21-ben kezdődött. 1920. július 13-án vezették be az 1912-es szerb középiskolai törvényt a Vajdaságban is. Ennek 13. cikkelye kimondta, hogy ebben az iskolatípusban az oktatás nyelve a szerb-horvát, de bizonyos feltételek mellett párhuzamos osztályok is működhetnek. 1920. június 6-án Svetozar Pribičević oktatási miniszter rendeletileg kiterjesztette az 1904. évi, 1919. július 23-án kiegészített szerbiai oktatási törvényt a Vajdaság területére is. A törvény 10. cikkelye értelmében a népiskolák gyakorlatilag állami iskolává váltak, mivel a törvény nem ismerte el az egyházakat és a községeket iskolafenntartóként. Korábban a Vajdaságban 379 felekezeti (ebből 224 katolikus), 252 községi fenntartású magyar, 352 községi és 269 felekezeti német népiskola működött, emellett számos középiskolát is fenntartottak a felekezetek és községek.⁹⁷ A törvényt – amely egyébként anyanyelvi elemi oktatást írt elő – az 1920. augusztus 27-i minisztertanácsi rendelet konkretizálta, amely szerint 60 tanuló szükséges a nemzetiségi osztály indításához (55 fő, ha két, 45, ha három vagy négy nemzetiségi osztály működik az iskolában). 1925-ben 30 főre csökkentette a miniszter a párhuzamos osztály indításához szükséges létszámot. A rendelet előírta a tanítók számára az államnyelv ismeretét, valamint hogy csak a Legfőbb Oktatási Tanács által jóváhagyott, Szerbiában és Montenegróban használatban lévő tankönyvekből lehet tanítani. A többi tankönyvet a tanács felülvizsgálja. A nemzetiségi népiskolákban a szerb-horvát nyelv tanítását már az első osztályban meg

kell kezdeni, a szerb történelmet és földrajzot pedig harmadik osztálytól kell – szerb nyelven – oktatni.⁹⁸

A párhuzamos osztályok számát azonban a kormányzat csökkenteni kívánta. Nem sokkal az alkotmány életbe léptetése után, 1921. július 14-én az oktatási miniszter korábbi rendeletét kiegészítve úgy határozott, hogy a népiskolák kivételével fokozatosan megszüntetik a nem államnyelvű párhuzamos osztályokat, a megmaradó kisebbségi osztályokba pedig csak az adott nemzetiséghez tartozó gyermekek iratkozhatnak be, a zsidó származású tanulók pedig a magasabb szintű iskolákban az államnyelvű osztályokba kötelesek járni. A rendeletkiegészítés inkább csak szándékot jelzett, az adott feltételek között megvalósíthatatlan maradt, így alig egy hónap múlva visszavonták. A nem szerb, horvát és szlovén nyelvű oktatás visszaszorításának szándéka azonban továbbra is fennmaradt. 1922 júliusában az előző rendelet szellemiségét tükröző utasítás jelent meg: eszerint csak az adott nemzetiséghez tartozó gyermek járhat a kisebbségi osztályba, a zsidók pedig csak államnyelven tanító középiskolába iratkozhatnak be.⁹⁹

Mivel az elképzelések ellenére egységes oktatási törvény nem készült, a miniszter 1925. július 18-án a korábbiak helyébe egy új rendeletet hozott. A rendelet gyakorlatilag az előzőek megismétlése. Továbbra is csak az első négy osztályban garantálták az anyanyelvű oktatást. A rendelet szerint az iskolákban a tanítási nyelv az államnyelv, de 30-nál több „más fajhoz tartozó” tanuló számára a tanítás anyanyelvükön folyik, kivéve az ún. nemzeti tárgyakat (történelem, földrajz). Ha a létszám nem éri el a 30 főt, több osztályt össze lehet vonni a nemzetiségi tagozaton, de 50 diáknál több nem lehet egy osztályban. Minden más esetben a párhuzamos osztályok megszűnnek. Azt, hogy a tanulók milyen osztályba járhattak, Božidar Maksimović miniszter 1929. augusztus 3-i rendelete szabályozta utoljára, szintén a korábbi gyakorlatnak megfelelően. A szláv származású gyermekek csak államnyelvű osztályokba iratkozhattak be, a nemzetiségi tanulók pedig nem járhattak a másik kisebbség tagjainak szervezett párhuzamos osztályba. Ha nem indult nemzetiségüknek megfelelő osztály, a szerb-horvát nyelvű osztályokat kellett látogatniuk.¹⁰⁰

A nemzetiség meghatározásának nehéz és felelősségteljes feladatát az állam nem hagyta a szülőkre. 1920-ban született az első rendelet, amely szerint a gyermeket a szülők és nagyszülők neve alapján kellett beíratni az iskolában. A beiratkozás egy nemzetpolitikailag megbízható, a városi-falusi előljáróság által kinevezett személy jelenlétében zajlott. A „névelemzési” rendelet kisebb-nagyobb módosításokkal és pontosításokkal a királyi Jugoszlávia majdnem teljes fennállása alatt fennmaradt.¹⁰¹ 1922 szeptemberében az oktatási miniszter leiratában úgy rendelkezett, hogy a gyermek nemzetiségét az apja nemzetisége határozza meg, de „ha az anya szláv és nem magyar, törekedni kell arra, hogy a gyermeket megvédjük a magyarosítástól”. 1925-ben ismét pontosították, ki szláv származású, vagyis kiknek kell államnyelvű osztályokba járniuk. Szláv gyermeknek számított, akinék apja vagy anyja szerb, horvát, szlovén vagy egyéb szláv nemzetiségű.¹⁰²

Az oktatási törvény megalkotásáig számos tervezet készült, az első még anyanyelvű alapfokú oktatásról beszélt, a későbbi dokumentumokban az oktatás nyelveként már az államnyelv szerepelt, valamint az, hogy ahol nemzetiségek élnek, a saint-germaini szerződésnek megfelelően – bizonyos gyermeklétszám mellett – biztosítható az első négy évben a nemzetiségi oktatás. A népiskolai törvény végül 1929-ben, a diktatúra idején született meg, és a korábbi rendelkezések szellemiségét tükrözte. A törvény 44–47. cikkelyeiben foglalkozik a kisebbségi oktatással. Eszerint

az oktatás az állam nyelvén folyik, de azokon a helyeken, ahol más anyanyelvű állampolgárok laknak, 30 fős létszám megléte esetén gyermekeik részére külön osztályok szerveződnek. Ezekben az osztályokban az államnyelv – mint külön tantárgy – tanítása kötelező, és államnyelven történik a nemzeti tantárgyak tanítása is. Akinek az anyanyelve az állam nyelve, csak államnyelvű osztályba járhatott. Iskoláskorú kisebbségi gyermek, ha nincs a közelben megfelelő kisebbségi iskola, államnyelvű iskolába köteles járni. A kisebbségi osztályok tanterve és tananyaga megegyezik a többségi osztályokéval. A népiskolákban állami alkalmazottak tanítanak, beleértve a hitoktatókat is. A törvény emellett tiltotta magániskolák alapítását, a már meglévőknek pedig meg kellett felelniük bizonyos követelményeknek.¹⁰³ A középiszkolai törvények közül egyik sem tette lehetővé a nemzetiségek nyelvén folyó oktatást, a nemzetiségi osztályok fennmaradása, illetve új iskola alapítása (mint kivételként a verbászi német tanítóképző) gyakorlatilag a hatalom jóindulatától függött.

Teljesen más képet mutat viszont az albán lakosság oktatása. A hivatalos statisztika szerint 1921-ben az albán népesség 441 740 főt számlált, de minden bizonnyal ennél többen voltak.¹⁰⁴ A saint-germaini békeszerződés 9. pontja, amely kimondja, hogy SZHSZ államnak kötelessége biztosítani a kisebbségek számára az anyanyelvű oktatást, a kormány értelmezése szerint csak azokra a területekre vonatkozik, amelyek az első világháború után kerültek Szerbiához, illetve az SZHSZ Királysághoz. „Mindig az volt a felfogásunk – írta a Népszövetséghez benyújtott panaszra válaszul a külügyminisztérium –, hogy déli vidékeinken, amelyek államunk szerves részét képezték, vagy 1919. január 1. előtt kerültek királyságunkhoz, nincsenek kisebbségek.”¹⁰⁵

Az új állam létrejötte után elsődlegesen az a koncepció fogalmazódott meg az oktatási minisztériumban, hogy a déli területeken is létre kell hozni az iskolarendszert, mindenekelőtt azért is, hogy erőteljes lépésekkel integrálják az albán ifjúságot, az államhoz lojális embereket neveljenek belőlük. 1919 szeptemberében az oktatási miniszter megtiltotta, hogy újabb ún. török iskolákat nyissanak, majd 1920 szeptemberében Svetozar Pribičević miniszteri rendelete gyakorlatilag megtiltotta a nem állami iskolák működését. Olyan feltételeket támasztott – például részletes tanterv, kvalifikált oktatók megléte, illetve bizonyos felszereltség, könyvtár stb. –, amilyenekkel a vallási iskolák nem rendelkeztek.¹⁰⁶ Hamarosan kiderült azonban, hogy az albán társadalom nem fogadja el a szerb-horvát nyelvű állami oktatást és az állami oktatáspolitikát, a gyermekek továbbra is a vallási iskolákba jártak. Az állam viszont nem volt hajlandó támogatni az albán nyelvű tanítást.¹⁰⁷

A helyzetet látva, némiképp cinikusan, de a politikai szempontokat figyelembe véve értékelt egy minisztériumi anyag 1921-ben. „Ha minden a régi módon megy tovább... mindannyian műveletlenek és buták maradnak, nem fogják tudni az államnyelvet, így majd nem tudnak ellenünk harcolni. Az az érdekünk, hogy még legalább húsz évig ezen a kulturális szinten maradjanak, amely időre szükségünk van, hogy végrehajtsuk ezeken a vidékeken a szükséges asszimilációt.”¹⁰⁸ Az asszimiláció végrehajtásához, illetve hatékony oktatáspolitikát folytatásához nem álltak rendelkezésre a kellő eszközök. Az állam építtetett számos iskolát, a hivatalos adatok szerint 1929-ig 487-t, és az albánlakta területeken az 1927–28-as tanévben 7655 albán anyanyelvű tanuló járt állami iskolába.¹⁰⁹ 1930-ban a Vardar bánság iskolásainak 7–8%-a albán anyanyelvű volt, az iskoláskorúakat tekintve azonban ennek többszöröse volt az albán gyermekek aránya,¹¹⁰ vagyis az albán anyanyelvű gyermekeknek csak elenyésző hányada részesült állami oktatásban.

Az oktatás bizonyos feladatait a szibijan-mektekbeek vállalták magukra. Eredetileg ezek az intézmények az 5–7 éves gyermekek vallási képzésére jöttek létre, de Koszovóban tovább, tízéves korukig is tanították a gyermekeket, mintegy pótolva az iskolát. Mivel az ezekben a mektebekben tanító muftik és imámok nem tudtak szerbül, az oktatási minisztérium nemzeti szempontból károsnak tartotta a mektebek tevékenységét. A diktatúra éveiben a szemlélet némiképp módosult, a kormány hagyta, hogy új mektebek nyíljanak, a Vardar bánságban 1931–34 között 451 új mekteb kezdte meg működését. A kormányzat ily módon akarta a vallási-oktatási kérdést megoldani: részben kielégíteni az albán lakosság oktatási igényeit, illetve megakadályozni, hogy követelésekkel lépjen fel az anyanyelvű iskolarendszer kiépítését illetően, amire a rendszer egyébként sem lett volna hajlandó. Az iszlám vezetők ebben a helyzetben meglepedéssel látták, az ő, illetve vallásuk befolyása és tekintélye nem csökken, a gyermekek pedig a vallási-oktatási intézményekben hozzájuthatnak az írás-olvasás és a műveltség alapjaihoz. Az iszlám vallási közösségről szóló törvény (1936) 59. cikkelye a skopjei ulema-medzslisz hatáskörébe helyezte a muszlimok vallási-kulturális életének felügyeletét, s ezzel az állam ellenőrzése minimális szintre süllyedt. A kormányzat engedékenysége eddig, vagyis a tűrés szintjéig terjedt. A hagyományos albán társadalom sem volt hajlandó viszont az állami szervekkel egyezkedni. Az oktatás így nemzeti, politikai kérdéssé vált, és a két világháború közötti időszakban gyakorlatilag megoldatlan maradt.

A kisebbségi oktatás leglényegesebb fokmérője, hogy a gyermekek mekkora hányada részestül legalább alapfokon anyanyelvű oktatásban. E tekintetben is jelentős különbségek mutatkoztak az egyes kisebbségek között. Míg 1932-ben Jugoszláviában az iskolás diákok 88,6%-a volt szerb-horvát, illetve szlovén anyanyelvű, a gyermekek 93,5%-a járt államnyelvű iskolába. 3,3%-uk német, 2%-uk magyar, 0,5%-uk cseh, illetve szlovák, 0,3%-uk román tannyelvű osztályokba járt. A német gyermekek 78%-a, a románok 75%-a, a magyarok 62%-a, a cseh, illetve szlovákok 58%-a, a rutének 25%-a végezte elemi tanulmányait az anyanyelvén.¹¹¹ Az iskolába járó 11 240 albán és a 7739 török nemzetiségű gyermek nemzeti tannyelvű oktatás hiányában nem tanulhatott anyanyelvén.¹¹¹ Mindebből is megállapítható, hogy a tanulási lehetőségek igen eltérőek voltak. A korábban fejlett oktatással rendelkező nemzetiségek gyermekeinek jelentős része továbbra is tanulhatott az anyanyelvén, bár a kormányok – az iskolák államosítása, a névelemzés, a magániskolák alapításának megtiltása, a kisebbségi oktatáshoz szükséges osztálylétszám megállapítása, illetve tanítók elbocsátása, vizsgára kötelezése által – mindvégig igyekeztek gátolni a kisebbségi oktatás formáit. Az albán, illetve török kisebbség anyanyelvű oktatását viszont megtiltotta az állam.

Finanszírozás, regionális különbségek

A szerb–horvát–szlovén, majd jugoszláv állam oktatása számos feladattal és problémával nézett szembe. A szakmai feladatok közül kiemelkedő jelentőségűnek számított az írástudatlanság felszámolásáért folytatott harc, valamint az egyes régiók közti szintkülönbségek csökkentése. Az említett ideológiai és törvénykezési munkálatok során meghatározott célok megvalósításának lehetőségeit behatárolta az állam teherbíró képessége. A jugoszláv állam gazdasági fejlettségéből adódóan viszonylag kevés forrással rendelkezett, a gazdasági válság az 1930-as években

tovább súlyosbította a helyzetet. Ezekben az években a költségvetési források 30%-kal csökkentek, és javulás csak az évtized második felétől következett be.¹¹²

Az oktatás finanszírozása főképpen két forrásból: az állami és az önkormányzati költségvetésekből történt. Az egyes önkormányzatok (községek, városok, majd bánságok) költségvetésük 4–16%-át fordították az oktatásra. Az oktatási minisztérium részesedése a költségvetésből a kezdeti alacsony, 2% körüli arányról az 1920-as évek második felétől 7–11%-ra emelkedett.¹¹³ A hadsereg és közigazgatás költségeihez képest a kultúrára áldozott összegek csekélyek voltak, másrészt viszont az infrastrukturális fejlesztésekkel és a szociális szférával összehasonlítva a kultúra bizonyos prioritást élvezett. Az oktatási minisztérium, melynek felügyelete alá tartoztak a kulturális és tudományos intézetek is, költségvetésének 75–90%-át fordította az oktatásra, felét–kétharmadát az elemi iskoláztatásra.¹¹⁴ A korabeli költségek mellett ezek az összegek nem voltak elegendők ahhoz, hogy jelentős kulturális felemelkedés induljon meg, illetve az elmaradottabb vidékek megkezdhessék a felzárkózást.¹¹⁵ A fennálló finanszírozás mellett – amely a helyben befolyt adók arányának figyelembevételével történt – a gyengébben fejlett vidékek, ahol egyébként a legnagyobb volt az analfabéták aránya, jóval kisebb összegekben részesültek. A szlovén területek például csaknem négyszer annyit kaptak, mint Bosznia-Hercegovina (3. táblázat).¹¹⁶ Más szóval: az állam továbbra is fenntartotta az egyes területek közti egyenlőtlenségeket, a fejletlenebb vidékek csak lassan válhattak „műveltebbekké”. A szerény lehetőségek következtében nem mehetett végbe a hatalom által szóban és ideológiai szinten megfogalmazott, illetve célul tűzött kulturális kiegyenlítődé, másrésztől viszont a magasabb kulturális szintet elérő vidékek a viszonylag sok kulturális intézményüket alig tudták fenntartani. Végeredményben senki sem volt elégedett.¹¹⁷

3. táblázat

Az oktatási minisztérium kiadásai területenként 1928–29-ben

Terület	Ráfordítás (Dínár)	Ráfordítás aránya (%)	10 000 lakosra	10 000 km ² -re
Szerbia	174 053 427	21,52	655 554	3 484 553
Makedónia, Koszovó	90 540 033	11,21	691 640	2 250 839
Montenegró	31 090 263	3,85	773 587	1 963 513
Vajdaság	86 191 670	10,68	624 390	4 375 211
Horvátország	161 586 950	20,00	692 745	4 372 414
Szerémség	25 744 901	3,19	632 513	3 751 077
Bosznia- Hercegovina	58 9000 624	7,30	311 655	1 150 425
Dalmácia	38 172 944	4,76	652 634	3 165 775
Szlovénia	123 229 469	15,25	1 166 437	7 731 646
Hitelek	17 939 629	2,24		
Összesen	807 449 910	100,00		
Átlag			689 017	3 582 825

A korábbi eltérő fejlettségi szintnek köszönhetően és azáltal, hogy a rendelkezésre álló anyagi források nem tették lehetővé a kiegyenlítődést, Jugoszlávia iskolai viszonyai, így műveltségi állapota jelentős regionális különbségeket mutatott. A délszláv állam Európa egyik legfiatalabb lakosságával rendelkezett, polgárainak 40%-a 14 alatti volt, és az iskoláskorú, 5–14 éves korosztály alkotta a lakosság negyedét. Az ország iskolahálózata így állandóan fejlesztésre szorult. A két világháború közti időszakban a népiskolák száma 5610-ről 8956-ra, a tanulók létszáma pedig 658 876-ról 1 428 223-ra emelkedett. Az iskolaépítéseknek és tanítók munkába állításának köszönhetően az egy tanítóra jutó gyermeklétszám 60-ról 44-re csökkent.¹¹⁸ Az iskolasűrűség azonban hatalmas regionális különbségeket mutatott. Az északi-északnyugati vidékeken közel háromszor több iskola jutott egy főre, és közel négyszer annyi iskola volt négyzetkilométerenként, mint a fejletlenebb déli vidékeken: Koszovóban, Bosznia-Hercegovinában. Ennek oka – a korábbi iskolapolitika mellett – a földrajzi tényezőkben is keresendő. A hegyes vidékeken a falvak kisebbek voltak, és nem tudtak iskolákat fenntartani. A regionális különbségek a két világháború között e tekintetben is alig módosultak (4. táblázat).¹¹⁹

4. táblázat

Az elemi iskolai hálózat sűrűsége (1922–23-ban és 1938–39-ben)

Terület	Lakos/egy iskola 1922/23	Km ² /egy iskola 1922/23	Lakos/egy iskola 1938/39	Km ² /egy iskola 1938/39
Szlovénia	1288	25	1404	24
Horvátország	1587	25	1587	21
Dalmácia	1193	24	1256	22
Vajdaság	1284	18	2443	34
Bosznia-Hercegovina	3425	93	2550	49
Szerbia	1685	32	1823	23
Makedónia, Koszovó	1941	60	1714	38
Montenegró	694	34	918	37
Jugoszláv átlag	1679	34	1718	28

Az iskolával való ellátottság nagyrészt meghatározta az iskolába járó gyermekek arányát. Emellett hatott az is, hogy a paraszti társadalomban az iskolának és a tudásnak nem volt túl nagy a tekintélye, valamint a falusi gazdaságokban gyakran szükség volt a gyermekek munkaerejére. Az 1920-as évek közepén a 7–10 éves gyermekek 68%-át írtatták be az iskolába: míg a szlovén vidékeken, a Bácskában, a Bánátban, a Szerémségben és Belgrádban csaknem mindegyik gyermek járt iskolába, Bosznia-Hercegovinában, Koszovóban és Montenegróban csak 40%-uk (5. táblázat).¹²⁰ Az arány a következő évtizedben sem változott.¹²¹ A területi különbségek mellett vallási eltérések is mutatkoznak: a muszlim vallású gyermekek aránya az iskolákban kisebb volt, mint a muszlimok aránya az összlakosságon belül (itt figyelembe kell venni, hogy a muszlim vallású albánoknak és törököknek gyakorlatilag nem voltak anyanyelvű iskoláik), a katolikusok felülreprezentáltak voltak, az ortodox vallású tanulók aránya megegyezett az ortodoxok összlakosságon

belüli arányával. A magasabb társadalmi státusú állások betöltéséhez szükséges iskolatípusok (gimnázium, polgári iskola) tekintetében is hasonló regionális különbségek mutatkoztak. Az észak-északnyugati területeken 5–6-szor többen jártak középiskolába, mint a déli vidékeken.¹²²

5. táblázat

Iskolahálózat-sűrűség és a gyermekek iskolába járása néhány járásban, 1926–27-ben

Járás	Iskolalátogatás (%)	Lakos/egy iskola	Km ² /egy iskola
Ljubljana (Szlovénia)	100	1338	20
Maribor (Szlovénia)	99	1439	17
Zágráb (Horvátország)	91	2260	23
Primorska Krajiška (Horvátország)	82	1444	32
Eszék (Horvátország)	79	1241	21
Bácska (Vajdaság)	97	1426	18
Belgrád (Szerbia)	99	2306	29
Valjevo (Szerbia)	79	1748	30
Šumadija (Szerbia)	73	1558	23
Niš (Szerbia)	57	1503	24
Koszovó	35	2011	48
Skopje (Makedónia)	57	1564	37
Zeta (Montenegró)	69	1163	40
Szarajevó (Bosznia-Hercegovina)	38	2792	84
Mostar (Bosznia-Hercegovina)	43	2149	73
Vrbaš (Bosznia-Hercegovina)	16	2658	63
SZHSZ Királyság	68	1766	34

Jelentős regionális és vallási különbségek voltak a felsőoktatás terén is. A felsőfokú oktatás szerepét és jelentőségét a társadalmi mobilitásban és az elitképzésben senki sem vitatja: a tanulás és a megfelelő végzettség megszerzése az egyik útja annak, hogy egyes egyének, esetleg csoportok a művelt középosztály soraiba emelkedjenek. 1919 és 1941 között a jugoszláv egyetemeken harmincezren végeztek, kétharmaduk a jogi, valamint a bölcsészettudományi karokon, és zömük a közsférában kívánt elhelyezkedni. Noha a bürokrácia létszáma ugyanezen idő alatt közel kétszeresére nőtt, mégsem sikerült az összes végzettnek munkát találnia. A kortársak is felismerték már – miként az egyik földműves kongresszuson valaki megfogalmazta: a koszovói balladák, az egyházi rítusok, valamint a latin szintaxis ismerete a nemzetközi gazdasági versenyben nem sokat ér –, hogy a gazdasági fejlődés szempontjából fontos szakemberek, technikusok, mezőgazdászok, közigazdászok képzése nem éri el a kellő mértéket. Ugyanakkor ezeknek a foglalkozásoknak a presztízse sokkal alacsonyabb volt, mint a közalkalmazottaké, így erős igény a felsőoktatás szerkezetének megváltoztatására nem merült fel.

Európai összehasonlításban a Jugoszláviában felsőfokú intézményekben járók aránya alacsonynak volt mondható, 1930-ban például a 20–24 éves korosztálynak mindössze 1%-a volt a három egyetem és a néhány főiskola

hallgatója.¹²³ A hallgatói létszám a királyi Jugoszlávia fennállása során csaknem 90%-kal nőtt (az 1937–38-as tanévben 16 207 fő volt), ezen belül az első években alig szereplő nemzeti kisebbségek aránya is – ha nem is érte el az összlakosságon belüli mértéket – emelkedett. (1924-től 1938-ig a németek aránya 0,7%-ról 2,4%-ra, a magyaroké 0,9%-ról 2,5%-ra nőtt.)¹²⁴ Alacsony maradt viszont a muszlim vallásúak aránya.¹²⁵ Ugyancsak nem meglepő, hogy a korábban is magasabb iskolázottsági mutatókkal rendelkező szlovén, horvát és vajdasági területekről, illetve Belgrádból az országos átlagnál nagyobb számban érkeztek hallgatók az egyetemekre, meghaladva a lakosságon belüli arányukat.¹²⁶

A hallgatók zöme – az apa foglalkozását tekintve – alkalmazott, kisiparos-kiskereskedő, valamint értelmiségi családból származott, olyan rétegekből, amelyek az ország foglalkoztatási szerkezetében alig néhány százalékot tettek ki. A paraszt és munkás gyermekek aránya messze elmaradt.¹²⁷ Mindez nemzeti, illetve regionális szempontból tovább növelte az egyenlőtlenségeket, mivel a differenciáltabb társadalmi szerkezettel rendelkező nemzetek, nemzetiségek köréből, illetve területekről került ki a későbbi szellemi elit. A társadalmi szerkezet, a középosztályi foglalkozásúak, az iparosok nagy száma magyarázza, miért volt képes például a német és a magyar kisebbség – az államnemzethez tartozókhhoz képest ugyan kisebb arányban – egyetemi hallgatókat iskoláztatni, szemben az albánokkal, törökökkel.

Ha meg akarnánk vonni a két világháború közötti oktatás mérlegét, a következő főbb jellemzőket kell említeni. Az oktatás törvényi szabályozása az 1930-as évek elején fejeződött be, kialakult az egységes iskolaszervezet, megfogalmazták az egységes követelményeket az azonos iskolatípusok számára. (Manapság viszont az oktatáskutatók értéknek tüntetik fel az oktatás sokszínűségét, az egyes autonómiákat.) Az egységes tankönyvek viszont nem készültek el, minden olyan könyvet, amelyet a Legfőbb Oktatási Tanács jóváhagyott, használni lehetett. Jóformán mire az oktatás egységesítése megtörtént, az ország belső szerkezete – a Cvetković–Maček-paktum után, az oktatás tekintetében is autonóm Horvát Bánság létrejöttét követően – megváltozott. Az iskolaszervezetben a kellőnél jóval kevesebb szakmai, főleg mezőgazdasági ismereteket adó iskola volt, a közszolgálatra felkészítő iskolákban, fakultásokon viszont többen tanultak, mint amennyire az adminisztrációnak szüksége volt, így ezekben az iskolatípusokban túlképzés figyelhető meg.

Jóval lényegesebb viszont, hogy – az iskolába járók számát tekintve – az oktatás tömegesebbé vált, minden országrészben több gyermek járt iskolában, mint korábban (az 1921–22-es tanévben 989 ezer, 1938–39-ben 1 426 ezer). Az iskolaépítések ellenére – az 1930-as években 12%-kal nőtt az iskolák száma, ezen belül a legnagyobb arányú fejlődést a Vrbas bánság mutatta (42%) – korántsem mindegyik gyermek járt iskolába, 1938-ban az iskoláskorú gyermekek 66,2%-a járt iskolába. Csökkent az analfabéták száma is, de korántsem a kívánt mértékben, és fennmaradtak a regionális különbségek. A hivatalos statisztikák szerint 1921 és 1931 között 5,9%-kal csökkent az írástudatlanok aránya: 51,5%-ról 44,6%-ra – ezen belül a 15–24 éves korosztályban 42%-ról 38%-ra –, majd becslések szerint 1944-re 38%-ra.¹²⁸ A jelentősebb eredmények eléréséhez, a népiskolai törvény nagyszabású eredeti célkitűzéseinek megvalósításához hiányoztak a kellő anyagi eszközök. Az iskolalátogatás teljessé tételéhez 3564 új iskolára és húszezer tanító munkába állítására lett volna szükség.¹²⁹ A korábban sűrűbb iskolahálózattal rendelkező területek továbbra is jobb iskolázási lehetőséget biztosítottak, a területek között alig tapasztalható kiegyenlítés.

Jegyzetek

- ¹ *Dimić, Ljubodrag*: Kulturna politika i modernizacija jugoslovenskog društva 1918–1941. Mogućnosti i ograničenja. In: Srbija u modernizacijskim procesima XX. veka. Szerk.: Perović, Latinka, Obradović, Marija, Stojanović, Dubravka. Beograd, 1994. 193–194.
- ² *Milan Grol* bevezető írása a Prosveta školstvo i nauka fejezethez. In: Jubilarni zbornik života i rada Srba Hrvata i Slovenaca 1918–1928. Beograd, 1928: 386.
- ³ *Mayer, Martin*: Elementarbildung in Jugoslawien (1918–1941). Ein Beitrag zur gesellschaftlichen Modernisierung? München, 1995. 58.
- ⁴ *Dimić, Ljubodrag*: Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941. I. Društvo i država. Beograd, 1996. 17.
- ⁵ *Dolenc, Ervin*: Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS. Ljubljana, 1996. 377–378.
- ⁶ Bövebben *Schmidt, Vlado*: Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. I–III. Ljubljana, 1963–66., *Mayer*: Elementarbildung. 39–41.
- ⁷ *Ciperle, Jože*: Közép- és főiskolák Szlovéniában különös tekintettel az északkeleti részekre. In: A pannon térség iskola- és művelődésügye 1918-ig, különös tekintettel a felsőbb oktatásra. Nemzetközi kultúrtörténeti szimpozion „Mogersdorf” 1976 Kőszegen. Szombathely, 1978. 232–233. (Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf. Band 8.), *Dolenc*: i. m. 377–378.
- ⁸ Enciklopedija Jugoslavije. IV. 1960. 172.
- ⁹ *Šidak, Jaroslav–Gross, Mirjana–Karaman, Igor–Šepić, Dragovan*: Povijest Hrvatskog naroda g. 1860–1914. Zagreb, 1968. 87.
- ¹⁰ *Šidak–Gross–Karaman–Šepić*: i. m. 88.
- ¹¹ *Jelavich, Charles*: Južnoslovenski nacionalizmi. Jugoslovensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914. Zagreb, 1992. 67–68.
- ¹² Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Szerk.: Wandruszka, Adam–Urbanitsch, Peter. III/1. Die Völker des Reiches. Wien, 1980. 711.
- ¹³ Die Habsburgermonarchie III/1. 704–711.
- ¹⁴ Narodna Enciklopedija Srpsko–Hrvatsko–Slovenačka. IV. 665–672., Istorija Srpskog naroda. VI/1–2. Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878–1918. Szerk.: Mitrović, Andrej. Beograd, 1983. 546.
- ¹⁵ A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása. Magyar Statisztikai Közlemények, 64. kötet. Budapest, 1920. 176–177.
- ¹⁶ Istorija Srpskog naroda. VI/1–2. Od prvog ustanka do Berlinskog kongresa 1804–1878. Szerk.: Stojančević, Vladimir. Beograd, 1981. 151–152.
- ¹⁷ *Trgovčević, Ljubinka*: Obrazovanje kao činilac modernizacije Srbije u XIX. veku. In: Srbija u modernizacijskim procesima XX. veka. 220–222., *Mayer, Martin*: Grundschulen in Serbien während des 19. Jahrhunderts. Elementarbildung in einer „Nachzüglergesellschaft”. In: Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg. Beiträge zur Tagung vom 29. Oktober – 2. November 1990 in Berlin. Szerk.: Reiter, Norbert–Sundhaussen, Holm. Berlin, 1994. 77–102., Istorija Srpskog naroda. VI/2. 509–516.
- ¹⁸ *Sundhaussen, Holm*: Historische Statistik Serbiens. Mit europäischen Vergleichsdaten. München, 1989. 552.
- ¹⁹ *Sundhaussen*: Historische Statistik Serbiens. 556.
- ²⁰ *Sundhaussen*: Historische Statistik Serbiens. 532–533.
- ²¹ *Mayer*: Grundschulen in Serbien während des 19. Jahrhunderts. 84–85.
- ²² *Mayer, Martin*: Grundschulen in Serbien während des 19. Jahrhunderts. 94–95.
- ²³ *Trgovčević*: i. m. 225.
- ²⁴ Narodna Enciklopedija Srpsko–Hrvatsko–Slovenačka. IV. 659–660.
- ²⁵ Ld. Erről többek között *Karahasan, Mustafa*: Obrazovanieto vo Makedonija vo vremeto na tanzimatot. In: Školstvo, prosveta i kulturata vo Makedonija vo vremenoto na Prerodbata. Szerk.: Lape, Ljuben–Panderevski, Manol. Skopje, 1979. 643–659., Istorija srpskog naroda VI/1–2. 1983. 296–299.
- ²⁶ *Mayer*: Elementarbildung. 49.
- ²⁷ *Dimić, Ljubodrag*: Kulturna politika. III. Politika i stvaralištvo. Beograd, 1997. 126.
- ²⁸ *Boeckh, Katrin*: Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan. München, 1996. 140–144.
- ²⁹ *Mayer*: Elementarbildung 46.

- ³⁰ *Okey, Robin*: Education and modernisation in a multi-ethnic society: Bosnia, 1850–1919. In: Schooling, education policy and ethnic identity. Comparative studies on government and non-dominant ethnic groups in Europe. Szerk.: Tomiak, Janus. New York, 1990. 321–322.
- ³¹ *Džaja, Srećko M.*: Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918). München, 1994. 67–68.
- ³² *Džaja*: i. m. 71–73.
- ³³ *Papić, Mitar*: Prosvjetna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini. In: Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat. Szerk.: Čubrilović, Vaso. Beograd, 1967. 703–724.
- ³⁴ Ld. pl. *Kraljačić, Tomislav*: Funkcija državnih škola u nacionalnoj politici Kalajevog režima. In: Istorijski časopis, 1984. 139–165.
- ³⁵ *Haselsteiner, Horst*: Erste Reformmassnahmen der österreichisch-ungarischen Verwaltung im Elementarschulwesen Bosniens und Herzegovina. In: Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. 61–76.
- ³⁶ *Mayer*: Elementarbildung. 49.
- ³⁷ *Džaja*: i. m. 75.
- ³⁸ *Kraljačić*: i. m. 157.
- ³⁹ *Papić, Mitar*: Školstvo u Bosni i Hercegovini, 1918–1941. Sarajevo, 1984. 15.
- ⁴⁰ *Mayer*: Elementarbildung. 53.
- ⁴¹ *Mayer*: Elementarbildung. 54., *Calic, Marie-Janie*: Bildung als Entwicklungsproblem in Jugoslawien (1918–1941). In: Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. 124.
- ⁴² *Dimić*: Kulturna politika i modernizacija jugoslovenskog društva 1918–1941. 198–199.
- ⁴³ *Tešić, Vladeta-Mirković, Milan-Čunković, Srećko-Vuković, Rade*: Sto godina Prosvetnog saveta Srbije 1880–1980. Beograd, 1980. 89. (A továbbiakban: Sto godina.) A két világháború közötti időszakot Milan Mirković írta.
- ⁴⁴ *Dimić*: Kulturna politika. I. 191–203.
- ⁴⁵ *Mayer*: Elementarbildung. 66–67.
- ⁴⁶ *Dolenc*: i. m. 105.
- ⁴⁷ *Prunk, Janko*: Slovenski narodni vzpon. Narodna politika 1768–1992. Ljubljana, 1992. 209. Az elvi nyilatkozat mellett a nemzeti tanács gyakorlati lépéseket is tett: ellenőrzése alá vonta az iskolarendszert, emellett úgy határozott, hogy az oktatás nyelve az elemi iskolákban a szlovén, kivéve a bizonyos feltételek mellett működő nemzetiségi osztályokat. 1919-ben eltörölte a német nyelv kötelező oktatását, a német választható tantárggyá vált, a nyolcosztályos iskolákban a hatodik osztálytól bevezették a szerbhorvát nyelv oktatását. *Zečević, Momčilo*: Na istorijskoj prekretnici. Slovenci u politici jugoslovenske države 1918–1929. Beograd, 1985. 352–357.
- ⁴⁸ *Dolenc*: i. m. 107–137.
- ⁴⁹ Erről részletesen *Velikonja, Narte*: Razvoj šolske uprave. In: Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulture, gospodarke in politične zgodovine. Szerk.: Mal, Josip. Ljubljana, 1928. 706–715.
- ⁵⁰ *Dimić, Ljubodrag*: Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941. II. Škola i crkva. Beograd, 1997. 119.
- ⁵¹ Sto godina. 101. Az elemi iskolák tantárgyai az 1926. március 10-i miniszteri rendelet értelmében:

Tantárgy	I.	II.	III.	IV.
Hittan	2	2	2	2
Szerbhorvát és szlovén nyelv	7	7	7	7
Szakismeret	3	4	–	–
Földrajz	–	–	2	2
A szerbek, horvátok és szlovének történelme	–	–	2	2
Számítan-mértan	4	4	4	4
Természetismeret	–	–	3	3
Rajz	1	1	1	1
Széprás	1	1	1	1
Kézimunka	2	2	2	2
Ének	2	2	2	2
Testnevelés és játék	2	2	2	2

⁵² A horvát szabor 1866–69 során többször tárgyalta az egyetemalapítás ügyét. 1869-ben a király jóvá is hagyta az egyetem alapításáról szóló törvényt, de jó néhány évnek el kellett telnie, hogy végül az 1874. évi törvény értelmében az 1874–75-ös tanévben megkezdje működését a Zágrábi I. Ferenc József Királyi

- Egyetem. Hivatalos nevét 1918. december 10-én Zágrábi Horvát Egyetemre, majd 1919. július 15-én az SZHSZ Királyság Zágrábi Egyetemére változtatták. *Novak, Viktor*: Zagrebački universitet. In: Jubilarni Zbornik I. 428–429.
- ⁵³ A belgrádi egyetem kezdetei a liceum megalakításához vezethetők vissza (1838-ban Kragujevacban, majd 1841-től Belgrádban). A liceum 1863-ban háromkarú főiskolává (filozófiai, jogi, műszaki) alakult, majd 1905-ben egyetemmé vált. *Ferle, Pavao*: Beogradski universitet. In: Jubilarni Zbornik I. 419–420.
- ⁵⁴ *Kidrič, Fran*: Universitet u Ljubljani. In: Jubilarni Zbornik I. 429–431.
- ⁵⁵ *Ferle*: i. m. 420–421.
- ⁵⁶ *Andelković, Momčilo*: Univerzitet u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941 (U zakonskim i drugim propisima). In: Arhiv. Časopis Arhiva Jugoslavije, 2000. 113–116.
- ⁵⁷ *Petković, Dragoljub*: Materijalno-pravni položaj učitelja narodnih škola od ujedinjenja do danas. In: Pedagoška Jugoslavija 1918–1938. Szerk.: Majstorović, Milić R. Beograd, 1939. 313–314.
- ⁵⁸ Sto godina. 111.
- ⁵⁹ A proklamáció szövegét közli *Čulinović, Ferdo*: Jugoslavija između dva rata. II. Zagreb, 1961. 7–8.
- ⁶⁰ *Dimić*: Kulturna politika. I. 252.
- ⁶¹ Sto godina. 114.
- ⁶² *Dimić*: Kulturna politika. I. 248–250.
- ⁶³ A törvény megjelent Službene novine, 1929. szeptember 19.
- ⁶⁴ *Dimić*: Kulturna politika. II. 156.
- ⁶⁵ A törvény megjelent Službene novine, 1929. október 2.
- ⁶⁶ A törvény megjelent Službene novine, 1929. december 9.
- ⁶⁷ *Dimić*: Kulturna politika. II. 134.
- ⁶⁸ *Andelković*: i. m. 116–117.
- ⁶⁹ *Knežević, Radoje*: Sistem školstva u Jugoslaviji. In: Pedagoška Jugoslavija 1918–1938. 246–272.
- ⁷⁰ *Dimić*: Kulturna politika. I. 285–296.
- ⁷¹ *Čulinović*: i. m. 75.
- ⁷² *Gligorijević, Branislav*: Jugoslovenstvo između dva rata. In: Jugoslovenski Istorijski Časopis, 1986/1–4. 84–88.
- ⁷³ Idézi *Dimić*: Kulturna politika. I. 330.
- ⁷⁴ Sto godina. 132.
- ⁷⁵ 1929-ben a Jugoszláv Királyság területét bánságokra osztották, ezzel megnehezítették – noha nem ez indokolta az új adminisztratív egységek létrehozását – a későbbi korok számára az adatok összehasonlítását. A bánságok nem a korábbi, illetve későbbi területi beosztást követik. A Vajdaság alkotta a Duna bánság nagy részét, Szlovénia a Dráva bánságot. Zeta Montenegró területére terjedt ki. A Vardar bánság nagyjából Makedónia területére terjedt ki. Horvátország területe a Száva bánságot ölelte fel. Dalmácia a Tenger mellék bánság részét alkotta. Bosznia-Hercegovina a Vrbas és a Drina bánsághoz, egyes részei a Tenger mellék bánsághoz kerültek. Szerbia területét a Morava, valamint kisebb részben a Drina és a Duna bánság között osztották fel.
- ⁷⁶ A felszólalásban említett adatok a továbbtanuló gyermekek számáról bánságok szerint: Dráva 28 217, Duna 26 091, Száva 13 508, Tenger mellék 8903, Belgrád 5226, Drina 3761, Zeta 3623, Vardar 2791, Morava 2755, Vrbas 1238. *Dimić*: Kulturna politika. I. 364.
- ⁷⁷ A költségvetési vitában elmondott adatok szerint míg Ausztriában egy tanítóra 26, Bulgáriában 36, Romániában 45, Magyarországon 47 gyermek jut, Jugoszláviában 51. Az országon belüli egyenlőtlenségekre: átlagban 29 km²-re esik egy iskola. Az egyes bánságokban nagyon eltérőek az adatok. Dráva bánság 18, Száva bánság 21, Morava bánság 25, Duna bánság 28, Vardar bánság 33, Tenger mellék bánság 33, Zeta bánság 40, Drina bánság 43 km². *Dimić*: Kulturna politika. I. 345–347.
- ⁷⁸ *Dimić*: Kulturna politika. I. 329–395.
- ⁷⁹ A korabeli tankönyvekről részletesen ld. *Jelavich*: Južnoslovenski nacionalizmi. 74–256.
- ⁸⁰ *Jelavich, Charles*: Serbian textbooks: toward greater Serbia or Yugoslavia? In: Slavic Review, 1983/4. 601–619.
- ⁸¹ *Vukičević, Milenko*: Istorija srpskog naroda za srednje škole od dolaska Srba na Balkansko poluostrvo do polovine XV stoleća., illetve Istorija Srpskog naroda za srednje škole od polovine XV stoleća do danas. Beograd, 1914.
- ⁸² *Jelavich*: Serbian textbooks. 616–617.
- ⁸³ *Jelavich*: Serbian textbooks. 618–619.
- ⁸⁴ *Jelavich, Charles*: Education, textbooks and South Slav nationalism in interwar era. In: Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. 134.
- ⁸⁵ Sto godina. 108.
- ⁸⁶ Sto godina. 109.

- ⁸⁷ Idézi *Jelavich*: Education, textbooks and South Slav nationalism. 135.
- ⁸⁸ *Jelavich*: Education, textbooks and South Slav nationalism. 137–139.
- ⁸⁹ Például: *Kaluderčić, Slavko*: Istorija Jugoslovena (Srba, Hrvata i Slovenaca) za viši tečajni ispit. Beograd, 1934. *Lazarević, Đorđe B.*: Istorija Jugoslovena (s glavnim događajima opšte istorije) za srednje i stručne škole. I–II. Beograd, 1935.
- ⁹⁰ Branislav Gligorijević számítása az 1921. évi népszámlálás alapján. *Gligorijević*: Jugoslovenstvo između dva rata. 76.
- ⁹¹ Idézi *Biber, Dušan*: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941. Ljubljana, 1966. 480.
- ⁹² *Sajti Enikő, A.*: Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában, 1918–41. Szeged, 1997. 80–88. *Mesaroš, Šandor*: Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929. Novi Sad, 1981. *Senz, Josef Volkmar*: Das Schulwesen der Donauschwaben im Königreich Jugoslawien von 1918 bis 1944. München, 1969.
- ⁹³ „A közoktatás tekintetében azonban azokban a városokban és járásokban, ahol jelentős számban élnek... más nyelven beszélő szerb–horvát–szlovén alattvalók, az SZHSZ kormány megfelelő könnyítéseket biztosít, hogy e szerb–horvát–szlovén alattvalók gyermekei számára biztosítsa az elemi iskolákban az anyanyelvükön való tanulást. E rendszer nem fogja meggátolni a szerb–horvát–szlovén kormányt, hogy az említett iskolákban bevezesse a hivatalos nyelv kötelező tanítását. (...) a kisebbségeknek igazságos részt biztosítanak azoknak az összegeknek a felhasználásából és elosztásából, amelyeket az állami költségvetés, községi vagy más költségvetések nevelési, vallási vagy jótékony célra jelölnek ki.” *Horváth Mátyás*: A jugoszláviai magyar iskolák fejlődéstörténeti vázlata a két világháború között. In: Magyar Pedagógia, 1997/3–4. 321.
- ⁹⁴ *Horváth*: i. m. 322.
- ⁹⁵ *Gligorijević, Branislav*: O nastavi na jezicima narodnosti u Vojvodini 1919–1929. In: Zbornik za istoriju, 5. 1972. 55–61.
- ⁹⁶ *Vavro, Andrej*: Das Minderheitenschulwesen in Slowenien im Zeitabschnitt des alten Jugoslawien. In: Geschichte der Deutschen des heutigen Slowenien 1848–1941. Szerk.: Rumpler, Helmut–Suppan, Arnold. München, 1988. 257.
- ⁹⁷ *Mesaroš*: i. m. 185–186., *Senz*: i. m. 54.
- ⁹⁸ *Mesaroš*: i. m. 190–193.
- ⁹⁹ *Gligorijević*: O nastavi na jezicima narodnosti. 68–69.
- ¹⁰⁰ *Gligorijević*: O nastavi na jezicima narodnosti. 70–71.
- ¹⁰¹ *Sajti*: i. m. 84.
- ¹⁰² *Mesaroš*: i. m. 196.
- ¹⁰³ A törvény megjelent Službene novine, 1929. december 9., *Gligorijević*: O nastavi na jezicima narodnosti. 80–81., *Mesaroš*: i. m. 201.
- ¹⁰⁴ Muhamet Pirraku szerint 1937-ben csak a Vardar és Zeta bányában 900 000 ezer muszlim élt, akiknek zöme albán volt. A Népszövetséghez beadott albán panaszok is mind 800 000–1 000 000 főt jelölnek meg az albán lakosság számaként. *Pirraku, Muhamet*: Kulturni-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji 1919–1941. In: Jugoslovenski Istorijski Časopis, 1978/1–4. 356–357.
- ¹⁰⁵ *Pirraku*: i. m. 357.
- ¹⁰⁶ *Dimić*: Kulturna politika. III. 127–128.
- ¹⁰⁷ *Dimić*: Kulturna politika. III. 119.
- ¹⁰⁸ Idézi *Pirraku*: i. m. 360.
- ¹⁰⁹ *Pirraku*: i. m. 363.
- ¹¹⁰ *Dimić*: Kulturna politika. III. 129.
- ¹¹¹ *Tujković, Nikola N.*: Statistika škola pod Ministarstvom prosvete na dan 15. maja 1932. g. Po službenim izvorima. Beograd, 1933. 8–43.
- ¹¹² *Calic, Marie-Janie*: Bildung als Entwicklungsproblem in Jugoslawien (1918–1941). 108–109.
- ¹¹³ Ez az arány alacsonyabb volt azonban, mint a szomszédos Romániában (18–20%), Bulgáriában (13–14%), Magyarországon (10–14%), magasabb viszont, mint Görögországban (7–8%). *Mayer*: Elementarbildung. 95.
- ¹¹⁴ *Mayer*: Elementarbildung. 95.
- ¹¹⁵ Az oktatás viszonylagos fontosságát jelzi, hogy az 1920-as években jelentősen emelkedett az oktatásra szánt összeg, majd a gazdasági válság éveiben csökkent, utána viszont stagnált. A népiskolai oktatásra fordított összegek nagysága egy lakosra számítva a következő képet mutatja: 1918/19 1,2, 1928/29 37,5, 1931/32 34,8 dinár, utána már nem változott. *Dimić*: Kulturna politika I. 90.
- ¹¹⁶ *Calic*: Bildung als Entwicklungsproblem in Jugoslawien (1918–1941). 126.
- ¹¹⁷ *Dimić*: Kulturna politika. I. 167.
- ¹¹⁸ *Mayer*: Elementarbildung. 98.
- ¹¹⁹ *Mayer*: Elementarbildung. 100.

¹²⁰ Mayer: Elementarbildung. 184.

¹²¹ Papić: Školstvo u Bosni i Hercegovini. 30. 1938–39-ben az iskoláskorú gyermekek 66,2%-a járt iskolába Jugoszláviában. Ezen belül a Dráva bánságban közel 100%-os az iskolalátogatás. A többi bánságban: Duna bánság 76,4%, Morava bánság 71,3%, Zeta bánság 62,9%, Drina bánság 60%, Száva bánság 59,4%, Tengermellék bánság 57,9%, Belgrád 52,8%, Vrbas bánság 38%, Vardar bánság 20%. *Dimić: Kulturna politika. II. 193.*

¹²² Tujković: i. m. 104–105.

¹²³ A jelentősebb európai országok közül csak Portugáliában volt alacsonyabb a hallgatók aránya (0,9%), a szomszédos államok közül Bulgáriában 1,26%, Görögországban 1,4%, Romániában 1,74%. *Calic, Marie-Janine: Soziale Ungleichheit in Serbien und der Vojvodina (1918–1941): Die Verteilung der Bildungschancen. In: Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum”. Szerk.: Hösch, Edgar–Seewann, Gerhard. München, 1991. 147.*

¹²⁴ A hallgatók anyanyelv szerinti megoszlása: szerb-horvát 74,4%, szlovén 12,2%, magyar 2,5%, német 2,4%, cseh, illetve szlovák 0,6%, egyéb 7,9% (ennek zömét, 7,2%-ot az orosz emigránsok gyermekei tették ki). *Calic: Soziale Ungleichheit. 147–148.*

¹²⁵ Vallás szerint ortodox 54,6%, katolikus 38,4%, zsidó 4,4%, muszlim 1,2% protestáns 1%, egyéb 1,6%. Az ortodoxok és katolikusok minimálisan meghaladták az összlakosságon belüli arányukat, a muszlimok messze elmaradtak ettől. *Calic: Soziale Ungleichheit. 149.*

¹²⁶ *Calic: Soziale Ungleichheit. 151.*

¹²⁷ 1931-ben a hallgatók családjának foglalkozási megoszlása: hivatalnok, alkalmazott 30,27%, kézműves, kiskereskedő 21,37%, földműves 19,25%, tanár, orvos, gyógyszerész, mérnök 17,19%, katona 6,33%, pap 2,94%, munkás 2,65%. *Calic: Soziale Ungleichheit. 151.*

¹²⁸ 1941-ben a háború miatt nem lehetett népszámlását tartani. Az 1948-as népszámlálás szerint 25,4%-os volt az analfabéták aránya. A második világháború utáni írástudatlanság elleni kampányban másfél millió embert tanítottak meg írni-olvasni. Ezekből az adatokból lehet következtetni az 1944-es állapotokra. *Mayer: Elementarbildung. 205.*

¹²⁹ *Dimić: Kulturna politika. II. 193.*

A MARSHALL-TERV

A történelem legnagyobb szabású nemzetközi segélyprogramja a második világháború után bontakozott ki. Célja nem volt kevesebb, mint a háború során leromlott, súlyos veszteségeket szenvedett európai nemzetgazdaságok helyreállítása. A feladat első olvasatra illuzórikusnak tűnhet, ha nem vizsgáljuk meg a háború utáni világgazdasági fejlemények bonyolult összefüggéseit a nemzetközi kapcsolatok 1945 utáni fordulataival. A győztesek már a háború lezárását megelőzően megtervezték a jövő nemzetközi kapcsolatait. Politikai, gazdasági és humanitárius delegációk népes tábora dolgozott – a pacifizmus szellemétől átítatva – az 1945-öt követő „új világrend” megteremtésén. Az 1944–1945-ben lezajlott konferenciák azonban bebizonyították, hogy a győztes nagyhatalmak – az USA és a Szovjetunió¹ – a valóságban gyökeresen eltérő koncepciókat dolgoztak ki a háború utáni nemzetközi rendről. Ezeknek az éveknek az eseményei eleinte csupán intő jelként mutatták a feleknek, hogy kapcsolataik a jövőben korántsem lesznek zökkenőmentesek.

A nemzetközi kapcsolatok fő vonásai a második világháború után és az USA globális szerepvállalása

A Szovjetunió részt vett az ENSZ létrehozásában, sőt kiemelt pozíciót harcolt ki magának a szervezetben. Az amerikai pénzügyi dominanciára épülő Bretton Woods-i egyezményeket azonban nem ratifikálta. Az Egyesült Államok – arany- és dollártartalékainak és a világ legerősebb gazdaságának birtokában – multilaterális, az egész világra kiterjedő szabadkereskedelemlről álmodott, figyelmen kívül hagyva azt, hogy ezzel a háborúban súlyos károkat szenvedett európai országokkal szemben teljesíthetetlen követelményeket támaszt. A nyugat-európai országok a feltételek keménysége ellenére belementek a Bretton Woodsban kitűzött célok elfogadásába, míg a Szovjetunió mereven elzárkózott az általa „imperialistának” titulált, tisztán amerikai érdekeket tükröző nemzetközi szervezetektől.² A gazdasági kérdésekben fennálló merev ellentéteket azonban ezeknél is lényegesen markánsabb politikai és ideológiai különbségek homályosították el. Az USA a népszuverenitáson és a szabad intézményeken alapuló demokrácia üzenetét akarta elhozni Európába, míg a Szovjetunió a maga képére kívánta formálni az általa ellenőrzött területeken fekvő államokat. Moszkva valójában már 1945 második felétől úgy gondolta – az amerikai atommonopólium tudatában –, hogy a kelet-közép-európai térségben tőle szorosan függő biztonsági övezetet hoz létre, amelyben a szovjet külpolitikának döntő befolyása lesz. 1946–1948 folyamán az ellenőrző jogosítványai segítségével, adminisztratív és politikai eszközökkel a térséget szinte teljes egészében befolyása alá vonta. Bábkormányok kialakításával, saját külpolitikai célkitűzéseivel összhangban, kicsikarta a térség kormányainak azt a döntését, hogy nem vesznek részt a Marshall-programban.

Az 1946-os év folyamán a churchilli retorikában a „vasfüggöny” hasonlattal megjelent a szovjet ellenségkép. Ez az álláspont annak a felismeréséből indult ki, hogy a Szovjetunióknak nem állt szándékában eltérni az általa megszállt vagy befolyásolt területeken a szabad parlamentáris demokráciák működését. Ehelyett a térségben mű-

ködő kommunista pártok támogatásával vele szorosan együttműködő tekintélyuralmi rezsimeket akart hatalomra segíteni. Churchill a folyamatot érzékelve továbblépett nézetei kifejtésében: zürichi beszédében már azt hangsúlyozta, hogy Európának eltökélt lépéseket kell tennie integrációjának megvalósítására. A szoros együttműködésen alapuló Európa ugyanis hatékonyabban fel tudja venni a harcot a szovjet hatalmi törekvésekkel szemben. A célkitűzések megfogalmazásakor nem lehetett figyelmen kívül hagyni a német territórium bekapcsolását, persze szoros nemzetközi ellenőrzés alatt. Több európai ország – elsősorban a franciák – kezdetben heves ellenállást tanúsítottak a németekkel való együttműködéssel szemben, hangsúlyozva, hogy jóvátételt kell kérni a vesztesektől, nem pedig támogatni őket. Az USA 1946 folyamán még óvatosan reagált a churchilli nyilatkozatokra. Nehéz volt eldönteni, milyen szerepet fog vállalni a háború utáni nemzetközi kapcsolatokban. Izolacionizmus vagy intervencionizmus? – fogalmazódott meg a kérdés. Gazdasági téren Bretton Woodsban az amerikaiak felvállalták a világ irányításának a feladatát.

Az 1947-es év kérdése az volt, hogy ezt politikailag és katonailag is megteszik-e. Az 1947-ben felmerülő kelet-közép-európai rendezési „nézeteltérések” jelezték a State Department számára, hogy Európában gyors beavatkozásra van szükség. Az elhatározás megérlelődéshez hozzájárult George F. Kennan moszkvai amerikai követnek a szovjet vezetés természetéről írt „hosszú jelentése”. A külpolitikai szakértő később a „Foreign Affairs” című tekintélyes amerikai külpolitikai szakfolyóirat hasábjain részletesen is kifejtette az álláspontját azzal kapcsolatban, vajon a Szovjetunió szervesen bekapcsolódjon-e a nemzetközi kapcsolatok rendszerébe, és a szabad intézményeken, valamint népszuverenitáson alapuló piacgazdaságban működő országokat el tudja-e fogadni partnerként. Kennan cikkében ezt a lehetőséget elvetette, mert – mint írta – a szovjet vezetés ideológiájában oly mértékben különbözik a nyugati demokráciák szellemiségétől, hogy elkerülhetetlen a felek konfrontációja. Kennan a „containment” (feltartóztatás) politikáját javasolta mint egyetlen lehetséges fegyvert a szovjet térnyerés megállítására.³ Innen datálható az amerikai külpolitika merőben új kurzusa, amely aktív beavatkozást célzott meg a világ valamennyi részén. A dilemma az intervenció formái megvalósításában bontakozott ki: a beavatkozás katonai vagy gazdasági és pénzügyi formában bonyolódjon le.

1947-re világhosszá vált, hogy a korábbi európai nagyhatalmak már nem képesek betölteni korábbi nemzetközi szerepüket. Ez elsősorban olyan gyarmattartó államok esetében volt veszélyes, amelyek stratégia jelentőségű földrajzi pontokon „tartották a frontot”. Ilyen volt Nagy-Britannia és Franciaország, és ilyen földrajzi pontok voltak a kennani feltartóztatási politikában megjelenő ütközőzónák. 1947 elején az angol kormány közölte az Egyesült Államokkal, hogy pénzhiány miatt nem tudja többé ellátni a Görögországban és Törökországban hagyományosan folytatott ellenőrző szerepét. Levélben hívta fel az amerikai kormányzat figyelmét az ezekben az országokban, illetve a velük szemben kibontakozó kommunista akciókra, és arra, hogy amennyiben az USA nem tölti be ezt a hatalmi vákuumot, könnyen megetheti más, a térségben nemkívánatos hatalom.

A Truman-adminisztráció készen állt az intervencióra. Helyzetét azonban neheztette, hogy az amerikai közvélemény pontot akart tenni a háború végére. Meg kellett találni a megfelelő eszközöket arra, hogy az amerikai állampolgárok elfogadják a beavatkozás szükségességét. Trumanék nehézségeit fokozta, hogy a Kongresszus republikánus szárnyának egy része az izolacionizmus mellett tört lándzsát, mondván, hogy a

kormányzat szándékosan eltúlozza a fennálló veszélyt. 1947. március 12-én azonban Harry Truman kongresszusi beszédében felkérte az Egyesült Államok törvényhozását, hogy szavazzon meg mintegy négyszázmillió dolláros támogatást a görög és a török kormánynak. Az elnök ezt a világgpolitikai szerepvállalást burkolt, a Kreml terjeszkedési politikájára utaló retorikával kérte: „Meggyőződésem – mondta –, hogy az Egyesült Államok politikájának támogatnia kell a szabad népeket, amelyek szembeállnak a felfegyverzett kisebbségek vagy a külső nyomás leigázási kísérleteivel.”⁴ A kennani koncepció – részben nyomatékosított – gyakorlati elfogadása tükröződött az elnök beszédében és a „globális csendőr” szerepének vállalásában. A segély egyben jelezte a korábbi vita lezárását is, hogy csupán gazdasági és pénzügyi, vagy katonai formát öltse-e a beavatkozás? A 400 millió dolláros segélycsomaggal az amerikaiak részben a szétzilálódott görög és török pénzügyi helyzetet akarták orvosolni, remélve, hogy a szociális feszültségek enyhítése a kommunista felforgatás és propaganda ellen hatékonyabb fellépést tesz lehetővé. Egy csapásra visszaszorult az a korábbi politikai felfogás is, hogy a világ kitermeli saját stabilitását, és nincs szükség semmiféle rendező erőre.⁵ A helyzet megváltozott: az Egyesült Államok a jövőben aktív befolyást kívánt gyakorolni a világ stabilitására. Az USA határait – mondták – többé nem úgy kell felfogni, mintha azok az atlanti- és a csendes-óceáni partjainál húzódnának, hanem biztonságát az egész világra kiterjesztve kell vizsgálni, mert a jövő háborúi a befolyási övezetekben fognak eldőlni.

Amerikai védelmi szempontból különös jelentőségű volt az európai „hídő”. Az USA hibásan mérte fel az európai országok háború utáni gazdasági állapotát, és kezdetben úgy gondolta, hogy Európa önállóan is képes lesz kimászni a kátyúból. A kereskedelemi liberalizálás, az egymás közti fizetések és klíringek nemzetközi intézmények általi levezetése azonban a háborút követő években valójában nem lehetett reális terv. A valuták konvertibilitásának kitűzött célja az adott helyzetben megoldhatatlan feladat elé állította a kormányokat. A valóságban kiutat csak a nemzetgazdaságok gyors növekedését célzó protekcionista politika mutathatott. Az a hatalmas fordulat, amely az USA 1945–1947 közötti világgazdasági koncepcióváltását jellemzi, a Marshall-terv szempontjából precíz vizsgálatot igényel. Manapság a szerzők általában az Európai Újjáépítési Program politikai indítékait részletezik, holott az 1947. június 5-én George Marshall által megfogalmazott terv gazdasági okai is széles spektrumban keresendők.

A szétrombolt Európa

A második világháborút követő gazdasági visszaesés lényegesen súlyosabb volt és szerteágazóbb gazdasági problémákra vezethető vissza, mint amiket az első világháború indukált. Az állóháborúk mozdulatlanságát felváltó mozgékony hadtestek és repülőgépek – elsősorban a bombázók – bekapcsolása kiterjesztette a háború hatókörét Európa szinte egész területére. A haditechnika fejlődésével nagyobb pusztítóerő került a hadviselők birtokába, akik nem haboztak felhasználni azt az ellenfél megsemmisítésére. A hatékonyabb pusztító fegyverek felhasználásával megnőtt a civil áldozatok száma, és a front mögötti területeket sújtó rombolás (lakóépületek, gyárak, vasútvonalak, hidak) mindaddig példátlan pusztulást eredményezett. Az első világháború után a békegazdálkodásra való áttérés és a háborúban folyósított kölcsönök törlesztése jelentette a legfőbb problémát. 1945 után a feladat még nagyobb volt: kezdeni kellett vala-

mit a népességében jelentősen megfogyott, romokban heverő infrastruktúrával és ipari termeléssel küszködő Európával, amelynek a két háború közötti időszakból eredő komoly strukturális válsággal is szembe kellett néznie. Az amerikai kölcsönfolyósítások előzőleg az európai aranykészleteket teljes egészében kisöpörték, míg a másik oldalon, az USA-ban hatalmas készletek halmozódtak fel. Európa, amely a háború után nem tudta az amerikai követelések törlesztését finanszírozni, újabb és újabb igényekkel fordult az Egyesült Államokhoz, hogy égető importszükségletét fedezze. A fizetési mérlegek egyensúlyzavarai minden addiginál szélsőségesebb képet mutattak. Ezt az is fokozta, hogy a bajok néhány kis országtól eltekintve szinte egész Európára kiterjedtek. A termelési mutatók messze az 1938-as szint alá zuhantak vissza, egyes országok korábbi fontos exportcikkekből, mint például a szén, jelentős behozatalra szorultak. Hazai termelés és export hiányában pedig meglehetősen nehéz volt az égető fontosságú amerikai importot biztosítani. Az európaiaknak az amerikai kontinenssel szembeni kereskedelmi deficitjei addig soha nem látott méreteket öltöttek.⁶ A háborút követő dollárhiány és a termelési kapacitás csökkenése miatt a kereskedelmi forgalom mélypontra zuhant, felélesztéséhez az európai országoknak azonnali tőkeinjekcióra volt szüksége.⁷

Az apránként csurgatott amerikai hitelek nem voltak elegendők a gazdaság regenerálásához, legfeljebb a pillanatnyi élelmiszer- és nyersanyagszükségleteket finanszírozhatták. A termelőeszköz-állomány, a vetőmag és a műtrágya hiánya a mezőgazdasági termelés válságában kumulálódott, és újra megismertette Európát az éhezéssel. A beáramló hiteleket eleinte a segélyprogramokra és a lakóházak újjáépítésére fordították, az ipari és mezőgazdasági termelés rekonstrukciója másodlagos volt.⁸ 1945–1947 között a gazdaságok helyreállítása ingadozva haladt, az európai kormányzatok nem tudtak komoly eredményeket felmutatni. Vajon miért éppen 1947 volt a Marshall-program meghirdetésének időpontja? Gazdasági szempontból indokolható-e a dátum megválasztása?

Az 1947-es év mindenféleképpen vízvonalzó volt a háborút követő gazdasági tervezésben. A politikai, a gazdasági és a szellemi krízis fázisában rekedt országok csak az Egyesült Államoktól remélhettek segítséget. Az amerikaiak eközben a megszállt területekről érkező jelentések alapján a békeszerződések mielőbbi tárgyalását sürgették. Németország a legsúlyosabb helyzetben lévő országgént határozott és azonnali beavatkozást igényelt. Egyre érzékelhetőbbé vált, hogy Európa megosztottsága minden bizonnyal nem ideiglenes, hanem tartós állapot lesz. A nyugat-európai demokráciákban – elsősorban Olaszországban és Franciaországban – tevékenykedő kommunista pártok befolyásának növekedése, nemkülönben más erők radikalizálódása megkongatta a vészharangot az amerikai kormányzat fülében. A szociális feszültségek és az alacsony életszínvonal jó táptalajt jelentett az itteni, szárnyukat bontogató kommunista pártok számára.

Az európai gazdasági újjáépítés a háború lezárását követő 18 hónapban gyors ütemben haladt. Szinte a gazdaság valamennyi ágazatában növekedés mutatkozott. Az ipari termelés 1945 második felétől folyamatosan emelkedve 1946 végére megközelítette az 1938-as szintet. Az 1946 decemberétől kibontakozó recesszió azonban visszadobta a fejlődő ágazatokat, jelezve, hogy a problémák mélyebben húzódnak. Az ipari termelés az 1938-as szint 78%-ára zuhant. A korábban ipari nagyhatalomnak számító – a szén- és az acélttermelésben élen járó – Németországban, ahol a legsúlyosabb volt a helyzet, az ipari produktum mindössze egyharmada volt a háború előtti szintnek. A többi nyugat-európai ország nyersanyagigényét az USA-nak kellett kielégítenie.⁹ Az

Európán belüli kereskedelmi forgalom gyengülése mutatta az országok dollár- és aranytartalékaik védelmére irányuló protekcionista törekvését, jelezve félelmüket a beáramló export költségeitől. A kereskedelmi forgalom liberalizálása helyett a bilaterális elszámolások tendenciái kezdtek kibontakozni, ami a jövőt tekintve nem kecsegtetett a kereskedelmi forgalom szükséges növelésének lehetőségével. Az exportképes ágazatok katasztrofális állapotban voltak. Helyreállításukat nehezítette, hogy a háború után rendelkezésre álló erőforrásokat a kormányoknak a létfontosságú fogyasztási cikkek és a nyersanyagok importjára kellett költeniük. Emiatt a termelő ágazatok gépállományának és az ipar infrastruktúrájának a javítása késett. Az anyagi források szűkössége tehát nem tette lehetővé a termelőkapacitások sürgető rekonstrukcióját, ami késleltette az ipari termelés és a kereskedelmi forgalom háború előtti szintre emelését.

Rontotta a körülményeket az is, hogy 1946–1947 kemény tele a lerombolt lakóépületek és az élelmiszerhiány miatt humanitárius katasztrófával fenyegetett. Milliók tengődtek az utcákon élelem és fedél nélkül. Németországban és Olaszországban tovább sülyedt a szakadék a létfenntartási költségek és az átlagbérek között, amit a térségben megfigyeléseket végző külső politikai elemzők is észleltek. Az infláció több országban meredeken emelte a fogyasztási cikkek árát, a fizetések vásárlóértéke válságos szintre esett. Németországban az egy főre jutó nettó kalóriabevitel kritikusan alacsony volt. A mezőgazdasági szektor szétzilált állapota csak részben volt felelős az élelmezési válság kialakulásáért. A korábban Európában kiválóan működő, de a háború folyamán bomlásnak indult nyugat-keleti, ipari-mezőgazdasági munkamegosztás sorsát 1945 után a politikai megosztottság pecsételte meg. Már akkor mutatkozni kezdtek annak a jelei, hogy Európa a jövőben nem fog szerves gazdasági egységet alkotni, a politikai kapcsolatok eróziója gazdasági elszakadással is párosul. A verdiktet ez ügyben utóbb éppen a Marshall-segély mondta ki, amely véglegesítette az európai kontinens gazdasági megosztottságát. A hagyományos kereskedelmi kapcsolatok leépülése fájó pont volt a felek számára, és részben ezzel magyarázható a nyugat-európai mezőgazdasági termékhiány hatalmas mértéke és az amerikai szállítások oroszlárnészét kitevő mezőgazdasági áruk tétele.¹⁰ 1938-hoz képest 1947-re az USA-nak a térségbe irányuló agrárexportja 58%-kal nőtt.¹¹

A Londonnak nyújtott hitelek keserű tapasztalatai után¹² az amerikai vezetés is kezdett beletörődni abba, hogy a Bretton Woodsban megfogalmazott elvek konzekvens megvalósítását egyelőre későbbre kell halasztania. Az első világháború tapasztalatai óva intették az európai kormányokat a korlátlan konvertibilitásra való visszatéréstől, mert ez a tartalékaik elleni spekulatív nyomás felerősödését eredményezhette volna. Közben az ellenőrizhetetlen infláció a mesterségesen magasán tartott árfolyamokkal kombinálva csökkentette az importköltségeket és megdrágította az exportot. Az amerikai politikatervező irodában kezdtek felismerni, hogy a problémák mélyebben gyökereznek, mint ahogy azt előzetesen gondolták. A világereszkedelem liberalizálása helyett először az Európán belüli fizetési forgalom szabadabbá tételét, illetve a jelentős mértékben inflálódtott európai valuták reformját, majd ezt követően konvertibilitását kellett megoldani. Az amerikai elveken nyugvó világméretű multilaterális szabadkereskedelem a Bretton Woodsban megfogalmazott formában ekkor még irreális cél volt, hiszen abba, mint a brit példa is mutatta, az európai kormányok nem tudtak bekapcsolódni. A State Departmentben kezdett felülkerekedni az álláspont, hogy az amerikai gazdasági terveket későbbre kell halasztani, s fontosabb feladat a világgazdaság – és az európai gazdaság – helyreállítása. Az amerikai kormány behajthatatlan

tengerentúli követelése és az európai országok válságos helyzetéből fakadó további importszükségletei az amerikai döntéshozókat a gazdaságok regenerálására sarkallták.

A Marshall-programhoz fűződő alapvető amerikai érdekek éppen a kereskedelmi forgalomnak ebből a torzult, egyoldalú formájából eredtek. A háborús konjunktúra visszaesésével a világkereskedelem alacsony szintje az exporttermelő amerikai ágazatok veszélyes helyzetbe hozta. Az elemzők a 270 millió fős Nyugat-Európába irányuló kivitel mintegy 7–8 milliárd dolláros drasztikus csökkenésével számoltak arra az esetre, amennyiben az európai piacok teljesen fizetéseképtelenné válnak. Az USA-ban felhalmozódó potenciál túlermelési válsággal fenyegetett, az amerikai piacok képtelenek voltak „lenyelni” a bizonyos árucikkekből felhalmozódott felesleges készleteket. Az amerikai háborús potenciál leszerelése, a leszereltek számára az új munkahelyek teremtése a hadiipar polgári célokra megfelelő átstrukturálását követelte. Ez azonban nagy, fizetőképes felvevőpiacok nélkül nem volt kivitelezhető. Nem véletlen a háború utáni amerikai gazdaság gyengélkedése és az exportra éhes amerikai befektetők igénye az európai helyzet megoldására. Mindazonáltal a kormányzatban széles körű vita bontakozott ki azzal kapcsolatban, hogy a felpörgetett gazdaságú integrált Európa nem fog-e később az USA versenytársává nőni. A kormányzati szervek azonban a pillanatnyi érdekeket hangsúlyozták, és kétségeiknek adtak hangot az európai konkurencia jövőbeli kibontakozását illetően. Mint mondták, Európa soknemzetiségű térség, mely a közeljövőben nem juthat az Egyesült Államokhoz hasonló szervezetségi szintre. Az USA-nak viszont mind védelmi, mind gazdasági szempontból szüksége van a térség integrációja általi stabilitásra.¹³

A dilemma a következőkben foglalható össze: Európának azonnali szüksége volt az Egyesült Államokból származó nyersanyagokra, gépekre és tartós fogyasztási cikkekre, de sem exportálható termékek, sem pedig deviza nem állt rendelkezésére ennek az importnak a finanszírozására. A fizetési mérlegek hatalmas egyensúlytalanságokat mutattak.¹⁴ A hagyományos típusú rövid és hosszú távú hitelek sem nyújtottak kielégítő rendezési alternatívát, mert az európaiak nem voltak abban a helyzetben, hogy ezt valaha is törlesszék. A Kennan-csoport szeptemberi jelentése az európai országok helyzetéről a korábbi felméréseket igazolta: általános nélkülözés, üzemanyag- és nyersanyaghiány, a mezőgazdasági és az ipari termelés egyaránt alacsony színvonalra, magas munkanélküliség, infláció, az arany- és dollártartalékok elégtelensége, növekvő társadalmi feszültségek.¹⁵ Az amerikai diplomata jelentésében hangsúlyozta, hogy Európa azonnali, nagy volumenű segélyre szorul. Az USA már eddig is sok időt vesztetett el a németországi négyhatalmi megegyezésre várva. Ha Németország egészére nem lehet kiterjeszteni a megegyezést, akkor a nyugati szövetségesek által ellenőrzött területeken kell megvalósítani az újjáépítést. Felesleges továbbra is apró segélycsomagokkal „tartani fenn” Európát. Átfogó, nagyszabású segélycsomagot kell juttatni Európába, hogy ezek az országok belső erőforrásaik segítségével vissza tudják szerezni prosperitásukat.¹⁶

A politikai és gazdasági szükségszerűségek termékeny talaján született meg 1947 júniusában George Marshall amerikai külügyminiszter ajánlata Európa amerikai segélyekkel és hitelekkel történő helyreállításáról, amelyet – legalábbis szövege szerint – valamennyi európai országra ki akart terjeszteni. Az amerikai külügyminisztériumban testet öltött akkori nézet szerint a Szovjetuniót nem lehet kihagyni a felajánlásból, hiszen ez szinte hadüzenettel volna egyenértékű. Ezzel szemben az indítványt a szovjetek számára sérelmes formában fogalmazták meg, minimálisra csökkentve a szovjet

részvétel lehetőségét. Ahogy Marshall fogalmazott: „Az amerikai politika célja a gazdaság helyreállítása, hogy lehetővé váljanak olyan viszonyok, amelyek közepette fennmaradnak a szabad intézmények.” Ezeket a kijelentéseket a következő passzusokkal enyhítette: „Az amerikai politika nem irányul valamely ország vagy tan ellen; és a segílyt bármelyik európai állam felveheti.”¹⁷ Az amerikaiak a segíly összegének szétosztását egy közös, európai együttműködést megvalósító szervezet hatáskörébe utalták. Az európaiaknak közösen kell megállapítaniuk az egyes országok állapota alapján a szükséges beavatkozás mértékét, és ellenőrizni, hogy a segílyek elosztása és felhasználása a megfelelő módon történjék. Azt azonban az USA vezetői nem titkolták, hogy szigorú gazdasági felügyeletet fognak követelni a segílyek felhasználását illetően.¹⁸

Németország – jóvátételek vagy segíly?

A vesztesek megítélésének és a jóvátételek fizetésének kérdése megosztotta a közvéleményt és a döntéshozókat is. Többé-kevésbé már felülkerekedett az a vélemény, hogy az első világháború súlyos rendezési hibáit – a jóvátételek eltúlzását – nem szabad megismételni. Egyedül a győztes hatalmak – az USA, Anglia, a Szovjetunió – voltak abban a helyzetben, hogy a jóvátételek kérdésében érdemben tárgyaljanak. John Maynard Keynes és Harry Dexter White már a Bretton Woods-i egyezményeket előkészítő, háború alatti tárgyalásaik során leszögezték, hogy a háború utáni jóvátételek fizetését károsnak tartják, sőt egyes, a háborúban vesztes nemzeteknek hitelekkel kell nyújtani, hogy elkerüljék az 1920-as évekhez hasonló földcsuszamlásokat.¹⁹ Ez az álláspont azonban eleinte nem volt általános az amerikai kormányzati berkekben. A háborút követően a német gazdaság messzemenő leszerelésére irányuló tervezetek – pl. a Morgenthau-terv – is napvilágot láttak.

Moszkva 1945-ben azonnal hozzálátott az ellenőrzése alá került vesztes országok termelő berendezéseinek nagyfokú leszereléséhez. Ez nagyjából az ipari és a mezőgazdasági géppállomány, valamint mezőgazdasági termékek elszállítását jelentette. Az 1945–1947 között bekövetkezett fordulat idővel politikai „hátraarcra” készítette az USA-t és Nagy-Britanniát, jóvátételek fizetése helyett segílyek folyósítását kezdték meg a befolyási övezetükhöz tartozó területeken. A meredek váltás mindössze két év leforgása alatt ment végbe, és a nyugat-európai országok kormányai közül sokan nehezen emésztették meg ezeket a törekvéseket. A franciák tiltakoztak a németeknek a Marshall-programba való bevonása ellen, és továbbra is a jóvátételek fizetését erőltették. Washingtonnak emiatt megfelelő ellenőrzési mechanizmust kellett kidolgoznia a német potenciál felszereléséből eredő veszélyekre reagálva. Nagyon okosan a Marshall-programot az összeurópai együttműködéstől tette függővé, feltételezve azt, hogy Európa gazdasági és politikai összekapcsolódása megakadályozza a konfliktusok kibontakozását. Arra is számítottak már ekkor, hogy az ilyen Európa nagyobb ellensúlyt képez a Szovjetunióval szemben, illetve könnyebben beilleszthető az amerikai világgazdasági modellbe. Az amerikai külpolitika új kurzusa 1947 tavaszától már jól kitapintható volt. Az Egyesült Államok átmenetileg feláldozta világgazdasági érdekeit a politikai és gazdasági szükségszerűségek oltárán, és addig nem látott volumenű segílyprogramot ajánlott fel Európának.²⁰

A párizsi háromhatalmi konferencia

1947. június 27-én ült össze Georges Bidault francia, Ernest Bevin angol és Vjacseszlav Molotov szovjet külügyminiszter, hogy megtárgyalják George Marshallnak a Harvard Egyetemen tett felajánlását Európa újjáépítésére. Az angol és francia miniszter üdvözölte amerikai kollégájuk nyilatkozatát, és vállalták, hogy a bejelentésnek megfelelően közös szervezetet állítanak fel, amely kezdetben felméri a programban részt vevő államok segítségükre. Molotov úgy érezte, hogy a franciák és a britek már régen magukévá tették a Harvard Egyetemen ismertetett nyilatkozatot, figyelmen kívül hagynak viszont bizonyos rendezetlen kérdéseket, amelyeket a nyilatkozat vet fel. A szovjetek a Marshall-tervet légbuboréknak hívták, utalva ezzel arra, hogy az elvi nyilatkozatot a tengerentúlon nem hagyták még jóvá, illetve nem élvezzi az amerikai közvélemény és a Kongresszus támogatását. A szovjet külügyminiszter ezen az alapon aggályainak adott hangot a tervvel kapcsolatban, és bírálta azt az „imperialista” amerikai magatartást, amellyel az USA ellenőrzése alá akarja vonni egész Európa gazdaságát. Hangsúlyozta, hogy az európai együttműködést és az amerikai bepillantást megkövetelő programterv összeegyeztethetetlen az államoknak a szuverén jogával, hogy gazdaságpolitikájukat maguk alakítsák ki. Egyetlen országnak sem lehet igénye arra, hogy más ország gazdaságpolitikájába beleavatkozzon. A németek bekapcsolása ellen arra hivatkozva tiltakozott, hogy az őket érintő valamennyi kérdésben a Külügyminiszterek Tanácsa az illetékes. Molotov a konferencián az amerikai javaslatot az európai kontinens „dollárokupációjaként” aposztrofálta, és közölte, hogy a Szovjetunió semmi esetre sem fog részt venni a programban.²¹ A francia és az angol külügyminiszter megállapodott abban, hogy közös bizottságot fognak felállítani, amelynek elsődleges feladata az Európa rendelkezésére álló és helyreállításához szükséges eszközök összeírása lesz.

A külügyminiszterek a programban részesülni kívánó államokat 1947. július 12-ére Párizsba általános konferenciára hívták meg. A meghívást elfogadó 16 országnak²² részletes akcióterveket kellett kidolgoznia a várható termelési és exportlehetőségeikről, becsült fizetésimérleg-deficitjeikről, legfőképp pedig a következő négy évre vonatkozó importigényeikről. A becslések összesítésekor ijesztő mértékű dollárigény formálódott ki: a 16 ország együttesen mintegy 29,3 milliárd dollárra rúgó segílyt kért az Egyesült Államoktól. Az amerikaiak elfogadhatatlannak tartották a négy évre előirányzott összeget, és felszólították az országokat, hogy igényeiket vizsgálják felül. A tárgyaláson tetet öltött az az amerikai elvárás, hogy kezdetben regionális, majd később teljes körű európai szabadkereskedelmi övezet jöjjön létre. Ez a politika megkövetelte a kereskedelmi korlátok fokozatos lebontását, a valuták tartós konvertibilitását és a folyó fizetési mérlegek stabilitását. Az előirányzott célok megvalósítására a 16 ország képviselői létrehozták az Európai Gazdasági Együttműködés Bizottságát (Committee of European Economic Cooperation – CEEC). A bizottság 1947. szeptember 22-i kezdettel jelentést dolgozott ki az európai országok gazdasági állapotáról és az egyes országok anyagi szükségleteiről.²³ A program céljaként az európai termelési volumen és kereskedelem helyreállítását jelölték meg. Az előirányzott segélyek magukba foglalták a fogyasztási cikkeket, illetve az ipari és a mezőgazdasági termelés produktivitását elősegítő géppálmány szállítását is. A bizottság szorosan együttműködött az amerikai felügyelő szervekkel. Tagjai a tizenhat ország képviselő közül kerültek ki.

1947 júliusában a szovjet visszautasítás tudatában széles körű várakozás előzte meg a szovjet ellenőrzés alatt álló közép-kelet-európai országok állásfoglalását. Az év folyamán a kommunista pártok különös erővel kibontakozó és a térség egészében érezhető előretörése eleve kétségessé tette ezeknek az országoknak a részvételét az Európai Újjáépítési Tervben. Tavasszal a Duna-völgyi konferencián Budapesten még úgy nyilatkoztak az érintett országok, hogy amennyiben valamifajta felajánlásra kerülne sor, ők nem zárkóznának el a nyugati világ erőforrásaitól. A kommunista pártok azonban kormányra kerülve kiszorították a kormányokból az egyéb pártok képviselőit, és a kormánypolitika meghatározó letéteményeseivé váltak. Lengyelország és Csehszlovákia küldöttségei részt vettek az előzetes tárgyalásokon,²⁴ a Szovjetunió nyomására azonban menet közben el kellett hagyniuk a konferenciát. A többi ország – így Magyarország is – már a háromhatalmi konferenciát követően a szovjet példa merev követését választotta. A magyar kommunista miniszterek az 1947. július 10-i minisztertanácsi ülésen a terv általános jellegét hangsúlyozták; arra hivatkoztak, hogy az amerikai felajánlásban nem lehet semmi kézzelfogható tény. Hol, mikor és mekkora segítséget akar nyújtani az Egyesült Államok Európának? Vajon elfogadjá-e az amerikai Kongresszus ezt a grandiózus tervet? Egyáltalán hitelről vagy segélyről van szó? Az ellenzéki képviselők felhívták a figyelmet, hogy a közvélemény a kormánytól a programban való részvételt várja. Hangsúlyozták, hogy Magyarország nem veszít semmit, ha az előzetes tárgyalásokra delegációt küld. Ha a terv az általa kitűzött célokat képes elérni, a legnagyobb vétek lenne hazánkat kihagyni belőle. Az ellenzéki felvetéseket végül a minisztertanács elvetette, így nem került az ügy további boncolgatásra a parlament elé. Nagyjából így játszódott le a Marshall-segély forgatókönyve Közép- és Kelet-Európában.²⁵

Az Európai Újjáépítési Terv

Az Európai Újjáépítési Programot (European Recovery Program – ERP) a CEEC dolgozta ki. A program 1948. április 1-jével indult. A terv a következő alapvető célokat tűzte ki:

1. Az európai termelés jelentős növelése minden részt vevő országban.
2. A belső pénzügyi stabilitás megteremtése és fenntartása, hogy Európa újra növekedési pályára álljon.
3. A részt vevő országok politikai és gazdasági együttműködésének elmélyítése.
4. Az Egyesült Államokkal szemben fennálló kereskedelmi deficitek megoldása, elsősorban az export növelésével.²⁶

Az általános elvi állásfoglalásokon túl részletesen formába öntötték a nemzetgazdaságok 1947–1951 közötti feladatait a gazdaság különböző szféráira lebontva.²⁷

Felmerült a gyorssegélyek szállításának kérdése is. 1946–1947 tele szörnyű tapasztalatainak a megismétlődése fenyegetett, mert a legsúlyosabb helyzetben lévő országok még 1947 őszen sem rendelkeztek a megfelelő élelmiszer-, szövet- és fűtőanyag-készletekkel a következő télre. A CEEC felkérte az amerikai kormányt, hogy a lehető leggyorsabban juttassanak segítyt ezekből a létfontosságú árucikkekből Európának. 1948. január 2-án Párizsban és Bécsben aláírták az azonnali segélyekről szóló egyezményeket, amelyeknek folyósítása már 1947 decemberétől megkezdődött. A segélyek főként a két legfontosabb cikkre, azaz szénre és gabonára összpontosultak. Ezekből a javakból Franciaország 284, Ausztria 57 és Olaszország 181 millió dollár

értékben részesült. A Németországnak nyújtott segély az ország státuszából fakadóan más elbírálásban részesült.²⁸

1947-ben a szövetséges ellenőrzés alatt álló német területek válságos állapotban voltak. Ezért a nyugati szövetségesek úgy döntöttek, hogy az általuk ellenőrzött területeket bevonják a programba. A szovjetek Marshall-segélyre kimondott „nyet”-je a keleti megszállási övezet kimaradását eredményezte. A nyugati területek bekapcsolása viszont a Truman-doktrína meghirdetését figyelembe véve egyszerűsített a terv egyik legfontosabb politikai céljává is vált. Ennek jegyében már 1947 júliusában összeházasították az amerikai és a brit övezetet, létrehozva az ún. Bizóniát, amely a legfontosabb német ipari területeket egyesítette, lehetővé téve ezzel Németország talpra állítását. A cél kettős volt: a német adminisztráció és az ipar reorganizációja, valamint a nyugati területeken formálódó új és erős Németország életre hívása. A franciák egyelőre heves ellenállást tanúsítottak a németek megerősítését célzó törekvésekkel szemben. Megszállási övezetükbe ugyan bejutott a segély, de a Bizóniához való kapcsolódás gondolata még nem érett meg.

1947 második felében a CEEC, lényegesen csökkentve, 17 milliárd dollárban alapította meg az Európa helyreállítására fordítandó összeget. Ezt az összeget terjesztette elő – az 1948. április 1-jétől 1952. június 30-ig terjedő időszakra – Truman elnök a Kongresszusnak írt üzenetében. Az elnök felhívta a képviselők figyelmét a terv ratifikálásának fontosságára, kiemelve, hogy ez az USA külpolitikájának és gazdaságának alapvető érdeke is. Az amerikai törvényhozást az addig példátlan, a bilaterális hitelekkel leszámoló, precedens értékű segélycsomag szentesítésére kérte, amely képes elindítani Európa rekonstrukcióját.²⁹

A következő év januárjában indult a tervezet kongresszusi vitája. Az ellenzék támadása két évrre támaszkodva bontakozott ki. A konzervatívok kockázatos vállalkozásnak minősítették a programot. Ráadásul a tervezet költségei minden addigi hitel- vagy segélyakciót felülmúltak, ami a szemükben sértette a takarékoság elvét. Kiemelték, hogy a Távol-Kelet hasonló problémákkal küzd, sőt ott égetőbb szükség van ilyen hitelekre, mint Európában. Az ellenzék másik táborá Henry Wallace álláspontja mögé sorakozott. Ennek hívei a Marshall-tervben Európa megosztását és az amúgy is zilált nemzetközi kapcsolatok felborításának a veszélyét látták. A program – mondták –, miután nem csatlakozott hozzá valamennyi európai ország, előmozdítja a korábbi szövetségesek szembefordulását, és éppen azokat akarja megerősíteni (Németország, Olaszország), akikkel szemben az USA két évvel azelőtt még hadat viselt. A vita neuralgikus pontját képezte a segélyprogram nagyságrendje és felhasználásának ellenőrzése. Az amerikai törvényhozási gyakorlattól egyébként merőben eltért az előirányzott program négyéves időtartama is. A Kongresszus négy évre előre nem akart állást foglalni egy ilyen nagyszabású akcióról, hiszen a politikai és gazdasági helyzet előre nem látható szituációkat eredményezhetett. Ezért az Egyesült Államok kormánya egyelőre a büdzsében tartotta az összeget, és rövidebb lefolyású, éves programokat jelölt ki.³⁰ Az 1947–1948-as költségvetési évre a Kongresszus nem volt olyan bőkezű, mint az a törvényjavaslatban szerepelt, a képviselők mintegy 3,9 milliárd dollárt hagytak jóvá. Ezenfelül a Görög- és Törökországnak jutott 400 millió dolláros, valamint a Koumintang-Kínának nyújtott 420 millió dolláros segélyt is ratifikálták, amelyeket az USA már korábban folyósított az érintett kormányoknak.³¹ A kormány kezébe akarta venni a segélyek irányítását, de a törvényhozás független szerv, a Gazdasági Együtt-

működés Igazgatósága (Economic Cooperation Administration – ECA) létrehozása mellett tette le a voksát. Az ECA vezetőjének Paul G. Hoffmant választották.³²

A külföldi segítségnyújtási törvény – Foreign Assistant Act – 1948. április 3-án emelkedett törvényerőre, lehetővé téve az amerikai kormánynak, hogy világszerte kötelezettségeket vállaljon. Elvi deklarációjában a törvény indoklásánál részletesen taglalta az előnyöket, amelyekre Európa szert tehet, ha az Egyesült Államokéhoz hasonló, belső korlátoktól mentes, széles körű első piacra épülő kereskedelmi övezetet hoz létre. A törvény elfogadása megadja az esélyt Európának, hogy gazdasági prosperitását felélessze. Az Egyesült Államok támogatja az európai országoknak az 1947. július 22-i párizsi konferencián kitűzött célját, az integrált, szoros pénzügyi és gazdasági kapcsolatokon nyugvó, politikai együttműködését folyamatosan kiépítő Európa megteremtését. Az amerikai program ennek a folyamatnak csupán a katalizátora lesz.³³

A segélyezett államok vállalták, hogy gazdaságpolitikájukat összehangolják az ECA-val. Termelési mutatóikat rendszeresen közlik, fizetési mérlegeiket egyensúlyba hozzák és valutáikat stabilizálják. A bilaterális kereskedelmi kapcsolatokról áttérnek az Európán belüli szabad fizetések rendszerére, hogy később bekapcsolódhassanak a világméretű multilaterális világkereskedelembé. Az USA-ba irányuló exportjukat radikálisan növelik, hogy a fennálló kereskedelmi deficiteket valamelyest mérsékeljék. Olyan termékek szállítása nem volt lehetséges, amely harmadik – programon kívüli – országok számára gyártandó áru előállítására szolgált. Az Egyesült Államok bizonyos agrártermékekből jelentős feleslegekkel rendelkezett, s az európai igényeket az ECA-nak nagyrészt ezekből a forrásokból kellett kielégítenie. Az ECA az amerikai kormányzat meghosszabbított karjaként működött, legfontosabb feladata a segélyek útjának az ellenőrzése volt. A kormányok, noha érdemi kétségeik merültek fel, 1948 júliusában írták alá a megállapodásokat, hiszen senki sem szeretett volna kimaradni a programból. Nehezményezték viszont, hogy az amerikaiak az ipar rekonstrukcióját, tehát a gépvásárlásokat fontosabbnak tartják, mint a fogyasztási cikkek szállítását. Az ECA az európai országok importstruktúrájának átalakítását követelte. Ezt a segélyezett kormányok csak lassan vagy komoly életszínvonal-visszaesés mellett tudták volna megvalósítani.

A csupán ideiglenesen működő Európai Gazdasági Együttműködés Bizottságát, amelynek a megállapodás aláírásával lejárt a mandátuma, olyan szervezettel kellett felváltani, amely koordinálja Európában a programot, és folytonos kapcsolatot tart fenn az ECA-val. 1948. április 16-án hozták létre a Marshall-terv nyugat-európai gépezete irányításának feladatával az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetét (Organization for European Economic Cooperation – OEEC). A segélyre szomjazó országok sietsége érthető volt: így a megállapodások még meg sem születtek, amikor a szervezetnek életet adtak. Az igen dinamikus OEEC miniszteri tanácsának elnöke a belga Paul Henri Spaak, végrehajtó bizottságának főtíkára pedig a francia Robert Marjolin lett. Az alapító dokumentum részletesen beszámol az OEEC funkcióiról. „A Szervezet célja prosperáló európai gazdaság létrehozása, tagállamai együttműködésének eszközével. Koordinálja az európai államok konkrét gazdasági céljait és szükségleteit. Közvetlen feladata az Európai Újjáépítési Program irányítása és sikerének biztosítása. Javaslatokat dolgoz ki a tagállamok és az Egyesült Államok kormánya számára az eredményesség érdekében.”³⁴ Az OEEC tehát a tagállamok egymás közti együttműködésének elmélyítésével akarta garantálni a gazdasági újjáépítés sikerét. A kettő kölcsönhatását erősen hangsúlyozták, mert úgy gondolták, hogy a két folyamat kölcsönösen előmozdítja egymást.³⁵ Ez az árnyalt feladat-meghatározás tükrözi, hogy a szerve-

zetet nem csupán a Marshall-terv levezénylésére szánták, hanem hosszú távra, azaz a program lezárását követően is számítottak rá. Az OEEC az ötvenes évek folyamán alapjában sikerrel végezte el a neki szánt feladatokat, funkciói pedig az Európai Gazdasági Közösség megjelenésével az évtized második felének igényeihez idomulva átalakultak. Ez a folyamat 1960-ban zárult le, amikor az intézmény a hatvanas évek kihívásaihoz igazodva Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (Organization for Economic Cooperation and Development – OECD) néven elnyerte a mai formáját.

A regionális együttműködésbe tömörülő államokat tehát az OEEC fogta össze. Az alapító okmány a tagállamok mélyülő integrációját feltételezte, olyan rendszer keretében, amely kötelezi a partnereit, hogy a protekcionizmus háttérbe szorításával törekedjenek az egymás közötti kereskedelem és fizetési forgalom szabaddá tételére, a valuták stabilitásának elérésére, valamint a fizetési mérlegek egyensúlyba hozatalára. Előrevetítette a vámuniók és szabadkereskedelmi övezetek lehetőségeinek tanulmányozását, amely leginkább előmozdítja az előbb említett célok sikerét. Az Európán belüli kereskedelmi és gazdasági előírások távlati célja volt, hogy a földrész gazdaságait bevonják a világkereskedelmi vérkeringésbe, ami a multilaterizmus amerikai elvének az európai adaptációja volt.

A Marshall-terv szerepe az újjaépítésben

Az ECA még 1948 végén elindította műszaki segélyprogramjait az európai ipari termelés hatékonyságának növelésére. A Marshall-terv már első szakaszában (1947–1949) kiemelkedő sikereket ért el. A termelési mutatók gyors növekedése a vizsgált időszakban minden téren észlelhető. Az infrastruktúra megújítása gyors ütemben haladt; felgyorsult a vasútvonalak és a hidak helyreállítása, amelyre égető szükség volt a gazdaság véráramának elindításához. Az amerikai gépszállítmányok lehetővé tették a német acél- és széntermelés motorjának felpörgetését. A munka termelékenysége 10%-kal meghaladta a háború előttiit. Politikai direktívaként bontakozott ki a Ruhr-vidék iparának dekoncentrációja és nemzetközi felügyelet alá vonása.³⁶

Kiderült azonban, hogy a mezőgazdaság és a feldolgozóipar racionalizálása lényegesen több időt vesz igénybe, mint az nehézipari termelés mennyiségi növelése. Annak ellenére, hogy az ECA erőltette a gépek és termelést elősegítő egyéb tőkejavak importját, összességében az Európába áramló segélyek 80%-a fogyasztási cikk volt. Ez az adat jelzi leginkább az európai gazdaság súlyos problémáit. A következő periódusban (1949–1951) az OEEC-ben mindenekelőtt az elvi állásfoglalások aprópénzre váltása, azaz a kereskedelmi forgalom liberalizálása és az európai együttműködés gyakorlati formába öntése játszotta a főszerepet. Energikusan lazított a kereskedelem mennyiségi korlátozásain, és azonnali hatállyal megszüntette az érintett áruk felének, majd később fokozatosan 90%-ának a kontingentálását. Az átmeneti korlátozás alá vont további 10% a legérzékenyebb áruajtákból került ki. A kereskedelmi forgalomban nehéz volt az OEEC-határozatokat keresztülvinni, mivel azokat a tagállamoknak előbb egyhangúlag el kellett fogadni.³⁷

Az európai gazdaság talpra állításában felbecsülhetetlen szerepet játszott, hogy az Egyesült Államok Európa rendelkezésére bocsátotta ipari és közgazdasági ismereteit és módszereit. A vállalat-szervezésben és a háború előtt és alatt a termelésben szerzett amerikai tapasztalatok és termelési eljárások a segélyekkel egy csapásra bekerültek Nyugat-Európába. Amerikából érkező szakemberek segítettek mielőbb eligazodni az új

struktúrák útvesztőjében.³⁸ Ez a megoldás hozzájárult ahhoz, hogy ezek az országok néhány év alatt kilábalnak az első világháború óta tartó akut strukturális válságból. A Marshall-terv a második szakaszában már a segélyek folyamatos apasztását tűzte ki céljául. A második periódus hatékonyságát tompította az USA energiáit lekötő koreai háború, mégis sikerült korlátozni a fizetési deficiteket az USA és Európa között. A program nyomán Nyugat-Európa GNP-je az 1947. évi 120 milliárd dollárról 1951 közepére 159 milliárdra nőtt; ipari termelése 40%-kal, a mezőgazdaságé 11%-kal emelkedett 1938-hoz képest. A növekvő termelést a régió megélenkült kereskedelmi forgalma szívta fel.³⁹

1952 után heves viták dúltak az amerikai kormányzatban arról, hogy szükséges-e a program meghosszabbítása. Az 1950 nyarán kidolgozott Gray-jelentés úgy foglalt állást, hogy szükség van a segélyek további folyósítására. Ezért a Marshall-program kiterjesztését javasolta a következő négy évre. Ezt azzal indokolta, hogy az újjáépítés még nem állt szilárd alapokon. A külügyminisztérium álláspontja követte a Gray-jelentést, és azt vallotta, hogy az európai gazdaságot tovább kell erősíteni. Az amerikaiak ezzel vállalták a dollár és az export diszkriminációját, ami az Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény (General Agreement on Tariffs and Trade – GATT) gyakorlatát folytatta. A pénzügyminiszter a segélytervben az amerikai vezetés alatt álló liberális világgazdasági rend felépítésének esélyét látta. Ő is elfogadta az amerikai termékek és a dollár átmeneti diszkriminációját. A tervet ideiglenes segédeszköznek tartotta, alkalmasnak arra, hogy Európát az USA kereskedelmi partnerévé tegye egy olyan világgazdaságban, amelyben nem léteznek korlátok és diszkrimináló rendelkezések. Mindazonáltal kénytelen volt elfogadni a hidegháború által kialakított gazdasági status quót, miszerint a világ mind politikai mind gazdasági téren két szövetségi rendszerre bomlott. Az univerzális szabadkereskedelmről szóló elképzelések csupán a nyugati világra korlátozódtak.⁴⁰

Az amerikai kormány kiváló eredményeket könyvelhetett el Nyugat-Európa gazdasági helyreállításában, de nem tehetett ezt a szabad világgazdaságot célzó törekvéssel kapcsolatban. A nemzetközi liberális és multilaterális kereskedelem víziója közben erős ellenállásba ütközött az ENSZ Gazdasági és Szociális Bizottságában. Az európai országok támogatták a bizottság koncepcióját az amerikai tervek elhalasztásáról, hiszen a megrendült gazdaságok rekonstrukciója szigorú védelmet követelt a világgazdaságtól. Az Egyesült Államok már Bretton Woodsban kifejtette a kereskedelem liberalizálásáról szóló nézeteit. A Marshall-segély nyújtotta segélyek kapcsán a Truman-adminisztráció úgy vélte, hogy ismét fel lehet vetni a szabad világgazdaság kiterjesztésének gondolatát.

1947. november végén 53 ország delegációi ültek össze Havannában, hogy tárgyaljanak a fent említett amerikai célokról. A havannai charta parafálása Washington kompromisszumkészségéről tanúskodott. Felismerték ugyanis, hogy a multilaterális szabadkereskedelem gyakorlati alkalmazását megkérdőjelezte a háború utáni realitás, így ha nem is mondtak le róla, de terveiket későbbre kellett halasztaniuk. A távolabbi cél az volt, hogy létrejöhessen az amerikai irányítást feltételező nemzetközi kereskedelmi szervezet, amely az amerikai elgondolások alapján testet öltött világgazdaság ellenőrzését látná el. A szervezet létrehozásának kérdése már 1944-ben felmerült, de akkor még hiányoztak a feltételek a fundamentumok lerakásához. Bretton Woodsban Anglia volt a hasonló törekvéseket célzó washingtoni törekvések fő opponense, a kubai konferencián viszont már az európai országok többsége szembe helyezte

kedett az amerikai direktívával. Nem volt véletlen, hogy az Egyesült Államok a szabadkereskedelem elvén alapuló világrendet hirdetett. Egyetlen jelentős exportörként ezzel lehetővé vált volna áruinak a korlátlan interkontinentális áramlása. Ez szinte behozhatatlan fölényt teremtett volna számára. Az európai gazdaságok súlyos helyzete azonban felhívta a figyelmet az amerikai elképzelések keresztülvihetettségére. A nyugat-európai államok erős adós pozícióra és dollárhiányra hivatkozva a gazdaságfejlesztési műveletek elodázhatatlanságát hangsúlyozták, s tiltakoztak az amerikai elvek gyakorlati megvalósítása ellen.

Az Egyesült Államok delegációja tehát észlelte, hogy a liberalizálás kiterjesztése a nyugati világ egészére csak hosszabb folyamat eredménye lehet. Ezért arra az álláspontra helyezkedett, hogy ki kell csikarni a jelen lévő delegációktól egy nyilatkozatot, amelyben kötelezik magukat, hogy pár éven belül létrehozzák a korlátoktól mentes kereskedelem szabályait, és csatlakoznak a nemzetközi szabadkereskedelemhez. A State Department azonban hiába várta a konferencia nemzeti delegáltjainak ez irányú nyilatkozatát. Az európai kormányzatok akkor nem kötötték meg kezüket. Csak annyit vállaltak, hogy a jövőben lépéseket tesznek kereskedelmük korlátainak lebontására, s amint lehet, integrálódnak a szabad világkereskedelmi rendszerbe. A havannai charta tehát egyelőre érvényben hagyta a protekcionista alapon szerveződő kereskedelmi rendszereket. Ezek közül a legnagyobb hatókörűnek a brit preferenciális rendszer számított, amely már a harmincas évek óta működött. A britek 1946-ban kötelezettséget vállaltak a rendszer felszámolására, de a gyakorlatban képtelenek voltak megőrizni versenyképességüket az olcsóbban termelő Egyesült Államokkal szemben. London emiatt a rendszer fenntartását létfontosságúnak ítélte. Hangsúlyozta, hogy a fizetési mérlegek egyensúlyba hozatala, ami az amerikai elgondolásnak is fontos eleme volt, csak a kereskedelem aktív védelmével érhető el. Washington 1952. március 1-jéig engedélyezte a diszkriminatív importkorlátozásokat, remélve, hogy erre az időpontra az európai gazdaságok regenerálódnak és képesek lesznek maradéktalanul integrálódni a nyugati gazdaság globális rendszerébe.⁴¹

A chartát az Egyesült Államokban komoly ellenállás fogadta. Az amerikai exportörök sérelmezték a charta állásfoglalását, amely szerintük a diszkriminatív intézkedések elfogadásával túlságosan nagy engedményeket tett Európának. Az amerikai kivitel egyébként a havannai chartában elismert korlátozások valóban jelentősen mérsékeltek. A chartát a Kongresszus végül nem ratifikálta, az 1950-ben kibontakozó koreai háború pedig elvonta a közvélemény figyelmét a globális amerikai kereskedelem-politikai érdekekről. Ez a Truman-adminisztráció „gazdaságot a politikáért” elvét látszott alátámasztani.⁴²

A havannai charta megpecsételte az amerikai háború utáni tervezés – a Bretton Woods-i egyezmények – kudarcát. Az 1944-ben kitűzött, az egész világot átfogó gazdasági világrend nem jöhetett létre. A State Department még az évben elkönyvelte, hogy a Szovjetunió kimarad a nemzetközi konstrukcióból, sőt valószínűleg önálló, az USA-tól független valutáris és kereskedelmi övezetet hoz létre maga körül. Kelet-Közép-Európa a szovjet övezethez csatlakozott, ami messzemenően csökkentette a korábbi amerikai álláspont érvényesítési körét. 1946–1947 fordulóján már látszott, hogy a multilaterális szabadkereskedelem a nyugati világra fog korlátozódni. A világ-gazdaság kóros állapota még ezen belül is korlátokat szabott az amerikai törekvéseknek. A súlyos károkat szenvedett nyugat-európai országok lassabban regenerálódtak, mint ahogy arra az amerikai szakértők számítottak. Az 1947-ben begyűrűző krízis

meggyőzte Washingtonot arról, hogy a Bretton Woodsban kinyilatkoztatott elvek teljes megvalósításáról átmenetileg le kell mondania. Az aktuális politikai és gazdasági helyzetre hivatkozva az USA ugyan belement abba, hogy elképzeléseit átmenetileg elodázza, de semmi esetre sem mondott le róluk.

A diszkriminációmentes kereskedelem megszületésének elmaradása miatt az amerikaiak jelezték, hogy ha már a multilateralizmus nem valósulhat meg, legalább a bilaterális nyugvó kereskedelmet átfogó nemzetközi egyezménynek kell garantálnia. E megfontolások jegyében 1947 októberében 23 ország képviselője aláírta az Általános Vámtarifá- és Kereskedelmi Egyezményt (General Agreement on Tariffs and Trade – GATT), amelynek hatóköre a világkereskedelmi forgalom 75%-át fedte le. A GATT-hoz tartozó államok mint szerződő felek kétoldalú tárgyalásokon állapították meg a vámtételeket, lehetőleg a legnagyobb kedvezmény elve alapján; ezt az elvet automatikusan a többi országra is kiterjesztették. A nemzetközi kereskedelem alapvető szabályait is rögzítette a dokumentum. A GATT az ötvenes évek folyamán fokozatosan átvette a tervezett nemzetközi kereskedelmi szervezet funkcióit, és vámcökkentések révén a világgazdaság hatékony szervezete lett.⁴³

Kísérletek a multilateralizmus bevezetésére az európai országok között

Az európai országok 1947 és 1950 között számos kísérletet tettek a kétoldalú kereskedelmi és fizetési megállapodások rendszeréről a multilaterális klíringre való áttérésre. Közvetlenül a háború után a tizenhat ország egymás közötti kereskedelmét mintegy 200 bilaterális szerződés szabályozta. A kétoldalú hitellehetőségekben rejlő lehetőségeket 1946 derekára kimerítették. Ez a regionális kereskedelmi forgalom visszaeséséhez vezetett, mert az amúgy is szűkös dollártartalékokkal rendelkező országok nem akarták dollárkészleteiket az európai partnereiktől érkező importra fordítani. A megoldás nyilvánvaló volt: devizális és kereskedelmi korlátozások bevezetése.

Az amerikai segélyek egyik fontos feltétele volt az Európán belüli kereskedelmi korlátok fokozatos leépítése. Ennek első lépcsője volt az 1947 novemberében megszületett Multilaterális Monetáris Kompenzáció megállapodása. Az egyezmény, mint a neve is tükrözi, megpróbálta a tartozásokat és a követeléseket multilaterálisan szembeállítani. Mindenféle külső eszköz bevonása nélkül megállapodásai pusztán arra irányultak, hogy tartozást tartozásra, követelést követelésre cseréljenek fel, ami azt jelenti, hogy egyik hitelező a másikkal, illetve egyik adós a másikkal lehessen helyettesíteni. A mechanizmus azonban nem tudta a kereskedelmi deficiteket annullálni, 1948 decemberére a konstrukción belül 400 millió dolláros nettó adósság halmozódott fel. Ennek a finanszírozása külső források hiányában lehetetlennek tűnt.⁴⁴

Az új egyezményt már a külföldi segítségnyújtási törvényre alapozták. Az Európa-közi Fizetési Terv (Intra European Payments Scheme – IEPS) tehát beépíthette a Marshall-segélyt a programjába. Kiemelt amerikai dollársegélyre azok számíthattak, akik várhatóan exporttöbblet előállítására lesznek képesek harmadik országokkal szemben. A segélyek feltétele az volt, hogy a segélyezett ország a kapott dollárösszeggel azonos értékű saját valutájára szóló, ún. lehívási jogot biztosítson a tőle vásárló adós országnak. Ám ez az egyezmény sem ösztönözte eléggé az országokat az egyensúlyhiány megszüntetésére. Az exporttöbblet kialakítására képes országok, ha így dol-

lárhoz jutottak, aligha voltak érdekeltek a kereskedelmi egyensúlyok megteremtésében.⁴⁵

Az imént felvázolt IEPS-t 1950-ben a lényegesen szélesebb körű, már valóban multilaterális keretek között működő, a bilaterális aktívumokat és passzívumokat kölcsönösen beszámító Európai Fizetési Unió (European Payments Union – EPU) váltotta fel. A tagországok ebben a konstrukcióban már nem egymással, hanem az unióval szemben kerültek adós vagy hitelező pozícióba, ami jelzi, hogy az EPU a fizetési forgalom lebonyolítását teljes egészében ellenőrzése alá vonta. A hitelnyújtási kötelezettséget és az eladósodottság mértékét az OEEC tagországok közötti kereskedelmi forgalom alapján állapította meg. Az unió azokat az országokat támogatta, amelyek az EPU által előírt mechanizmusokat magukévá tették. Ez vonatkozott a passzív kereskedelmi mérlegű országokra is, amelyeknek megfelelő kiigazító lépéseket kellett tenniük adósságaik leépítésére. Az unió ösztönözte az OEEC országokat, hogy az importszomjas országok exportcikkeit fogadják el, valamelyest helyrebillentve az ilyen országok kereskedelmi mérlegében megmutatkozó mérleghiányt.⁴⁶ Az unió mindvégig ügyelt arra, hogy bizonyos országok ne növelhessék adósságaikat korlátlan mértékben, a szervezetnek mégis komoly indítótökére volt szüksége, amelynek segítségével a térség kereskedelmi forgalmát akadálytalanul le tudta bonyolítani. Az EPU alaptökéjének oroszlánrészét, mintegy 350 millió dollárt a Marshall-segélyből kapta. Ezen felül az USA ezt még megfejelte egy 100 millió dolláros segélyalappal. Ennek az anyagi fundamentumnak a felhasználásával sikerült áthidalni a fizetési kötelezettségek és a tényleges fizetések közötti különbségeket. A kereskedelmi többletet produkáló országok így hamarabb pénzükhöz juthattak, nem kellett megvárniuk, míg az adósok törlesztzenek. Ez a tagországokat a kereskedelmi forgalom növelésére ösztönözte. Az ötvenes évek végéig működő EPU-nak óriási szerepe volt az európai kereskedelmi forgalom növelésében, és a Marshall-program mellett dinamikus hozzájárult Európa regenerálásához.

*

Jóllehet sokan vitatják a Marshall-segély eredményességét, a fent leírtak alapján mégis leszögezhetjük, hogy a program széles spektrumban ösztönzően hatott Európa gazdasági, pénzügyi és politikai fejlődésére. A program ugyanis a konkrét pénzügyi segítségen kívül kialakította azokat a politikai és gazdasági normákat, amelyek Európa jövőjét determinálták. Az USA a vállalat-szervezésben, a nemzetközi pénzügyekben és a termelési eljárásokban leszűrt tapasztalatait az európaiakkal megosztva óriási szerepet játszott a kontinens ötvenes években tapasztalt radikális gazdasági növekedésében. A politikai megfontolásokat figyelembe véve, a Szovjetunió feltartóztatásával párhuzamosan, vitathatatlan érdemei voltak az európai integráció ideológia és gyakorlati megalapozásában. Azzal, hogy Washington az európaiakat szoros együttműködésre kötelezte, amelynek éppen az OEEC talpon maradása volt a bizonyítéka, a nyugat-európai államok magas szintű kooperációjának adott lendületet. Ezt a fejlődést támasztották alá az 1947-től kialakuló, gombamód szaporodó európai együttműködést célzó szervezetek. A Brüsszeli Unió, a Montánunió, az EPU vagy éppen a Közös Piac mind ennek a folyamatnak az eredményei. Mai fejjel is nehéz felfogni, hogyan voltak képesek a korábban élesen szembenálló háborús felek pár év leforgása alatt az együttműködés útjára lépni. A Marshall-tervet azonban nemcsak a Nyugat-Európán belüli konfliktusok feloldójaként értékelhetjük, hanem az USA és Európa közötti feszült gazdasági viszony

semlegesítőjeként is. A program a két fél között testet öltött, reális kompromisszum volt, amely mindkét félnek csak sikereket hozhatott. Európának ugyan le kellett mondania a háború után sokat hangoztatott gyors szociális reformokról és a teljes foglalkoztatottságról, de cserében fel tudta zárkóztatni gazdaságát az amerikaihoz. Ezzel szemben az USA-nak fel kellett áldoznia Bretton Woodsban megfogalmazott koncepcióját, az egész világot behálózó multilaterális szabadkereskedelemtől, egy korlátozottabb hatósugarú, kevésbé intenzív, de működőképes, mások számára is elfogadható globális gazdaság oltárán.

Melléklet

Segélyek az egyes országoknak (1948. április 1–1949. június 30.)

Forrás: Keesing's: 1948. 1300.

Országok	Élelmiszer és gabona (millió tonna)	Gépek (millió dollár)	Szén (1000 t)	Nyersolaj (1000t)	Vas és acél (1000 t)
Belgium	1411	41,5	2685	4754	1121
Dánia	236	20,6	1208	4340	531
Franciaország	1475	325,9	27520	22636	999
Görögország	1500	29,8	2100	3190	225
Nagy-Britannia	1305	292,8	45	24000	1646
Írország	—	6,9	1812	1680	—
Izland	—	—	179	286	—
Olaszország	5010	16,8	12937	11107	697
Luxemburg	25	1,5	—	186	—
Hollandia	2285	36,1	3402	4697	1273
Norvégia	335	—	—	2521	868
Ausztria	1810	17,1	—	—	—
Portugália	435	29,9	2126	2212	201
Svédország	375	44,2	8540	10206	873
Svájc	435	22,3	447	1635	701
Törökország	—	31,6	—	1026	158

Ezen felül:

Németország a következő 15 hónapban, 1948. április 1–1949. június 30-ig:

Bizónia: 3 580 000 t kenyérgabona, 795 000 t takarmány, 124 000 t cukor, 44 000 t hús, 56 000 t dohány, 105 000 t pamut, 371 000 t műtrágya, 1 442 000 t nyersolaj, 3 826 000 t vas és acél, 11 250 darab teherautó.

Francia zóna: 44 000 t kenyérgabona, 17 000 t zsír és olaj, 15 000 t cukor, 6000 t dohány, 27 000 t pamut, 147 000 t műtrágya, 319 000 t nyersolaj, 6 625 000 t szén, 93 1000 t vas és acél, 4300 teherautó.

Saar-vidék: 80 000 t kenyérgabona, 5000 t takarmány, 12 000 t zsír és olaj, 9000 t cukor, 12 000 t hús, 80 000 t műtrágya, 832 000 t szén, 438 000 t vas és acél.

Belgium: 82 000 t zsír és olaj, 49 900 t tejipari termék és fa 10,8 millió dollár értékben.

Dánia: 20,1 millió dollár értékben dohány, 3600 autó, 26 000 t pamut.

Franciaország: 183 000 t zsír és olaj, 33,5 millió dollár értékben fa, 63,5 millió dollár értékben tejtermékek.

Nagy-Britannia: 493 millió dollár értékben dohány, 140 millió dollár értékben elektromos felszerelések, 244 millió dollár értékben fa, 117,7 millió dollár értékben gépek.

Olaszország: 430 000 t pamut, 26,5 millió dollár értékben fa, 21,4 millió dollár értékű tejtermék.

Norvégia: 8800 t pamut.

Ausztria: 20 000 t hús, 8,6 millió dollár értékben dohány, 9,2 millió dollár értékű elektromos készülék, fatermékek 16,3 millió dollárért. Hosszabb távon: 3000 autó és 7200 t pamut.

Svédország: 14 600 autó, később elektronikus áruk 25 millió és dohány 43,2 millió dollárért.

Svájc: 41 000 t pamut, 1725 autó, 675 teherautó, később dohány 6,5 millió és elektronikus áruk 4,5 millió dollárért.

Az egyes OEEC országoknak 1951-ig nyújtott segélyek millió dollárban
(összesen 11 milliárd dollár)⁴⁷

Nagy-Britannia: 2703	NSZK: 1189	Hollandia: 950
Franciaország: 2224	Trieszt: 33	Svédország: 116
Olaszország: 1213	Dánia: 239	Norvégia: 219
Portugália: 48	Izland: 18	Ausztria: 514
Törökország: 117	Belgium: 530	Írország: 146
Görögország: 433		

Jegyzetek

¹ Nagy-Britannia és Franciaország a háború után elvesztette valódi nagyhatalmi súlyát, annak ellenére, hogy állandó tagsághoz jutottak az ENSZ Biztonsági Tanácsában.

² 1944 júliusában Bretton Woodsban hozták létre a Nemzetközi Valutaalapot és a Világbankot. A szovjet delegáció a szervezetekkel megismerkedvén a konferencia számos – a hatalmas, gazdaságilag sebezhető országok speciális szempontjaival nem számoló – elvi és gyakorlati állásfoglalásával nem értett egyet.

³ *Fischer Ferenc:* A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai, 1945–1989. I. kva, Bp., 117–118.

⁴ Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez 1620–1980. Szerk.: Bódy Pál és Urbán Aladár. Dialóg Campus Kiadó, Pécs, 2001.

⁵ Gazdasági téren ez már a Bretton Woods-i egyezménynek kapcsán megvalósult. Elvetették a piaci mechanizmus tökéletes rendező erejét, és az országok szerepet vállaltak az egymás közötti nemzetközi gazdasági kapcsolatok koordinálásában.

- ⁶ Az USA Európával szembeni kereskedelmi aktívuma az 1930-as évek közepétől állandó tendencia volt, amelyet a háború kritikus mértékig növelt.
- ⁷ *The Economist*, 1947. július 14.
- ⁸ Uo.
- ⁹ Természetesen Németország a háború alatt csak szövetségeseivel, illetve a megszállt területekkel kereskedett.
- ¹⁰ Másrészlől a kelet-közép-európai termelés is jelentős mértékben csökkent.
- ¹¹ *Alan S. Milward: The Reconstruction of Western Europe 1945–51.* Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1984. 31.
- ¹² A hitelnyújtást 1946. július 15-én ratifikálták azzal a feltétellel, hogy az Egyesült Királyság garantálja a font konvertibilitását. Ennek a bejelentése után azonban spekulatív nyomás indult a font ellen arany és dollárfelvásárláson keresztül, ami a brit kormányt a konvertibilitás felmondására kényszerítette.
- ¹³ *Milward: i. m.* 53.
- ¹⁴ Az USA Európával szemben fennálló kereskedelmi aktívuma 1947-ben mintegy 10 milliárd dollárra rúgott.
- ¹⁵ Kennan jelentésében a nyugat-európai kommunista pártok előretöréséről is írt. Ebben adatokkal érzékelteti, hogy a szociális feszültségek alkalmasak a tömegek szélsőséges irányba való befolyásolására. Olaszországban 19%-ra, míg Franciaországban 28,5%-ra becslte az előtörést. *Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok külpolitikájának története.* Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2000. 236.
- ¹⁶ *Láng Imre: Az Egyesült Államok története 1945 után. A Truman-korszak.* Universitas Könyvkiadó, Bp., 1995. 97–98.
- ¹⁷ *Documents on American Foreign Relations from the 1st of January 31st of December 1947.* Vol. IX, edited by Raymond Denett and Robert K. Turner, Princeton University Press, 1949.
- ¹⁸ A Szovjetunió egyéb okok mellett éppen az IMF belgazdasági ellenőrző funkciójától tartva nem írta alá már a Bretton Woods-i egyezményeket sem. *Robert Triffin: Our International Monetary System.* Random House, 1968. 136–137.
- ¹⁹ Mivel az első világháború után a németekkel szemben megállapított irreális fizetési kötelezettségek Németország gazdasági összeomlását eredményezték, sokan ebben látták még a nemzetiszocialista állam kialakulásának gyökereit is. Keynes már az 1919–1920-as békekonferenciát követően figyelmeztette az európai kormányokat, hogy döntéseiknek súlyos következményei lesznek. *J. M. Keynes: A békeszerződések gazdasági következményei.* Európa Könyvkiadó, Bp., 1965.
- ²⁰ *Lawrence H. Chamberlain–Richard C. Snyder: American foreign policy.* Reinhart and Company, INC. New York, 1948. 556.
- ²¹ Összességében valószínűsíthető, hogy már maga a Truman-doktrína korábbi megjelenése is elegendő lett volna az amerikai javaslat szovjet visszautasítására. – *Keesing's: Archiv der Gegenwart 1946–1947.* Verlag Huber und Co. Aktiengesellschaft, Fraunfeld/Schweiz „Zeit-Archive” im Rheinisch-Westfälischen Verlagskontor G.m.b.H. Essen. 1127.
- ²² Nagy-Britannia, Franciaország, Belgium, Hollandia, Luxemburg, Dánia, Svájc, Svédország, Norvégia, Olaszország, Portugália, Izland, Törökország, Görögország, Ausztria és Írország vett részt a programban. A németországi angol–amerikai és francia zónák is részesültek a segélyből.
- ²³ *Statement by the Rapporteur General of Committee of European Economic Cooperation Submitting to the Committee of General Report on the Requirements of Europe and a Program for its Economic Recovery, Párizs, 1947. szeptember 22.* In: *American Foreign Policy.* 558–562.
- ²⁴ Ők a Bretton Woods-i jegyzőkönyvet ratifikálták, amelyet aztán később elhagytak.
- ²⁵ MOL XIX – A – 83 – a. 1947. július 10. Reagálás a háromhatalmi konferencia eredményeire, a miniszterelnök és a Minisztertanács jegyzője által sajátkezűleg aláírt, és a jelen volt miniszterek által szignált minisztertanácsi jegyzőkönyv (1. napirendi pont).
- ²⁶ Ez az összeg elérte a 8,5 milliárd dollárt. *European Economic Cooperation Vol. I. General Reports, The Department of State, July–September 1947.* 6–8.
- ²⁷ Uo.
- ²⁸ *Keesing's.* 1948. 1300.
- ²⁹ *Documents on American Foreign Relations.* 235.
- ³⁰ Uo.
- ³¹ *Láng: i. m.* 104.
- ³² *Documents on American Foreign Relations.* 194.
- ³³ Uo. 196–197.

- ³⁴ European Economic Cooperation. Vol. I. General Reports, The Department of State, July – September 1947. 5–10.
- ³⁵ Uo.
- ³⁶ Ezt a Schuman-terv – és megtestesülése a Montánunió – oldotta meg véglegesen, amellyel Németország, Franciaország, Olaszország és a Benelux-államok szén- és acélttermelését valóban közös hatóság felügyelete alá helyezték.
- ³⁷ *Herman van der Wee*: A lefékezett jólét. KJK, Bp., 1986. 322–323.
- ³⁸ *M. J. Hogan*: The Marshall Plan – America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952. Cambridge University Press, 1987. 410–420.
- ³⁹ Uo. 431.
- ⁴⁰ *Láng*: i. m. 125–130.
- ⁴¹ *Láng*: i. m. 116–117.
- ⁴² Uo.
- ⁴³ *Nyerges János*: Vámpolitika. KJK, Bp., 1981. 177–179. Az 1990-es évek óta helyét a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) vette át.
- ⁴⁴ *Pásztori Veronika*: A Marshall-terv és az Európai Fizetési Unió. *Külgazdaság*, 1990. 11. szám. 42.
- ⁴⁵ *Hogan*: i. m. 293–301.
- ⁴⁶ Uo.
- ⁴⁷ Documents on European Recovery Program. In: Foreign Relations of the United States. Washington D. C., Government Printing Office, 1972.

AZ ELSŐ WILSON-KORMÁNY

Miután az 1964. október 15-én megrendezett általános választásokat tizenhárom ellenzékben töltött évet követően 317:303 arányban a Munkáspárt nyerte meg, a miniszterelnöki posztot alig egy éve betöltő Sir Alec Douglas-Home október 16-án hajnali háromnegyed háromkor bejelentette lemondását.¹ Noha Sir Alec szerénységét és tisztességességét senki nem kérdőjelezte meg, a választópolgárok többsége úgy érezte, hogy az idős arisztokrata nem igazán ismeri a mindennapi életviszonyokat és a gazdasági realitásokat, így nem valószínű, hogy képes lenne Nagy-Britannia mindinkább elkerülhetetlennek tűnő modernizációjának az élére állni.² Harold Wilson ezzel szemben már a Munkáspárt 1963. októberi kongresszusán a tudományos-technikai forradalom várható gazdasági hatásait elemző beszédével³ sikeresen tematizálta a modernizációt, miközben Macmillan október 8-i lemondása után a tizenhárom éves kormányzásba belefáradt Konzervatív Pártban utódlási válság alakult ki. A konzervatív parlamenti képviselők többsége, így William Whitelaw ekkor munkaügyi, majd 1972 és 1974 között belügyminiszter Rab Butler miniszterelnök-jelöltségét szerette volna elérni, azonban Macmillan Sir Alec Douglas-Home-ot nevezte meg utódaként.⁴ Jogosan merül fel a kérdés: mi állhatott a kormányfői döntés háttérében. Feltételezésünk szerint a brit gazdaságban mind jobban kiütköző válságjelenségek és a fokozódó modernizációs kényszer menedzselése az adott személyzeti feltételek mellett már meghaladta volna a Konzervatív Párt lehetőségeit, így Macmillan a valószínűsíthető kudarc nyomán várható, az 1964-ben bekövetkezőnél sokkal súlyosabb választási vereségtől szerette volna megóvni pártját. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy az akkor már 66 éves miniszterelnök megpróbált időt nyerni a párt megújulásához, egy, a modern kor követelményeinek és a választók elvárásának jobban megfelelő, nem arisztokrata származású és már a 20. században született pártelnök image-ének felépítéséhez.

A konzervatívok választási kudarcához az is jelentősen hozzájárult, hogy a párt jobbszárnya a korteskedést mindinkább a Wilson személye ellen indított támadásokra építette. Először az vált találgatás tárgyává, hogy még 1947-ben, a kereskedelem állami szintű irányításáért felelős kormánytagként volt-e intim viszonya legközelebbi munkatársával, Barbara Castle-lel. Nem sokkal később Douglas Dodds-Parker ezredesnek, az oxfordi konzervatív klub elnökének, a Külügyminisztérium és a hírszerző szolgálat, az MI6 (Military Intelligence Branch 6) egykori összekötőjének jóvoltából olyan hírek terjedtek el, hogy a Munkáspárt elnöke szerelmi viszonyt folytat Marcia Williamsszel, a jelenlegi személyi titkárnőjével. Mivel az ezredes és a Wilson lejáratásán munkálkodó stáb nem tudták a vádakat bizonyítani, a tervezett negatív kampányhoz a hazai sajtót – a rágalmazás miatt indítható jogi procedúra veszélye miatt – csak korlátozottan használhatták fel, ezért úgy döntöttek, hogy külföldön jelentetik meg a „leleplező írásokat”. 1964. május első napjaiban Quentin Hogg konzervatív képviselő azért utazott Párizsba, hogy a francia jobboldali újságoknak próbálja meg átadni a „nagy sztorit”. Az igaztalan vádakot követően az ellenzék soraiból többben kérdőre vonták Hoggot a Profumo-ügy szexuális vonatkozásaira utalva, mire Hogg olyan gyerekeknek nevezte a Labour képviselőit, „akiknek az ilyesmi izgatja a fantáziáját”. A negatív kampány azonban hamarosan visszaütött.

Amikor Hogg három nappal a választások előtt a londoni egyetemen tartott beszédében ismét előhozakodott Wilson „magánéletével”, az egyetemisták kifütyülték, sőt a konzervatívok utolsó öt évének sorozatos kémbotrányait gúnyolva azt kiabálták: „Lonsdale, Vessel, Profumo! Ebből elég volt! Mi mindannyian Wilsont akarjuk!”⁵

Sir Alec lemondását követően a királynő Harold Wilsont kérte fel az új kormány megalakítására,⁶ aki egy újabb választási győzelmet követően hat éven át maradt kormányon. A kabinet megalakulásához másnap a Times a következő kommentárt fűzte: „Mr Wilson, a hatodik munkáspárti miniszterelnök, aki 48 évesen századunk legfiatalabb kormányfője, erős kormányt szándékozik felállítani, amelynek legfontosabb törekvése a pénzügyi problémák kezelése lesz.”⁷

Az új kormány tagjainak rekrutációja alapvetően a Munkáspárt frakciói közötti egyensúly megteremtése jegyében történt, hiszen enélkül elképzelhetetlen lett volna az ország kormányzása. Különböző felfogású emberek kerültek a gazdaság irányításának két ellentétes pólusára. A gazdasági irányítás eddigi pénzügyminisztériumi dominanciájának kiegyensúlyozására létrehozott új testület, a Gazdasági Ügyek Minisztériuma (Department of Economic Affairs) élére a miniszterelnök egykori legfőbb ellenlábas, a párt jobbszárnyához tartozó George Brown került, míg a pénzügyminiszter (Chancellor of Exchequer) posztját a másik vetélytárs, James Callaghan kapta meg. Wilson taktikája a hatéves kormányzás során mindvégig sikeresnek bizonyult, hiszen riválisai már csak a hatásköri átfedések és az illetékesség terén is állandóan egymás torkának estek. A kabinetminiszterek többsége a középosztályhoz tartozott, a kormányfőn kívül négyen – Richard Crossman építésügyi és önkormányzati (Secretary of State for Housing and Local Government), Anthony Crosland oktatási miniszter (Secretary of State for Education), Douglas Jay, a Kereskedelmi Tanács elnöke (Board of Trade), valamint az egyetlen arisztokrata családból származó kormánytag, Lord Longford lord pecsétőr (Lord Privy Seal) – korábban egyetemi oktatók voltak. A kormány tagjainak fele csak középiskolát végzett, ennek megfelelően erősebb volt baloldali elkötelezettségük, bár csak nyolcan származtak hagyományos értelemben vett munkásosztálybeli szülőktől. A kormányzás hat éve alatt az ő szociális érzékenységük bizonyult a legerősebbnek, de az ún. intellektuelekhez hasonlóan ők is inkább jobboldali szociáldemokraták voltak. Bár a kormányon belüli értelmiségi elitezhez tartozó csoport bizalmatlan volt a kormányfővel szemben, Wilsonnak mégis a munkásosztálybeli kormánytagok okozták a legtöbb fejfájást.⁸ A bürokrácia elburjánzását megakadályozandó, a miniszterelnök lemondott egy-két korábbi tervéről, például az önálló felsőoktatási tárcáról, ennek ellenére a The Economist mégis bírálta a kormányfőt, mondván túl magas a miniszterek átlagéletkora, ráadásul sok tekintetben komoly hatásköri átfedések vannak az egyes minisztériumok között. Az üzleti szféra különösen a gazdaságirányítás párhuzamosságai és a szakszervezetek túlzó követelése miatt aggódott, de erőteljesen vitatta a társasági adó emelésének tervét is. A mérvadó üzleti hetilap véleménye szerint a fizetési mérleghiány csökkentése érdekében elsősorban az importot kiváltó ipar fejlesztése, és nem az importvámok emelése jelentheti a megoldást.⁹

Nem sokkal a kormányalakítás után Wilson kézhez kapta a kincstár jelentését, ami alapján az 1964-es esztendőre 800 millió fontos fizetési mérleghiányt jósolt,¹⁰ holott a választási kampány idején még csak 400 millió fontról beszélt. Wilson ekkor követte el az első súlyos hibát, mivel dramatizálta a helyzetet, és ezzel mintegy megerősítette a pénzügyi spekulánsoknak a fonttal szembeni gyanakvását. A pénzügyminiszterrel és a gazdasági ügyek miniszterével folytatott szűk körű

megbeszélésen szóba került a leértékelés, de Callaghan ezt a kincstár tisztviselőinek álláspontjára utalva helytelenítette, mivel a devalvációt a hazai és nemzetközi befektetők a kormány ígéreteinek megszegéseként értelmeznék, ráadásul ezt a lépést az Egyesült Államok sem támogatná. Wilson 15 évvel korábbi, kedvezőtlen tapasztalatai miatt hajlott arra, hogy elfogadja a Callaghan által mondottakat, pedig fő gazdasági tanácsadója, Thomas Balogh is a leértékelés mellett szállt síkra, miután a realitásokra tekintettel feladta korábbi álláspontját.

A miniszterelnök a minimális parlamenti többségre és a következő választásra tekintettel nem akarta, hogy a sajtó egyenlőségelet tegyen a Labour és a devalváció közé, így a font árfolyamának kiigazítása egészen 1967 novemberéig tabutémává vált. Wilson az október 26-i parlamenti beszédében kijelentette, a kormány mindent megtesz a font kulcsvaluta szerepének megőrzése érdekében, ami Callaghan szerint „a történelmi misztikum és szimbolizmus keverékeként kiegyenlítette az eltérést a sterling pozíciója és a valós gazdasági teljesítmény között”.¹¹

Az 1964. november 3-i kormányprogram a fizetési mérleghiány csökkentésére az alapvető élelmiszerek és nyersanyagok kivételével mindennemű importra 15%-os pótvámot vetett ki, az export növekedését és egyben a foglalkoztatás bővítését külön adókedvezményekkel kívánta előmozdítani, ugyanakkor kilátásba helyezte több presztízsberuházás – így például a Concorde repülőgép gyártásának – elhalasztását vagy felülvizsgálatát, valamint az acélipar nacionalizálását. Az 1965-ös évre beterveztett, enyhén deflációs célzatú költségvetés a tőkejövdelemre kivetett osztalékadó bevezetésén kívül általános adóemelését helyezett kilátásba, a tradicionális munkásosztálybeli szavazóknak ígért nyugdíjemeléssel és a receptdíjak eltörlésével párhuzamosan. A kormány tagjai közül egyedül Douglas Jay, a Kereskedelmi Tanács elnöke nem értett egyet a vámok emelésével, ő inkább a font lebegtetésére tett javaslatot.

Az ellenzék az utóbbi terv kivételével inkább csak az elvárásnak megfelelően bírálta a kormányprogramot,¹² bár Reginald Maudling felhívta a figyelmet arra, hogy a vámpótlék ellentétes a GATT szellemiségével, így nem kizárt, hogy ellenlépés történjen Nagy-Britannia kereskedelmi partnerei részéről. Az előző kormány pénzügyminisztere egyben arra is felhívta a miniszterelnök figyelmét, hogy a fizetési mérleghiány a beruházások élénkülésének számlájára írható.¹³ Ha viszont figyelmesen olvassuk el Maudling beszédének szövegét, nyomban feltűnik, hogy a befektetések feltehetően elég jelentős része külföldön realizálódott, elsősorban a bányászatban és az olajkitermelésben. Ez egyértelműen arra utal, hogy a gazdasági elit a rendelkezésre álló tőkét az eddigi gyakorlatnak megfelelően inkább a tengeren túli nyersanyag-kitermelésben meglévő pozíciója fenntartására, mintsem a hazai ipar modernizációjára kívánta fordítani.

A londoni City és a külső pénzügyi befektetők, akik alapjaiban véve nem bíztak Wilsonban, a még eme nagyon mérsékelt szociális reform iránti kormányzati elkötelezettséget is komoly megütközéssel fogadták. Miután a bizalmatlanság jeleként a font árfolyama zuhanni kezdett, november 19-ének estéjén Lord Cromer, a Bank of England kormányzója az irányadó kamatláb 1 százalékpontos emelésére tett javaslatot. Wilson, Callaghan és Brown bár tisztában voltak az addig elszünetelt veszteségekkel, utóbbi elutasította az opciót. Másnap este a befektetők megnyugtatása érdekében 5%-ról 7%-ra emelték az irányadó kamatlábat, de ez is csak ideig-óráig volt képes elodázni a további árfolyamesést. November 24-én a jegybanki kormányzó már

megszorító intézkedéseket követelt a miniszterelnöktől, elsősorban a hitelezés feltételeinek szigorítását, valamint a szakszervezetek mozgásterét korlátozó törvények meghozatalát szerette volna elérni, miközben erőteljesen szorgalmazta a szociális kiadások csökkentését, a tengeren túli katonai kiadások visszafogását és az acélipar tervezett államosításának elhalasztását.¹⁴ Wilson ezt nem volt hajlandó elfogadni, mondván egy ilyen tervezetet pártállásra való tekintet nélkül senki sem lenne hajlandó végrehajtani, hacsak nem akar visszatérni a konzervatívok restriktív gazdaságpolitikájához.¹⁵

A kormányfő mindent megtett annak érdekében, hogy a jóléti kiadások terén ne kelljen megszorítással élnie. November 22-én a Chequers-ben, a miniszterelnöki rezidencián megbeszélést folytatott a fegyveres erők vezérkari főnökeivel, aminek során egyértelművé tette, hogy az ország gazdasági nehézségei miatt elkerülhetetlen a katonai kiadások csökkentése, és egyben Nagy-Britannia védelmi elkötelezettségeinek újragondolása. A rendelkezésre álló előzetes kalkulációk alapján a folyamatban lévő három legköltségesebb repülőgép-fejlesztési program (a P1154 és a HS681 vadász, valamint a TSR2 felderítő bombázó) az 1969–70-es pénzügyi évben az akkori árfolyamon rendkívül magas, 2,4 milliárd fontos költségűllépéssel járt volna, amelyet a kormányzat a pénzügyi stabilitás megőrzésére való tekintettel szeretett volna elkerülni. Időközben alternatív megoldásként amerikai típusok beszerzése, illetve licence alapján történő gyártása is szóba került. A kompromisszum jegyében a 65-ös Védelmi Fehér Könyv (White Paper) takarékosági okokból bejelentette a két hazai vadászgép projektjének törlését, míg a TSR2 további sorsát a költségvetés helyzetének alakulásától tették függővé, de végül ez is áldozatul esett az áprilisi megszorító intézkedéseknek.¹⁶ Ezzel a döntéssel mindenképpen lezárult egy korszak a brit repülőgépgyártás történetében, mivel az 1965 óta eltelt időszakban a szigetország a Hawk típusú gyakorló és csatarepülőgép kivételével nem állított elő kizárólag hazai fejlesztésű harci repülőgépet.

Noha a magyar szakirodalomban általános az a nézet, hogy a Királyi Légierő, a Royal Air Force, illetve az önálló brit repülőgépipar hanyatlása a Munkáspárt kormányzásának idején kezdődött, ez azonban a tények alapján nem felel meg a valóságnak. Bill Gunston, a Királyi Légierő egykori bombázópilótája, nemzetközileg elismert katonai szakíró publikációiban konzekvensen állítja, hogy a hanyatlás már a megelőző tizenhárom évi konzervatív kormányzás időszakában elkezdődött. Denis Healey, az első és második Wilson-kormány védelmi minisztere emlékirataiban megerősíti Gunston állításait, miszerint „Duncan Sandy konzervatív párti hadügyminiszter 1957-ben tett katasztrofális hatású kijelentése – »a vadászgép és a bombázó már elavult fegyverek« – nemcsak a brit fegyveres erőket fosztotta meg az új generációs szuperszonikus harci repülőgépektől, hanem a repülőgépipar exportpiacait is eljásztotta”.¹⁷ Ahogy maga Wilson 1960. április 26-án megtartott parlamenti beszédében is rámutatott, az egymást évente váltó konzervatív hadügyminiszterek mindegyike más és más fegyverrendszer iránt volt elkötelezett, így nem meglepő, hogy egyetlenegy fejlesztési programot sem vittek végig következetesen.¹⁸ Healey ugyanakkor a politikusok mentségére hozza fel, hogy a légierő – és általában a fegyveres erők – gyakran és sokszor rapszodikusán változtatta az új típusokkal szemben támasztott követelményrendszert, és a gyártó cégek a szerződés reményében sokszor vállaltak el olyan feltételeket, amelyeket később nem tudtak teljesíteni.¹⁹

Külpolitikai téren a munkáspárti kormány számára az első megmérettetést Wilson 1964. december 6-án kezdődő első hivatalos washingtoni látogatása jelentette, amelynek a nyugati szövetség védelméhez történő brit hozzájárulás volt a fő témája.²⁰ Noha a Munkáspárt az atomfegyvermentes Nagy-Britannia jelszavával lépett fel a megelőző években, a befektetett összegekre való tekintettel kormányra kerülése után nem állította le a négy rakétahordozó atom-tengeralattjáró építését, de a tervezett ötödik hajó legyártására már nem került sor. Mint később kiderült, nem annyira a pénzügyi megfontolás vezérelte Wilson és Healey döntését, hiszen 1964 októberéig csak 40 millió fontot költöttek a Polaris-flotta megvalósítására, miközben 270 millió szerepelt külön e célra elkülönítve a költségvetésben, hanem az a felismerés, ami szerint az önálló elrettentés növeli az ország politikai mozgásterét.²¹

Az új munkáspárti kormány, amely eredetileg szeretne volna elérni John Fitzgerald Kennedy és Harold Macmillan nassauai egyezményének újratárgyalását, most azzal a kéréssel fordult Johnson elnökhöz, hogy a nukleáris téren nyújtott hozzájárulásért cserében engedje el az NSZK-val szembeni védelmi kötelezettség egy részét. A védelmi garanciát a közös amerikai–angol Atlanti Nukleáris Haderő (Atlantic Nuclear Force, ANF) keretében képzelték el. A miniszterelnök ugyanis rámutatott, hogy a tervek szerint felszíni hadihajókból álló többoldalú atoműtőerő (Multilateral Force) technikai paraméterei kérdésesek, túlélőképessége meglehetősen bizonytalan, a programban részt vevő államok többsége tartósan nem tudná vállalni a fenntartással járó költségeket, miközben a német részvétel a többnemzetiségű legénység keretében kiszámíthatatlan reakciókat provokálna ki a Szovjetunió részéről. Wilson, aki a találkozó során igyekezett amerikai stílusban, fesztelenül viselkedni, sikeresnek minősítette a megbeszéléseket, hazaérkezése után a brit–amerikai kapcsolatokban új korszak kezdetéről beszélt.²² –

A külpolitikai téren tapasztalatlan, csak fenntartásokkal angolbarát Johnson viszont kezdettől fogva bizonyos ellenszenvvel viseltetett a brit miniszterelnökkel szemben. Az intrikus természetű elnök ugyanis nagy valószínűséggel hitelt adott az 1961-ben dezertált orosz hírszerző alezredes, Anatolij Golicin által megfogalmazott, James Angleton CIA belbiztonsági szolgálatvezető és J. Edgar Hoover FBI-igazgató által ismertetett, az utóbbiak szerint meggyőző teóriának, miszerint Hugh Gaitskell, a Munkáspárt 1963 januárjában elhunyt korábbi elnökét a KGB gyilkolta meg annak érdekében, hogy Harold Wilson személyében szovjetbarát vezető juthasson hatalomra a Munkáspártban. Másrészt a keleti parti diplomáciai elithez tartozó külpolitikai tanácsadók nem bíztak Wilsonban, mivel ő nem volt tagja annak a Munkáspárt jobbszárnyán elhelyezkedő csoportnak, amelyet a CIA az 1950-es években George Brown közvetítésével jelentős pénzügyi támogatásban részesített.

Jelen ismereteink szerint azonban Golicin elképzelése több tekintetben nem felelt meg a valóságnak. Az alezredes ugyanis azt állította, hogy a gyilkosságot a KGB Rogyin tábornok vezette különítménye hajtotta végre, azonban a tábornok, aki majdnem tíz évig tartózkodott Nagy-Britanniában Korovin álnéven, 1961-ben visszatért a Szovjetunióba. Ugyanakkor a volt KGB-ügynök által Gaitskell halálának okaként vélelmezett lupus epithemathosist (veseelégtelenséget okozó gyógyíthatatlan kötőszövet-elváltozást) a Királyi Mikrobiológiai Intézet által kiadott állásfoglalás szerint mérgezéssel nem lehetett előidézni. Továbbá meg kell jegyeznünk, hogy amennyiben James Callaghan nem lép fel trónkövetelőként Gaitskell halálát követően, a pártelnöki tisztség nagy valószínűséggel az elkötelezett Amerika-barát és élesen

szovjetellenes George Brown kezébe került volna, ami végképp ellentétben állt a szovjetek érdekeivel.²³

1964. december 16-án a kormány, a szakszervezetek és a munkaadók képviselői szándéknyilatkozatot írtak alá az árak és a bérek ellenőrzése, valamint a termelékenységi mutatók javítása érdekében, amit nem sokkal később a Nemzeti Ár- és Bérelenőrzési Bizottság (National Prices and Incomes Board) megalakulása követett. A munkáspárti kormány komoly előrelépést tett a neokorporatizmus irányába, amivel elsősorban azt szerette volna elérni, hogy az ország versenyképességének megtartása érdekében a bérek csak a termelékenység növekedési ütemének megfelelően emelkedjenek, ugyanakkor a központi bérmegállapodás pedig vessen véget a romboló hatású sztrájkoknak, amelyek időről időre veszélybe sodorták a külföldre irányuló szállításokat, és ezáltal a fizetési mérleg egyensúlyát is veszélyeztették.²⁴

1965. január 24-én került volna sor a kormány első száz napjának értékelésére, amikor 91 éves korában váratlanul elhunyt Sir Winston Churchill. A 20. század legnagyobb formátumú brit miniszterelnökének január 30-i gyászszertartása után Wilson kísérletet tett arra, hogy a ceremónián részt vevő Ian Smith rhodesiai kormányfőt jobb belátásra bírja a már több hónapja tartó válság rendezése érdekében. A Közép-afrikai Államszövetség felbomlása után, 1964 őszén a szélsőségesen konzervatív Ian Smith ragadta magához a nagyszámú fehér telepés által lakott gyarmat, Rhodesia vezetését. Smith, aki a függetlenség egyoldalú kikiáltásával fenyegetőzött, hallani sem akart a többségi fekete társadalom egyenjogúsításáról. A sikertelen londoni megbeszélés után, februárban a miniszterelnök megbízottja, Arthur Bottomly Salisburyben kijelentette, a többségi uralom megvalósítása előtt a függetlenség elnyerésére csak akkor lát lehetőséget, ha Rhodesia kormánya ígéretet tesz arra, hogy nem gördít akadályt a fekete lakosság jogainak kiterjesztése útjába. Egyúttal a fehér telepések képviselőinek a tudomására hozta, hogy a brit kormány az alkotmány hatályát fokozatosan szeretné kiterjeszteni az afrikaiakra, elkerülendő a többségi uralom szakszerűtlenségének negatív hatásait. Smith elvileg egyetértett a nyilatkozattal, azonban a Rhodiesiai Front májusi választási győzelme után visszavonta korábbi ígéretét. Miután a tárgyalások október 7-i londoni és november eleji salisburyi fordulója sem hozott eredményt, Smith november 11-én közzétette „Rhodesia függetlenségének egyoldalú deklarációját”, ami *Unilateral Declaration of Independence* néven vonult be az angolszász történetírásba.

A gyarmat kormányzója menesztette Smith-t, aki azonban kijelentette, nem ismeri el a brit korona felsőbbbőségét. Az afrikai államok többsége katonai beavatkozást sürgetett, akár az ENSZ égisze alatt, amit Wilson kormánya a potenciális szovjet jelenlét miatt elvetett. Az ENSZ-ben egyre hevesebb bírálatok érték Nagy-Britanniát határozatlansága miatt, Lord Caradon brit nagykövet alig tudta megakadályozni az elítélő határozat meghozatalát. Crosland szabotázsakciókkal és az ellenzék támogatásával tartotta lehetségesnek Smith trónfosztását, míg Kenneth Kaunda a Rhodesia villamosenergia-termelésének döntő hányadát biztosító Kariba duzzasztógát elfoglalására tett javaslatot.²⁵ A hadügyminiszter utasítására a vezérkar elkészítette a rhodiesiai főváros elfoglalásának haditervét, ami után megkezdődött a Máltán állomásozó ejtőernyős alakulatok felkészítése. Azonban a kormányfőt nyugtalanította, hogy nemcsak lázadó fehér telepések fenyegetőztek ellenállással, hanem a kémelhárítás, az MI5 (Military Intelligence Branch 5) jelentése szerint a hadsereg alakulatai megtagadhatják a Rhodesia elleni támadásra adott parancs teljesítését. Noha

George Wigg, a miniszterelnök katonai-nemzetbiztonsági főtanácsadója informális kapcsolatai segítségével kiderítette, hogy a Rhodesiában állomásozó gyarmati haderők parancsnokainak korona iránti elkötelezettségéhez és a tisztikar lojalitásához nem fér kétség, a katonai intervenció terve annak ellenére lekerült a napirendről, hogy Smith hadereje brit főtisztjei nélkül nem lehetett volna képes érdemi ellenállást kifejteni.²⁶ A kormányzat hivatalosan az ország gazdasági nehézségeire hivatkozva vetette el a beavatkozást, azonban sokkal valószínűbb, hogy az előrehozott választásokra készülődő Wilson nem merete vállalni a döntően brit származású telepések ellen folytatandó, könnyen gerillaharc jellegű testvérháború politikai kockázatát.

Miután az amerikai légierő február elejétől rendszeresen bombatámadásokat indított Vietnam nagyvárosai ellen, 49 munkáspárti képviselő arra szólította fel a kormányfőt, vonja meg az Egyesült Államoknak nyújtott külpolitikai támogatást. A brit miniszterelnök április 15-i látogatásán Johnson Ausztrália és Új-Zéland mintájára brit csapatok háborús részvételét szerette volna elérni, amit a már akkor is a térségben állomásozó 54 000 katona jelentette anyagi terhekre való hivatkozással Wilson nem volt hajlandó teljesíteni. A harmadik, december 17-én kezdődő csúcstalálkozón a karácsony és február elseje közé eső időszakra tűzszüneti javaslattal állt elő, ugyanakkor felajánlotta, hogy közvetít a szemben álló felek között. Bár az elnöki díszvacsorán Johnson pozitívan szólt a brit kormányfő közvetítői szándékáról és egyben méltatta a pénzügyi egyensúly helyreállítását célzó erőfeszítéseit²⁷ (valószínű, hogy a Wilson KGB-s kapcsolatairól szóló értesítéseket megbízható forrásokból szerzett információk ekkorra már határozottan megcáfolták), Marcia Williams, Wilson személyi titkára szerint azonban érezni lehetett az amerikai elnök neheztelését, amiért Nagy-Britannia nem vesz részt a vietnami háborúban.²⁸

A külpolitikai aktivitás azonban nem feleltethette el a gazdasági problémákat. 1965 májusában a folyó fizetési mérleg jelentős hiányt mutatott, aminek következtében a font sterling ismételten nyomás alá került. A jegybank kormányzója a közkiadások radikális csökkentését, a folyamatban lévő utépítések és önkormányzati, jóléti beruházások leállítását követelte, ami a Munkáspárt elveivel nem volt összeegyeztethető. A kormányfő, aki az újabb spekulációért a multinacionális vállalatokat és a nemzetközi pénzvilágot hibáztatta, kilátásba helyezte a font árfolyamának lebegtetését. Végül a font és egyben a dollár stabilitásának megőrzése érdekében Callaghannek sikerült hárommilliárd dolláros kölcsönt szereznie vezető amerikai pénzintézetektől. Amikor 1966 elején lejárt Lord Cromer megbízatása, spekulációban való részvétel gyanúja miatt Wilson úgy döntött, nem hosszabbítja meg a kormányzó mandátumát.²⁹

A gazdasági nehézségekre, a külpolitikai téren továbbra is fennálló kihívásokra (Rhodesia, az Egyesült Államokhoz fűződő viszony, kelet–nyugati enyhülés) és a küszöbönálló nagy horderejű törvényjavaslatokra tekintettel a párt elnöksége úgy határozott, hogy 1966. március 1-jére kírja a választásokat. A választásokat végül a kormányzó párt biztos, 110 mandátumos fölényrel nyerte meg.³⁰ A miniszterelnök saját választókeretében immár hatodszor aratott biztos győzelmet riválisai felett.

Jegyzetek

- ¹ *Harold Wilson: The Labour Government*. London, Weidenfield and Nicolson, 1971. 17.
- ² *Egedy Gergely: Nagy-Britannia története*. Budapest, Aula, 1998. 295–296.
- ³ *The Observer*, 1963. október 6.
- ⁴ *William Whitelaw: The Whitelaw Memoirs*. London, Aurum Press LTD, 1989. 48.
- ⁵ *Stephen Dorill–Robin Ramsay: Smear! Wilson and the Secret State*. London, Fourth Estate LTD, 1991. 44–48.
- ⁶ *Austin Morgan: Harold Wilson*. London, Pluto Press, 257.
- ⁷ *The Times*, 1964. október 16.
- ⁸ *Morgan: i. m.* 258–261.
- ⁹ *The Economist*, 1964. október 24.
- ¹⁰ *Harold Wilson: Memoirs*. London, Weidenfield and Nicolson, 1986. 206.
- ¹¹ *Idézi: Wilson: The Labour Government*. 19.
- ¹² *Uo.* 19–20.
- ¹³ *Reginald Maudling: Memoirs*. London, Sidgwick and Johnson, 1978. 133–134.
- ¹⁴ *Dorill–Ramsay: i. m.* 78–82.
- ¹⁵ *Morgan: i. m.* 268.
- ¹⁶ *Michael Dockrill: British Defence since 1945*. Oxford, Basil Blackwell LTD, 1989. 91–93.
- ¹⁷ *Denis Healey: The Time of My Life*. Penguin Books LTD, London, 1989. 271.
- ¹⁸ *Harold Wilson: Purpose in Politics*. London, Weidenfield and Nicolson, 1964. 174–179.
- ¹⁹ *Healey: i. m.* 272.
- ²⁰ *Morgan: i. m.* 270–271.
- ²¹ *Dorill–Ramsay: i. m.* 48–52.
- ²² *Wilson: The Labour Government*. 46–51.
- ²³ *Dorill–Ramsay i. m.* 53–54.
- ²⁴ *Uo.* 55–56.
- ²⁵ *Morgan: i. m.* 272.
- ²⁶ *Wilson: The Labour Government*. 179–181.
- ²⁷ *Morgan: i. m.* 281.
- ²⁸ *Marcia Williams: Inside No. 10*. London, Weidenfield and Nicolson, 1972. 66.
- ²⁹ *Dorill–Ramsay: i. m.* 83–87.
- ³⁰ *Egedy: i. m.* 305. *Harold Wilson, The Labour Government*. London, Weidenfield and Nicolson, 1971, 17.

PUSZTAI GABRIELLA

**LIBÉRIA MAGYAR EGÉSZSÉGÜGYI MINISZTERE: DR. FUSZEK
RUDOLF**

„Senki sem élhet nemesebben, mint azok, akik segítik és óvják a szenvedő emberi lényeket, mert segíteni és védelmezni pusztán a segítség és a mások védelmezésének szeretete miatt a legnemesebb dolog, melyet bárme-lyikünk tehet.”
(dr. Fuszek Rudolf)

Dr. Fuszek Rudolf (1882–1941) a távoli kis ország, Libéria egészségügyi minisztereként szerzett nevet Magyarországnak. Évekkel Albert Schweitzer, a híres német orvos előtt érkezett Afrikába. A kontinensen töltött mintegy 30 év alatt száz és száz oldal jegyzetet, levelezést, diplomáciai és egyéb iratot halmozott fel, melyek forrásul szolgálnak Afrika és elsősorban Libéria történelméhez, néprajzához, természetrajzához. Az orvostörténet különleges kincse több ezer darabos betegkartonkészlete, amely hosszú éveken át dokumentálta a trópusokon élő fehérek és őslakosok egészségi állapotát, az alkalmazott kezeléseket. Szintén pótolhatatlan értékű az az iratanyag, melyet sajnos csak töredékében hozott haza Fuszek Rudolf¹, mivel a libériai egészségügyi ellátásról nagyon hézagosan állnak rendelkezésre dokumentumok, statisztikák a század első feléből.

„Szerencsét próbálni a nagyvilágban...”

Orvosi pályája itthon sikeresen indult. A budai vendéglős édesapa megengedhette magának, hogy fia a budapesti egyetem orvosi karán tanulhasson tovább. 1904-ben kapta meg diplomáját, majd belgyógyászattal és sebészettel foglalkozott. Genersich Antal professzor támogatta, ösztönözte a tehetséges, fiatal orvost. 1907-ben a nemzetközi orvosi kongresszuson az egyik szakosztály titkára volt. Dolgozott a Budapesti Egyetemi Patológiai Tanszéken, s mellette már magánpraxist is folytatott.

26 évesen döntött úgy, hogy a németországi Hajózási és Trópusi Betegségek Intézetében (Tropeninstitut) képezi tovább magát. „Keservesen nehéz, mikor csak pár ezer forint vagyonom van, kimenni szerencsét próbálni a nagy világban...” – írta naplójában indulása előtt. A képzés bő egy hónapja csalódást okozott a magyar orvosnak. A trópusi orvoslás akkoriban az orvostudomány még gyerekcipőben járó ágának számított. A századfordulón London és Liverpool után Hamburgban is létrehozták a trópusi orvosképző iskolát (1901). Az intézmény létrejöttében az emberbaráti s a tudományos kutatási célok mellett döntő szerepet játszott a németek gyarmati nagyhatalmi státusra törekvése. A hamburgi tengerészeti kórház egyik részlegét rendezték be az iskola céljaira. Vezetője Fuszek tanára, Bernhard Nocht professzor volt. Az első világháborúig több mint 800 orvost képeztek ki az intézetben, köztük Fuszek Rudolfot. Nocht doktor bevonta a folyamatban lévő kutatásokba az érdeklődő tanítványt, s az első ígéretes állásajánlatra sem kellett sokáig várnia.

1909 elején indult el a bolíviai Cochabambába. Útja nem sok sikerrel járt, mert az ottani elnök gyors bukása miatt nem tartottak ígényt munkájára. A chilei Valparaison keresztül utazott hazafelé, ahol orvosi állást ajánlottak fel neki egy Európába tartó hajón, mivel a terjedő pestisjárvány miatt nem vállalta senki a munkát. Mintegy két hónap telt el ismét a Tropeninstitutban, amíg 1909 nyarán elindulhatott új küldetésére Kamerun német gyarmatra, a dualai vasútépítő munkások közé. 1912-től kolumbiai kórházi főorvosként, a következő év végétől nyugat-afrikai járványügyi szakértőként találkozunk a nevével.

Afrikába érkezése első percétől kezdve megfigyeléseket, majd kutatásokat végzett a trópusi betegségek területén. Elsősorban praktizáló orvos volt, aki többnyire napi 14–16 órát dolgozott, s bőrszínre, törzsi hovatartozásra, fizetésre nem tekintve gyógyította betegeit. Szervező volt: a libériai egészségügyi ellátás, képzés, kórházak, az egészségügyi minisztérium megszervezője, s 1931-től haláláig, 1941-ig egészségügyi miniszter. Miniszteri szerepvállalása lehetővé tette, hogy ne csak szemlélője, de irányítója is legyen az éppen zajló politikai folyamatoknak, s egyik formálójává válhasson Libéria válságokban oly gazdag történelmének.

Szabad idejében mint a természettudomány kutatója, megszállott geológiai, antropológiai, valamint zoológiai gyűjtő, s szenvedélyes vadász járta Afrika tájait. Belsőszülött maszkjai, egyéb tárgyakból álló gyűjteménye ma is a Néprajzi Múzeum ritka gyöngyszemei közé tartoznak.

A trópusi gyakorlat megszerzése (Kamerun, Kolumbia 1909–1913)

A németek kemény küzdelem árán csak 1908-ra tudták elérni Kamerun teljes behódolását. Fuszek Rudolfnak megadott, hogy jelen legyen egy gyarmat születésénél. A német szándékok és gyakorlat kétségkívül elismerésre és némi elfogultságra készítette: „A civilizációnak céltudatos terjesztője volt Németország gyarmati birtokain, páratlan alapossággal, tapintattal szervezte meg a fennhatósága alatt állott területeket, módszere a barátságos pacifikáció és célja az elmaradt népeknek a modern szellembe való bekapcsolása volt.”² Kamerun gyarmat nem bírt nagy gazdasági jelentőséggel, s így a telepéseket sem vonzotta. A német tőkés társaságok túlnyomórészt a földspekulációból és a vasútépítésből reméltek hasznot.

Fuszek Rudolf a Dualától kelet felé haladó vasúti építkezéshez érkezett az orvosi ellátás biztosítására. A vasútépítő társaság a bennszülöttek tömegeit alkalmazta, s az építkezéseken gyakori volt a kényszermunka. A munkásszállásokon katasztrofális egészségügyi helyzet uralkodott. Az emberek többsége munkaképtelenül, legyengülten lézengett. A hiányos és rossz élelmezés elősegítette a dizentériajárvány és a vitaminhiány-betegségek gyors kialakulását. Kezdeti tapasztalatai alapján a lepra és a szifilisz elterjedése is sokkal súlyosabbnak mutatkozott, mint ahogyan addig megítélték: „Másfél évi ittlétem alatt cca 600 ...hölgyet megvizsgáltam s cca 200–250-t súlyos nemi betegséggel kezeltem”.³ A malária és 1906 után az álomkór szintén komoly veszélyt jelentettek a nagy számban összeházt vasútépítőkre. S mindez a trópusi övezetben, egyenletesen magas hőmérsékleten, „Francia- és Belga-Kongó mellett Új-Guinea után a legkedvezőtlenebb klímájú” területen.⁴

A magyar orvos a vérhasjárvány megfékezését tartotta a legsürgősebbnek. Rájött arra, hogy a munkások otthonról hozták magukkal a betegség kórokozóját, s a megváltozott körülmények hatására tört ki rajtuk a betegség. Kidolgozta a vérhas megelőzésének módszerét, s nyolc hónap alatt véget vetett a járványnak. Expedíciókat

szervezett a vasútvonal haladási irányába, több száz kilométer utat tett meg gyalog vagy lóháton a sztyeppén, az őserdőben, cserjék, embermagasságú fű között, s arra alkalmas helyeken ültetvényeket telepített, kutakat létesített, hogy megfelelő táplálékhoz és jó ivóvízhez jussanak a vasútépítők. „Főleg plantint ültettünk, ezt az óriás-banánfélélet, amelyet főzve, vagy sütvé fogyasztottak a bennszülöttek.”⁵ Közben gyógyított néger munkást, fehér misszionáriust, s mindenkit, aki hívta. Remek nyelvtelhetséggel sajátította el a „pidgion” avagy „nigger-english”-t⁶ (emellett jól beszélt angolul, spanyolul, németül), s az afrikai viszonyokhoz is gyorsan alkalmazkodott. Kamerunból kiindulva járt Szenegambiában, Dahomey-ben, Togóban, Nigériában, Francia-Kongóban, Belga-Kongóban, Fernando Poón.

Sokoldalúságát, polihisztor voltát bizonyítja, hogy már a Kamerunban eltöltött két év alatt megkezdte klimatológiai, meteorológiai megfigyeléseit, az állatvilág tanulmányozását, a hőmérséklet, a páratartalom, a csapadékmennyiség folyamatos mérését. Tapasztalatai nyomán született meg első nagyobb terjedelmű tanulmánya: Beszámoló Kamerun természeti és társadalmi viszonyairól. Helymeghatározói, térképészeti munkájához Európából kért műszereket. Rágcsálókiból, gyíkokból, rovarokból és igen értékes hüllőkből álló gyűjteményét 1911-ben hozta haza Magyarországra, majd a Nemzeti Múzeum állattárának és az orvosi egyetem állattani intézetének ajándékozta.

Bolíviai útja után sokáig dédelgette azt a tervet, hogy Latin-Amerika valamelyik országában telepszik le. Örömmel fogadta 1912-ben egy banánültetvényes társaság ajánlatát Kolumbiából, amely főorvosként alkalmazta Puerto Cezar-i kórházában. A kolumbiai kormány hamarosan kinevezte az Urabá-öböl és környékének egészségügyi kormányzójává (Commandante sanitario de Golfo Uraba). Szoros baráti kapcsolat fűzte dr. William Crawford Gorgashoz, a Panamában dolgozó sikeres orvos-kutatóhoz. Gorgas 1904-től, két év alatt megszüntette a pusztító sárgalázat a csatornaövezetben, s egyúttal visszaszorította a malária terjedését, elhárítva ezzel a csatornaépítés két fő akadályát. Fuszek Rudolf nemcsak Kolumbiával ismerkedett meg, hanem bejárta Jamaikát, Haitit, majd egyre súlyosbodó középfülgyulladás miatt kénytelen volt néhány hónapra hazatérni.

Latin-Amerikát folyamatos átalakulás jellemezte ebben az időszakban. Az amerikai (USA) befektetők új érdekszférákat kerestek, s elsősorban ebbe a térségbe irányították tőkefeleslegük kivitelét. Az ún. „dollárdiplomácia” kölcsönökkel, befektetésekkel igyekezett függő helyzetbe hozni ezeket az országokat. Közép-Amerika így vált a „nagy gyümölcsstermelő monopóliumok ültetvényeivé”.⁷ A folyamat elérte az Urabá-öböl környékét is, amikor egy amerikai társaság megvásárolta a területet. A magyar orvosnak nem volt kedve az Egyesült Államok szolgálatába állni, s nem tért vissza Kolumbiába.

„A szabadság szeretete hozott ide minket”⁸

1913 novemberében indult ismét Afrikába, ezúttal Libériába, mely Afrika első köztársasága, Etiópia mellett a kontinens egyetlen független országa volt. Gyakori bel- és külpolitikai küzdelmek kísérték végig egészen napjainkig a nyugat-afrikai állam fennállását. Tengerpartját a portugálok fedezték fel, s a Bors-part nevet kapta. A 19. század elejéig nem éltek idegen telepesek ezen a partvidéken. Elsőként négerek hajóztak ide az Amerikai Gyarmatosító Társaság szervezésében. A bennszülöttektől vásárolt földterületeken egymás után alapították településeiket az őslakos törzsek

(grebo, kru, gola, deh) ellenállásától kísérvé. 1821-ben jött létre a későbbi főváros, Monrovia, mely James Monroe-ról, az Egyesült Államok elnökéről kapta a nevét. Egységes, független köztársasággá 1847-ben alakult, majd az 1880-as évektől folytonos kihívást jelentett a hódító és gazdasági behatolást igénylő politika számára. A gyarmatosítók már önmagában Libéria létét is veszélyesnek ítélték, hiszen egy önálló ország példáját mutatta az angol, francia, portugál, s más befolyás alatt álló népeknek. Anglia és Franciaország megpróbálta afrikai területeit növelni az ország rovására, Németország pedig kereskedelmi telepeket létesített a parti övezetben.

Belpolitikai feszültségei szintén jelentősen gyöngítették a fiatal köztársaságot. Az Amerikából betelepült négek leszármazottait képviselő kormány és az őslakos törzsek között húzódoó érdekellentétek miatt újra és újra fellángoltak a belső harcok. Az állam időről időre pénzihiánnyal vagy pénzügyi csőddel küzdött, kiszolgáltatva az országot a külföldi tőkének. Már 1862-ben aláírtak az Egyesült Államokkal egy barátsági, kereskedelmi, hajózási egyezményt, lehetőséget adva ezzel a kapcsolatok szorosabbra fűzésére. 1871-ben angol bankároktól vettek fel kölcsönt, de Anglia ezt megpróbálta ürügyként felhasználni a beavatkozásra. Libéria kénytelen volt az USA kormányához fordulni segítségért. A Taft elnök által 1909-ben kinevezett bizottság biztosította az állam vezetőit – egyebek mellett –, hogy az USA garantálja az ország függetlenségét, s kölcsönt is ajánlott. Az európai hatalmak ebbe nem egyeztek bele, inkább megszávták a nemzetközi hitelt (1911 vége). A kialakult egyensúlyi helyzet a gyarmatosító országok között csupán az első világháborúig tartott. Ekkor visszavonták a brit, francia, német vámügyi megbízottakat, s csak a hivatal amerikai főtisztviselője maradt Libériában, aki a kormány pénzügyi tanácsadójaként is működött.

Az első világháború a külkereskedelem összeomlását, a vámbevételek drasztikus esését hozta magával. A partvidéken a lakosság éhezett. Az Egyesült Államoktól kért hitel sem realizálódott az amerikai szenátus ellenállása miatt. A libériaiak féltek egy újabb európai beavatkozási kísérlettől, ezért a brit és a francia kormányt, illetve a magánbankokat is meg akarták kerülni. King⁹ elnök a segítséget valamelyik amerikai magáncégtől remélte. Kapóra jött tehát a Firestone Társaság első kutatócsoportjának megjelenése az egykori Bors-parton. Az angol gumi áremelkedése miatt a neves üzletember, Harvey Firestone a nyugat-afrikai országban próbált kedvező feltételek mellett nyersgumi ültetvényeinek területeket szerezni. Az egyezményt 1926-ban ratifikálta a libériai törvényhozás, s cserébe ötmillió dollár kölcsönt kapott a kormány. Az átmeneti pénzügyi stabilitásnak nagy ára volt. A társaság 99 évre egymillió acre (400 000 hektár) földet bérelt Libériától, mellyel megalapozta a monokultúrás kaucsuktermelő gazdálkodás kialakulását. A szerződés kötelezte a libériai kormányt 300 000 ember munkába állítására a Firestone-ültetvényen, valamint húsz évre megtiltotta az USA által nem engedélyezett kölcsönfelvételt. A King-kabinet tisztában volt azzal, hogy mekkora kockázatot jelent egy olyan magáncégtől pénzt kapni, amely az országon belül működik, s ezáltal túl nagy befolyást gyakorolhat a belpolitikára. Félelmük nem volt alaptalan. Az amerikai vállalat hamarosan elégedetlenségét fejezte ki, hogy nem biztosítottak elegendő munkaerőt számára, miközben ezrével közvetítették külföldre a munkásokat. A dolgozókat valójában „szerződéses” formában szállították ki, ami a rabszolga-kereskedelemtől csak elnevezésében különbözött. Az emberek adásvétel tárgyát képezték, s nem kaptak rendszeres bért. A kegyetlen módszerek a nemzetközi közvéleményt is gyorsan Libéria ellen fordították.

Az 1929-es gazdasági válság idején jelentékenyen csökkent a nyersanyag-felhasználás, majd a kaucsukültetvények termelése, s ennek következtében a foglalkoztatás is. A gazdasági, pénzügyi összeomlás szélén álló ország politikai helyzetét súlyosbította, hogy az 1920-as évek végén az USA-ban és Angliában könyvek és újságcikkek kezdtek megjelenni a Libériában fennálló „rabszolgaságról”. Bár a vádak nagy része túlzónak bizonyult, Ch. D. B. King kénytelen volt 1929 szeptemberében nemzetközi vizsgálóbizottságot kérni, hogy tisztázzák magukat a rágalmak alól. A népszövetségi megbízottak öt hónap után megállapították, hogy „bár a kényszermunka néhány típusa létezik az országon belül, a legsúlyosabb megnyilvánulása ennek mégis a libériai munkások szállítása Fernando Poóra és a környező országokba. (...) Ezt a ténykedést a köztársaság legmagasabb hivatalnokai támogatták...”¹⁰ King elnök, hogy elejét vegye a további vádaknak, betiltotta a munkaerő exportálását (1930. október 1.). Egyúttal rendelkezett a házi rabszolgaságban lévő emberek felszabadításáról és az adósság fejében zálogba adott személyek szabadabbá nyilvánításáról. Késve tette meg a megfelelő lépéseket, a Népszövetség személyesen felelősnek ítélte az „emberexportért”, s elérte, hogy eltávolítsák posztjáról. Libéria számára segélyezési tervet dolgoztak ki, melyet hosszas vita után sem fogadott el a köztársaság parlamentje. Végül E. Barclay elnök kiegyezett az Egyesült Államokkal, és az 1930-as évek közepétől teljesebbé vált az amerikai befolyás az országban.

„A nagy fehér varázsló”

Fuszek Rudolf mint korának egyik legkiválóbb orvosszakértője érkezett Libériába, ahol vérhasjárvány dühöngött. Az „európaiak temetőjeként” ismert országban már dolgozott egy angol csoport, mely nem volt képes megfékezni a járványt. A magyar trópusi specialistának sikerült kinyomoznia azt a két néger falut, ahol a vérhas fő fészke volt, s ahonnan a főváros újra és újra a fertőzést kapta. Fuszek rövidesen visszaszorította a betegség terjedését. Ezt követően még 28 évet töltött a súlyos egészségügyi problémákkal küzdő országban. Tevékenységének háttérében egy végtelenül kezdetleges, állandó ellátási és anyagi gondokkal küzdő egészségügyi szervezet állt, melynek kiépítése három irányból indult meg: a missziók, az állam és a nagyvállalatok részéről. Az utóbbiak jelentős számú munkást alkalmaztak, így érdekelték voltak az egészséges munkaerő biztosításában. Fuszek Rudolf valamennyi szervezeti formában dolgozott, továbbá mind a három kialakításához, szervezéséhez hozzájárult.¹¹

Megérkezése után a járvány-megelőzési munka mellett a német kereskedelmi kirendeltség, majd az egész európai kolónia orvosa lett. A sárgaláz hazájaként is emlegetett Libériában ennek a sok áldozatot követelő betegségnek a vizsgálatával kezdte tudományos kutatásait. Hasonló veszélyt jelentett a lakosságra a malária, de gyakran előfordult a lepra, himlő, vérhas, a fégérbetegségek, az elephantiasis (a nyirokerek elzáródása és következményei), a framboesia (szederszerű bőrelváltozással járó trópusi fertőző betegség), sérv, alutápláltság. Az Európából érkező orvosok lehangoló tapasztalatokat szereztek. A kellemetlen éghajlaton kívül a gazdasági elmaradottságból következő infrastruktúra-hiány, az egészségügyi szervezet kezdetleges volta, a műszerek, a gyógyszerek, a higiénia hiánya akadályozták tevékenységüket. Az orvosi, kórházi felszerelést, a lepedőtől a kórházi ágyig, a gyógyszereket, mindent külföldről kellett beszerezni. A trópusi esős övezetben a

fémesszközök gyorsan rozsdásodtak. A 1,5 millióra becsült lakosságra mindössze néhány orvos és szakképzett asszisztens jutott a század tízes éveiben.

A magyar orvos már az első világháború idején nagy tekintélynek örvendett, ugyanis az Amerikai Egyesült Államok után 1917-ben hadba lépő Libéria csak Németországnak üzent hadat, az Osztrák–Magyar Monarchiának nem, hogy egyetlen orvosukat, Fuszek Rudolfot megtarthassák. A németek egy része már 1915–16 folyamán elhagyta az országot (többnyire Spanyolország felé), s a többiekot fogolyként szállították el. A befolyásos doktor ahol tudott, segített. Howard elnököt kérte meg, érje el a szövetséges hatalmaknál, hogy a németek a franciaországi internálás helyett Spanyolországba mehessenek. Sorban adta ki a szakvéleményeket a kolónia tagjainak rossz egészségi állapotáról, ösztönözve ezzel felmentésüket az – egyébként Albert Schweizert és feleségét is alaposan megviselő – internálótáborok megpróbáltatásai alól. A malária, a többéves rossz és egyhangú étkezés legyengítette szervezetüket – írta róluk többek között. Végül a nők egy részét sikerült Spanyolországba juttatni.

Fuszek Rudolf folyamatosan praktizált, s felvilágosító munkát végzett. Kezdeményezésére született meg 1917 júniusában Howard elnök rendelkezése az „ördögdoktorok” tevékenységének betiltásáról. Veszélyes orvosságok, mérgező főzetek készítése, istenítélek végrehajtása indokolta a sok kárt okozó „fétis- vagy ördögdoktorok” elleni büntető eljárások megindítását. 1918-ban tette közzé javaslatát a Libériában veszélyes betegségnek számító influenza megelőzését szolgáló intézkedésekről. A kormány ekkor még nem támogatta anyagilag az ilyen jellegű programok végrehajtását, s ez tragikus következményekkel járt. 1919-ben influenza-, majd himlőjárvány tört ki. Szinte minden beteg családot ő kezel Monroviában. A himlő elterjedése után felállított izolációs állomást kezdetben „dr.” Davisre¹² bízták. Davis mielőtt misszionáriusként Afrikába utazott, részt vett egy kéthetes elsősegélynyújtó tanfolyamon. Úgy vélte, ez a „komoly” szakmai képzés elegendő lesz orvosi karrierje elindításához. Ideiglenes kórházában a betegek a pusztaságon feküdtek, ketten egy takaró alatt, s ápolásuk abban merült ki, hogy mindennap kaptak főtt ételt. Nem volt szappan, törölköző, fertőtlenítőszer, s a többi felszerelés is hiányzott. Fuszek látva a főlháborító körülményeket, saját ápolónőjével együtt megszervezte a betegek ellátását, megvásárolta a szükséges gyógyszereket és felszerelést, bár azt csak öt évvel később fizették ki neki.

Libéria szinte teljesen „tisztas lap” volt a közegészségügyi szervezet kialakítása terén, s Fuszek Rudolf alig várta, hogy munkához láthasson. Minden befolyását latba vetette a tarthatatlan viszonyok megváltoztatásáért. 1922-ben a monroviai Sydney de la Rue és Solomon Porter Hood amerikai konzul segítségével megalkották a Libériai Országos Kórházszervezet alapszabályát, mely „szervezet megalapításának célja felállítani és fenntartani egy kórházat, vagyis egy kórházszolgálatot és más ehhez hasonló szolgáltatásokat a köz- és népegészségügy javára”.¹³ Arthur Barclay exelnök csatlakozott a tervezet helyeslőjéhez, de az akkori elnök, King soha nem fogadta el a szervezet alapszabályát, megakadályozva ezzel egy pozitív folyamat elindítását. Közte és a magyar doktor között meglehetősen barátságtalan viszony uralkodott ebben az időszakban. Az elnök tisztában volt azzal, hogy kénytelen ő is lépéseket tenni a botrányosan rossz közegészségügy javítására, s kényszermegoldást alkalmazott. A régi német kábelállomás épületében kialakította Libéria első állami kórházát, és a dilettáns Davist, nevezte ki az intézmény vezetőjének. Fuszeknek azt a szerepet szánták, hogy a kórház berendezésében

segédkezzen. Természetesen visszautasította a megalázó ajánlatot, s fontolóra vette az áttelepülést a sokkal kellemesebb klímájú és magasabb fizetést ígérő Teheránba. A kórház pedig szakértelem híján csak paródiája volt nevének. 1926-ban egy Amerikában tanult nővér került az intézménybe, aki már szakszerű munkát végzett. A szükséges felszerelést a következő évben, King európai körútján vásárolták meg. Az 1927-es sárgalázjárvány után Davist köz- és népegészségügyi miniszterré léptették elő, de a kormányzati kórházat ismét másra bízták. Súlyos esetekben viszont továbbra is kénytelenek voltak a tapasztalt magyar orvost segítségül hívni mind a bennszülöttek, mind az európai kolónia tagjai. 1924-ben az igazságügyi minisztérium egy törvény megalkotásához kérte javaslatait, mely a nem orvos végzettségű családok és a gyógyszereket árusító üzletek ellen készült, akik és amelyek veszélyeztették a lakosság egészségét. Gyakran alkalmazták szakértőként gyógyszerek, gyógynövények, különös készítmények vizsgálatánál. Ő végezte el a munkát a kikötői hajókon is, kiállította a dokumentumokat, majd Davisszel közösen aláírták.

Szívesen látták orvosként az amerikai Firestone-ültetvényeken, ahol a Duside-ültetvény kórházát bízták rá az 1920-as évek közepén. Az amerikai missziós kórházban – Mühlenbergben, Monroviától 30 mérföldre – szintén dolgozott. A lutheránus hittérítők 1888 óta tevékenykedtek Libériában, a fő hangsúlyt mindig a népesség egészségügyi ellátására helyezve. A század elejétől három nővér látta el a munkát, orvos csak ritkán és rövid időre érkezett. A kórház vezetését 1923-ban vette át Fuszek Rudolf, akire számtalan feladat várt. Az ország belsejébe expedíciókat vezettek, s bár nagyon lassan, de mégis terjeszkedett a misszió új betegellátó állomások építésével. Az orvosságos vagy gyógyító emberek (Medizinmann, Wald Doktor) befolyása olyan nagy volt a lakosság körében, hogy a betegekért meg kellett küzdeniük az orvosoknak. A népi gyógyítók élet és halál urai voltak a falvakban, s jól látták, milyen komoly veszély fenyegeti hatalmukat. Egyedül a sebészet területén alakult ki gyorsan a kapcsolat az őslakókkal. A „Medizinmann” az ilyen esetekben nem tudott segíteni, s jobb híján orvoshoz fordultak a betegek. A kezelés helye alapján lassan kettéváltak a betegségek fajtái: a sérvet, féregbetegségeket, framboesiát a kórházban, az epilepsziát, sárgaságot, csonttörést, a lelki bajokat az orvosságos embernél kezeltették.

1926-ra elkészült Mühlenbergben a Phebe Kórház 34 betegágygal. Ugyanekkor jött létre a Baptista Kórház a fővárosban, melyben szintén igényt tartottak sokat tapasztalt honfitársunk segítségére. Az intézmény fenntartását az állam fokozatosan átvette, s 1931 után ezt is Fuszek Rudolf irányította. Nevéhez fűződik az ápolónőképzés megszervezése (Mühlenberg Mission Training School for Nurses), illetve az orvosi asszisztensi kurzus elindítása. Az ápolónők és bábák szerepét rendkívül nagyra értékelte a minimális orvoslétszámmal dolgozó egészségügyi rendszerben: „Ők azok, akik elmagyarazzák a laikusoknak... miért mosnak kezet, mielőtt megérintenek egy sebet... miért nem tesznek forró cassavát vagy megrággott dohányt a sebre, ők terjesztik a tudást, civilizációt visznek a tanulatlan népnek, s miközben ezt teszik, segítenek kivezetni az embereket a sötétségből a fénybe.”¹⁴ Az anyagi lehetőségekhez képest javított a kórház felszereltségén, kórházi ágyakat vásárolt. A hátszági missziós ellátóállomások fönntartását szintén biztosítania kellett.

A latin-amerikai „álmom” újra és újra visszatért életébe. 1924-ben nagyszabású tervek foglalkoztatták. Egy amerikai szindikátus Peru keleti felén 80 ezer négyzetmérföldnyi területet akart megnyitni európai bevándorlók számára.¹⁵

Transzkontinentális szállítási, közlekedési útvonal kiépítésével a világ legtermékenyebb és legegészségesebb területeinek egyikét kínálták volna telepések millióinak. Fuszek személyesen ajánlkozott a szervezőknél, s az itthoni magyarok között is elindította egy vállalkozó szellemű csapat toborzását. A perui kísérlet az amerikaiak visszalépése miatt meghiúsult, s ő továbbra is Libériában maradt.

Az első világháború után 1919-ben próbált először Európába utazni, de Madridból visszafordult. 1921-ben Hamburgig hajózott. Számtalanszor összegyűjtötte a hazautazáshoz szükséges pénzt, amit végül mindig gyógyszerekre költött. 1925-ben végre Magyarországra indult: „április 27-én d. u. látogatom az elnököt, Ch. D. B. King, és ő meghív, hogy jöjjenek vissza Libériába. – ... azt mondja, hogy a régi barátság léssen közöttünk ismét, ezt persze nem hiszem, de ígérem, hogy visszatérek Libériába, ha kapok kórházat, fix állást...”¹⁶ Hazatérése előtt körbehajózta Afrikát, bejárva a partvidék országainak egy részét. Magával hozott geológiai gyűjteménye zömében hazai múzeumokba került. A rövid idő alatt, melyet itthon töltött, megnősült, majd feleségével együtt tért vissza Monroviába.

1928-ban az állami kórház belgyógyászati, szülészeti osztályának vezetőjévé nevezték ki. Az elavult felszerelést lecserélte, s hamarosan az egészségügyi alapképzés is beindult. A körülmények így is kezdetlegesek voltak az európai kórházi viszonyokhoz képest. Az első elektromos erőmű megépítéséig hiányzott a villanyvilágítás. Egy régi elektromos aggregátort használtak, ami már akkor az épülethez tartozott, mikor az telegráfállomásként működött. A gyakori áramszünetek alatt zseblámpa fényénél dolgoztak. A fővárosban még hosszú évekig nem építették ki a vízvezeték-hálózatot, a vizet szivattyúzni kellett, vagy távoli kutakról hordani. A kevés orvosi műszert, az operációs eszközöket a konyha fakályháján sterilizálták. King elnök csak 1928-tól próbált néhány egészségügyi intézkedést bevezetni. Új kutakat fúrtak, latrinákat állítottak fel, csatornákat ástak, sajnos nem sok eredménnyel. 1930-ban létrehozták a Nép- és Közegészségügyi Hivatalt.

Az USA és a vezető európai hatalmak egyaránt igyekeztek kihasználni Libéria egyre bizonytalanabbá váló bel- és külpolitikai helyzetét 1929-től. Az Egyesült Államok 1930 elején egészségügyi főtanácsadót küldött az országba egy új program végrehajtásához. A két ország együttműködése azonban kudarcba fulladt. Az angolok és a franciák ekkor úgy értékelték: megfelelő jogcím lesz a beavatkozásra, hogy a nyugat-afrikai köztársaságból kiinduló járványoktól meg kell védeniük gyarmataikat. Másrészt a világpolitikai helyzet tálcán kínálta számukra a lehetőséget a Libéria ellen folyó nemzetközi vizsgálat kapcsán. A Népszövetség ugyancsak örömmel fogadta Nagy-Britannia felajánlását, hogy átküldik dr. W. Howellt az Aranypartról (ma Ghána) Monroviába, míg kinevezett szakértőjük meg nem érkezik.

Ezek a politikai folyamatok vitathatatlanul szerepet játszottak abban, hogy Fuszek Rudolf 1931-ben végre a libériai kormánytól is megkapta az elismerést, amikor Barclay, az új elnök őt nevezte ki egészségügyi miniszterre (Director of Public Health and Sanitation of the Republic Liberia). Tekintélyét, népszerűségét mutatja a teljes bizalom, amit a kormánytól kapott. Harvey Firestone ugyancsak a magyar orvost pártfogolta, amikor genfi útján, a Népszövetségnél őt javasolta erre a pozícióra. Az új minisztert azonnal felkérték, mérje fel a monroviai viszonyokat, és készítsen egy tervet a népszövetségi egészségügyi ellenőrzéssel kapcsolatban.

A Fuszek doktor előtt álló feladatok megértéséhez számunkra lényeges a Népszövetség által 1931 tavaszán a helyzet kivizsgálására kiküldött Brunot-bizottság jelentésének megismerése, mely meglehetősen sötét képet festett ugyan a korabeli

libériai egészségügyi állapotokról, de az egyetlen átfogó értékelést adta a harmincas évek elejére vonatkozóan, még ha a leírtak egy részét csak hallomásra alapozta is. A legfontosabb megállapítások a partvidékre, az ország belső területeire és Monroviára vonatkoztak.

Eszerint a partvidéken és a kikötőkben alapvető problémaként merült fel, hogy a járványok, betegségek megjelenéséről nem rendelkeztek nyilvántartással, ami megnehezítette a helyzet pontos felmérését. Mindenekelőtt fontosnak ítélték a sárgaláz kérdését. Szinte bizonyos, hogy a sárgaláz a libériai partok mentén népbetegség volt, s a hajókon dolgozó kru törzsbeli fiúk a parti nyugat-afrikai országokba is továbbvitték, pedig a legtöbb helyen nagy erőfeszítéseket tettek a fertőzés visszaszorítására – közölték a szakértők.¹⁷ A libériai partvidéken csak egy misszionárius és egy általános orvos gyógyított, ezért javasolták egy parti egészségügyi szolgálat megszervezését. Egy-két orvosi tisztnek azt a feladatot szánták, hogy elvégezze a moszkítóirtást, regisztrálja a pestis és a sárgaláz felbukkanását. Kulcskérdésként kezelték továbbá a karantén szabályozás, a fertőző betegek elkülönítésének, a gyanús esetek posztmortális vizsgálatának bevezetését, az új egészségügyi felügyelők képzését. Úgy ítélték, az ország belső vidékein kedvezőtlenebb a helyzet. A lakosok gyógyítását a gyógyfüvesek, varázslók végezték. Az orvosi ellátás kiterjesztését a személyi és anyagi feltételek, s az utak hiánya akadályozta. A hátszországban is orvosi tisztnek alkalmazását ajánlották, akik majd fejlesztési tervet dolgoznak ki, és a végrehajtáshoz szükséges képzett személyzetet biztosítják.

Monroviában égetően sürgős lett volna egy kórház létrehozása. A fővárosi és a belső vidékeken lévő kis missziós kórházon kívül nincsen ilyen intézmény Libériában – hangzott el a jelentésben. (Megjegyzendő, hogy a mühlenbergi misszió ebben az időszakban már nem tudta az anyagi feltételeket biztosítani a működéshez.) Az állami kórházról – melyet sokáig Davis vezetett – erős kritikával szóltak. A jelentős támogatás ellenére a napi kezelési díj túl magas, s csak néhány beteg szokta igénybe venni szolgáltatásait. A szegényebb rétegek számára elérhetetlen. Az épület nem alkalmas kórháznak: állaga leromlott, nincs elektromos áram, folyóvíz, megfelelő vízelvezetés. Az anyák, gyermekek, leprások, tbc-sek ellátására egy különálló központ felépítését indítványozták. Neuralgikus pontjai voltak a főváros egészségügyének a statisztikai adatok, a születési és halálozási regisztráció hiánya. Elmulasztották egyes területek, így a temető elhatárolását, tartályos illemhelyekre, zárt szeméttárolókra szintén szükség lett volna. A piacot és az élelmiszereket nem ellenőrizték, s vágóhíd sem volt. A lepra, a himlő és a tuberkulózis megelőzésére, kezelésére tett intézkedéseket elégtelennek tartották. Tanácsolták a csatornahálózat kiépítését: mivel a kutak sekélyek, a víztárolás módja nem kielégítő.

A Népszövetség utóbb elismerte Libéria jóindulatát az új egészségügyi program elkészítésében, s azt is, hogy az eddigi javaslatok jó része a pénzhiány miatt hiúsult meg, de hallgattak az időközben zajló pozitív változásokról. Az erős kritikai hangvétel mellett csak ritkán jutott szóhoz olyan vélemény, mint a népszövetségi megbízott dr. C. Christyé, aki kijelentette: „Libéria nem volt sokkal »egészségtelenebb« más nyugat-afrikai országoknál.” Ő, mint a trópusi medicina szakértője, úgy gondolta: „Libéria egészségügyi helyzetét eltúlozták, és kevésbé jelentős, összehasonlítva egyéb, a kormányt érintő problémákkal.”¹⁸ A libériai kormány szintén több ponton elfogultnak ítélte a jelentést, s Fuszek Rudolfot idézte: „A lakosság egészsége jelentősen javult, és egyetlen sárgalázás esetet sem jelentettek, amióta megszervezték az orvosi és egészségügyi szolgáltatásokat.”¹⁹ A Barclay-

kabinet még a vizsgálatot megelőzően rendeletet hozott a szemét rendszeres összegyűjtésére, a folyamatos gyomtalanításra, a kutak fertőtlenítésére a moszkítók ellen. Már 1929 végén kész volt az Állami Kórház karantén részlege, bár költségvetését csökkentették a nehéz gazdasági helyzet miatt.

Ha a jelentés túlzó megállapításait figyelmen kívül hagyjuk, akkor is egyértelmű, mennyire válságos helyzetben foglalta el a miniszteri széket Fuszek doktor. Pénzügyi lehetőségei erősen behatároltak voltak. A gazdasági válság, a Libériát érő külső támadások, az oly szükséges újabb kölcsön késlekedése egyaránt akadályozták munkáját. Ennek ellenére biztosította az orvosi alapellátást, s hogy 1931-ben nem fordult elő sárgalázaset az országban, az kétségtelenül az új miniszter érdeme volt. Felszerelésre, gyógyszerre csupán egy jelképes összeg állt rendelkezésére. Fizetést sem ő, sem az alkalmazottak nem kaptak, csak ígéreteket, hogy az újabb kölcsön megérkezésekor visszamenőleg is kifizetik bérüket. A miniszter előrelátóan már ekkor javasolta, hogy a népszövetségi vita lezárása után a külföldi, gyarmatosító nagyhatalmaktól politikailag független orvosi kart alakítsanak ki, s például magyarokat alkalmazzanak az angolok, amerikaiak helyett.

Libéria végül nem fogadta el a Népszövetség programtervét, de Fuszek Rudolf irányítása alatt az egészségügy területén mégis jelentős eredményeket ért el. Öt évvel a Népszövetség vizsgálata után, 1936-ban született az a közegészségügyi beszámoló²⁰, mely forrásul szolgál az eltelt évek teljesítményéről. Kimagasló sikereket könyvelhettek el a járványmegelőzés terén. A sárgalázstól súlyosan veszélyeztetett országban ebben az évben egyetlen ilyen esetet sem regisztráltak. Nem kell különösebb szakértelem ahhoz, hogy tudjuk, mit jelentett ez Nyugat-Afrikában, vezetékes víz- és csatornahálózat nélkül, ahol a betegséget terjesztő szúnyogok a víztároló helyeken szabadon szaporodtak. A másik gyakori járvány, a himlő rövid időre felütötte a fejét az ország középső és nyugati tartományaiban, de a védőoltás széles körű bevezetése gátolta a betegség elterjedését. A keleti és nyugati tartományokból jelentettek álmokóros megbetegedéseket, melyek nem utaltak járványra, inkább külföldről behurcolt, egyedi esetek voltak. Szintén jelentős haladás mutatkozott a lepra elleni küzdelemben. A kormány – többek között – a Piso-tóban lévő Masating-szigetre költöztette a betegeket. Dr. Fuszek nem volt híve a kényszerizolációnak, a sziget lepratelepének tervét mégis ő készítette el. A környezetük által kiközösített embereknek kellemesebb és szebb helyet biztosított ez a megoldás.

A tizennégy évvel korábban megálmodott kórházszervezet folyamatosan bővült és fejlődött. Még 1932-ben bevezették az egészségügyi adót, melyet a Libériai Állami Kórház ingyenes orvosi ellátásának kiépítésére szántak. Mivel az intézmény nem működött kielégítően, az elnök egy rendelettel a miniszter hatáskörébe vonta, aki átszervezte a kórházat és beillesztette az egészségügyi szervezetbe. A gyermekjóléti és anyasági klinika betegszáma az 1930-as években nőtt, s az ekkor már működő ingyenes klinikáé is. 1936-ban indítványozta a betegbiztosítás bevezetését, ami díjmentes kórházi kezelésre jogosított volna. Ha figyelembe vesszük, hogy a vezető európai országokban, mint például Franciaországban, csak néhány évvel előbb hoztak hasonló rendeleteket, akkor Fuszek Rudolf javaslatait és intézkedéseit egy modern és haladó gondolkodású miniszter fontos lépéseinek kell tekintenünk. Sorban kerültek ki keze alól az eddig hiányzó törvényjavaslatok: a gyógyszerészek, bábák működésének szabályozása, vagy a születések, halálozások és más egészségügyi adatok regisztrációjának bevezetése.

Miniszterként meglehetősen összetett tevékenységet folytatott. Továbbra is praktizált mint orvos. Nemcsak az elnököt, politikusokat, katonákat, barátokat kezelte, hanem az ország belső, a tengerparttól távol eső területeire is rendszeresen eljutott. Gyógyszerkészletét és teljes hordozható orvosi felszerelését magával vitte a rögtönzött ellátóállomás felállításához. A falvakban dobszó jelezte jöttét. „A dallam hallatán összegyűlt egy-egy telep népe, élükön a törzsfőnökkel, végigültek egy-egy utcát hosszában, hogy a »fehér varázsló« asszisztenciájával járkálhasson közöttük és vizsgálhassa őket.”²¹ A hátszágban tett körútjain megismerkedett a hagyományos gyógy módokkal, s a használhatókat beépítette praxisába. „Az egyedül célravezető mód emberien bánni másokkal és félretenni azokat az előítéleteket, amelyek túlságosan alacsonyra szokták helyezni a primitív embert” – nyilatkozta.²² Hogy a népi gyógyítók ellenállását megtörje az európai orvoslással szemben, úgy bánt velük, mint kollégáival, meghívta őket orvosságaik bemutatására, s beszélt nekik az általa használt gyógyszerekről. A gyógyításon túl higiéniai, gyermekgondozási, táplálkozás felvilágosító munkával foglalkozott. A közigazgatási tisztviselőket rendszeresen Monroviába rendelte, s előadásokat tartott nekik. Aggasztotta a nagyarányú gyermekhalandóság, ezért összeállította a trópusokon élő csecsemők táplálkozására, gondozására vonatkozó tanácsait.

A második világháború előtt gyakran felmerült benne a hazatelepülés gondolata. 1937-ben hozta Magyarországra, s adományozta a Nemzeti Múzeumnak néprajzi gyűjteménye értékes darabjait, melyeket kiállításon mutatott be. Legkülönlegesebb része a tárgyaknak a nemzetközi viszonylatban egyedülálló, mintegy 100 darabos maszkgyűjtemény. Visszatérése után egy modern, a kor színvonalának megfelelő kórház szervezési munkáival volt elfoglalva, mely 1939-ben készült el.²³

A független Libériáért

Az E. Barclay-kormány megalakulásától Fuszek Rudolf a libériai politika meghatározó egyéniségei közé tartozott. Az elnök jó barátja, tanácsadója, s az egészségügyi miniszteri szék várományosa volt. Az 1930-as évek közepéig a népszövetségi ügyek intézésében jó diplomáciai érzékkel nyújtott segítséget az elnöknek. A napi politika minden rezdülését ismerte, s rögzítette töredékekben fennmaradt naplójában. Foglalkozása miatt kiterjedt kapcsolatai voltak a politikusok, katonák és az itt élő európai diplomaták között.

Zavaros bel- és külpolitikai viszonyok között lépett be az új kabinetbe. A korruprt King-kormány emléke árnyékot vetett a reformtörekvésekkel induló elnökre és munkatársaira. A legnagyobb problémát mégis az jelentette a politikai vezetés számára: miként őrizze meg a köztársaság szuverenitását a Népszövetségben domináns szerepet játszó Anglia, Franciaország, valamint az amerikai politikai, pénzügyi körök támadásainak kereszttüzeiben. Fuszek Rudolf tisztában volt azzal, hogy Libéria nem elég erős az ország helyzetének rendezésére kidolgozott népszövetségi javaslatok egyértelmű visszautasításához, ezért feltétel nélküli elfogadásukat javasolta. Továbbá veszélyesnek ítélte az Egyesült Államok törekvéseit is. Véleménye szerint a Népszövetségnek, vagyis nemzetközi ellenőrzésnek kiszolgáltatni magukat kevésbé tűnt veszélyesnek, mint egyetlen ország felügyelete alatt állni.

Barclay elnök és Fuszek Rudolf 1930-as évek elején folytatott megbeszéléseiből egyértelműen kiderül az elnök amerikaiakkal szembeni

bizalmatlansága, elégedetlensége és közeledési szándéka Anglia vagy Franciaország felé. Egyrészt jogos volt féelme az Egyesült Államok afrikai befolyásának növekedése miatt, s azt sem felejtette el, hogy az USA vádjai következtében kellett a Népszövetséghez fordulniuk, s kérni a vizsgálatot saját magukkal szemben. Az amerikaiak ellen szólt egy libériai-francia szerződés is, mely az 1892-es határvillongásokat zárta le, s kikötötte: ha Libéria elveszíti függetlenségét, akkor ismét igényt tartanak az akkor el nem foglalt területekre (a San Pedro és a Cavally folyó közötti vidékre). Ezért Anglia felé kezdték meg a tapogatózást, Fuszek Rudolf közvetítésével, s közben egy jobb ajánlatra vártak, mely kevesebb áldozatot kíván az országtól, és egyben a pénzügyi csődtől is megmenti. A kiváró taktika végül eredménnyel járt, a Népszövetség segélyezési terve lassan feledésbe merült, s egy új kölcsön ígérete Libériát Amerika felé közelítette. Az ország gazdasági helyzete lassan megerősödött, néhány reformot is sikerült végrehajtani.

Az évekig elhúzódó vita a libériai közemberek feje fölött zajlott. A tömegtájékoztatás nem működött, ami bizonytalanság érzését szülte a lakosokban. Fuszek Rudolf javasolta egy hetilap kiadását az aktuális hírek közlésére. Politikusként mindent megtett, hogy az európai közvélemény egy új, elfogulatlanabb Libéria-képet alakíthasson ki, s a népszövetségi vita idején felmerült rabszolgatartó, korrupt, instabil gazdasági-politikai rendszerű jelzőket feledtesse. Európai útjain, beszédekben, interjúkban számolt be a valós helyzetről: „Sokan úgy tudják, hogy Libériában még ma is dívik a rabszolgaság. Holott olyan értelemben, mint általában vélik: rabszolgaság ott nincs. De van valami más, amit némelyek félreértének. Nevezetesen: Libériában az egyes embernek nincs földbirtoka, csupán a törzsnek. Ezt a közös birtokot művelés céljából a törzsfő osztja ki az igénylők között. Már most ha valamelyik »bérlő« eladósodik, esetleg tönkremegy, s nincs neki semmije, fiát vagy lányát »zálogba« teszi a törzsfőnél, aki viszont helyette kifizeti az adósságot. Az ilyen elzálogosított egyén aztán a törzsfő számára dolgozik mindaddig, míg le nem rója az adósságot, amikor is megint »szabad« lesz. Ez az a bizonyos libériai »rabszolgaság«.”²⁴ Másrészt Európában azzal sem voltak tisztában, hogy a rabszolgaság és kényszermunka nemcsak Libériára volt jellemző, hanem a gyarmati területek jelentős részére és Etiópiára is. Erőfeszítéseik ellenére az 1930-as évek második feléig elhúzódtak a vádaskodások.

Fuszek Rudolf politikai pályájának értékelésekor minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy reformerként támogatta, ösztönözte az elnök haladó törekvéseit. Külpolitikai állásfoglalásának sarkalatos pontja a gyarmatosító szándékok visszaszorítása, a Libériai Köztársaság függetlenségének megőrzése volt. Az 1930-as években mint diplomata többször képviselte a kis afrikai államot Európában.

Halálának körülményeiről nem sokat tudunk. Élete hatvanadik évében, 1941-ben halt meg Monroviában. Sírhelye ismeretlen. Elveszett számunkra naplója, kb. 15 ezer oldal terjedelmű feljegyzéseinek tetemes része, tudományos felszerelése, könyvtára, fénykép-, bélyeg- és néprajzi gyűjteményének jelentős része. Magyarországi gyűjteményei mellett ránk hagyta az emberek iránti szeretetét, megértését. Reméljük, hogy a libériaiak „nagy fehér varázslójaként” tisztelt Fuszek Rudolf megtalálja végre méltó helyét az egészségügy történetében, s honfitársai emlékezetében.

Jegyzetek

- ¹ Köszönettel tartozom prof. dr. Krizsán László Afrika-kutatónak, s ifj. Fuszek Rudolfnak és családjának segítségükért, a rendelkezésemre bocsátott dokumentumokért.
- ² Kovrig János: Libéria magyar orvosminisztere beszél a „sötét” Afrikáról. In: Uj Magyarság, 1937. július 29.
- ³ Fuszek Rudolf levele barátjához, Kamerun, Bekundul, 1910. december 28.
- ⁴ Fuszek Rudolf levele barátjához, Kamerun, Jaundeland, 1911. május 10.
- ⁵ Kovrig János: Beszélgetés Libéria magyar orvos-miniszterével Budapesten. In: Uj Magyarság 1937. július 28.
- ⁶ Fuszek Rudolf levele barátjához, Kamerun, Bekundul, 1910. december 28.
- ⁷ Salgó László–Balogh András: A gyarmati rendszer története 1870–1955. Budapest, 1980. 83.
- ⁸ Libéria jelmondata.
- ⁹ Charles Dunbar King elnök (1920–30), az A. Barclay-kabinet igazságügyi minisztere, külügyi államtitkár (1912–18).
- ¹⁰ Taylor, Wayne Chatfield: The Firestone Operations in Liberia. Washington, 1956. 10.
- ¹¹ A 20. század első évtizedeiben a libériai egészségügyről, s többek között a népeességről sem állnak rendelkezésre pontos és megbízható statisztikai adatok. A továbbiakban a vitatható esetekben Fuszek Rudolf hátrahagyott irataiban található adatokra, információkra hagyatkozom.
- ¹² Davis T. Elwood karrierje ekkor indult King elnök oldalán. 1923 végén már az elnök szárnysegédje, majd a libériai hadsereg ezredese lett.
- ¹³ Constitution of the Liberian National Hospital Association, 1922. július 3.
- ¹⁴ Fuszek Rudolf beszéde, 1932. június 6., Baptista Kórház, Monrovia. Lásd The Mission Herald, 1932. szeptember.
- ¹⁵ A magyar kivándorlás az első világháború után jelentős méreteket öltött. „A Kivándorlási Tanácsot elárasztották a kérelmek, és sokan »bárhová« mennének, csak a sanyarú magyar élettől szabaduljanak.” Szántó Miklós: Magyarok a nagyvilágban. Budapest, 1980. 108.
- ¹⁶ Napló-részlet, 1925. április 27.
- ¹⁷ Fuszek irataiban 1927-ben találunk utoljára utalást sárgalázjára, s Buxton sem tud sárgalázról 1928-tól. Lásd Buxton, Charles Roden: Impressions of Liberia. A report to the League of Coloured Peoples, 1934.
- ¹⁸ Azikiwe, Nnamdi: Liberia in world politics. Negro Universities Press, Westport, Connecticut, 1970. 270.
- ¹⁹ Uo. 275.
- ²⁰ Edwin Barclay libériai elnök (1930–43) éves jelentése a törvényhozó testület előtt, 1936. október 28.
- ²¹ dr. Fél Edit: Libériai miniszter a magyar rádióban. In: Rádióélet, 1937. december 10. (IX. évf. 50. sz.)
- ²² Kovrig János: Libéria magyar orvosminisztere beszél a „sötét” Afrikáról. In: Uj Magyarság, 1937. július 29.
- ²³ Barsy Irma: Az afrikai négerek „nagy fehér varázslója”, a magyar dr. Fuszek Rudolf meghalt. In: Magyar Nemzet, 1941. június 18.
- ²⁴ Pesti Napló, 1937. augusztus 25.

A PREKOLUMBIÁN MAGASKULTÚRÁK

Amerika benépesülése 28–30 ezer évvel ezelőtt kezdődött, Szibéria felől, a Bering-szoroson át. Az amerikai indián őslakosság nullás vércsoportú. Miután a nullás vércsoportot két lappangó gén hordozza, ha nullás vércsoportú ember A- vagy B- vércsoportúval nemz utódot, akkor a gyermek A- vagy B- vércsoportú lesz. Ebből az következik, hogy az amerikai őslakosság egy egészen kis populációtól, mindössze néhány családtól származhat csupán, tehát úgynevezett „génsoдрódás” eredményeként alakult ki. Genetikailag ez az őslakosság ma is sokkal homogénebb, mint Eurázsia népessége. (A legnagyobb génkeveredést az összes kontinens közül Európában találjuk.) Az amerikai indiánokétól genetikailag eltérő eszkimó populáció később vándorolt be, és a korábbi őslakók által birtokba nem vett északi tundrán tudta csak megvetni a lábát.

A civilizáció szintjére csak Közép-Amerika (Mexikó és Guatemala) népei (olmékok, toltékok, maják, aztékok, zapotékok), valamint a dél-amerikai Andok nyugati lejtőjén élő népek (mocsikák, inkák) jutottak.

Észak-Amerikában a nagy testű kérődzők bősége nem tette szükségessé az állattartásra, növénytermesztésre való átmenetet. Háziállat hiányában a gyermekeknek nem tudtak állati tejet adni, ezért nagyon elhúzódott a szülés után a szoptatás szakasza, akár négy-öt évig is. Ez viszont csökkenti a születésszámot. Néhány száz fős közösségek (törzsek) éltek életüket évezredekken át változatlan populációval. Megrekedtek az animizmus, a totemimádás szintjén.

Olmékok, toltékok, maják

Közép-Amerikában Kr. e. 1150–Kr. e. 400 között az *olmékok* hoztak létre először civilizációt, vagyis megteremtették a város, írás, állam egységét. Igazság szerint ez még nem városi civilizáció volt, falvak rendszere inkább. Termesztették a kukoricát, a babot, a paradicsomot, a paprikát és a dohányt. Megjelenik egy monumentális szobrászat, a többtónus „fejszobroké”, valamint egyéb művészetek, mint a festett edény stb. Náluk találjuk meg az első írást a kontinensen, ez hieroglif képírás volt, eléggé kezdetleges. A történelmet nem jegyezték föl. Kr. e. 400 körül összeomlik az olmék civilizáció, ma sem tudjuk, miért.

Kr. u. 300–900 között virágzott föl a *maja* civilizáció a mai Guatemala területén. Városaik: Chitzen Itzá, Copal, Uxmal, Mayapán, Teotihuacán stb. Bár volt írásuk, nem sokat tudunk róluk. A spanyol hódítás után Diego de Landa püspök összeszedette valamennyi maja és azték írott anyagot és elégette őket. Csak két töredék maradt meg, az egyik az úgynevezett „Drezdai kódex”. Az arany- és ezüsttárgyakat beolvasztották a spanyolok, így a föliratok is elvesztek. A kőbe vésett hieroglif írásos emlékek a történelemről sajnos szinte semmit sem tudósítanak. Mítoszok leírásai kizárólag.

Teotihuacán a klasszikus maja területektől északabbra található, egyesek szerint nem tartozott a maja civilizációhoz, önálló városállam volt, de hatást fejtett ki a majákra. Kr. u. 200 körül már állt a város. Fénykorában, a Kr. utáni 8. században nagyobb volt, mint Róma a császárkor idején. Itt építették föl a legnagyobb újvilági

piramisokat: a Nap és a Hold piramisát. Teotihuacán 780 körül semmisült meg, valószínűleg külső támadás (talán a toltékok) következtében, de nem lepte el az őserdő, mint a maja városokat általában, hanem később az aztékok újjáépítették.

A maja civilizáció nem volt egységes birodalom, hanem városállamok rendszere. Öntözéssel termesztették a kukoricát, de a trágyázást nem ismerték. 900 körül hirtelen összeomlott az egész civilizáció, a maják elhagyták hatalmas városaikát, amelyeket benőtt a dzsungel. Ma sem tudjuk, hogy miért. Erőszaknak nem látni nyomát ezekben a városokban. Még egyes falfreskók is félbemaradtak, mintha csak a festőknek egyik napról a másikra kellett volna mindent hátrahagyva eltávozniuk. Egyes történészek az északról érkező toltékok betörésével magyarázzák a maja civilizáció összeomlását, de erre nincs bizonyíték.

980 körül a maják és a toltékok is Mexikó északi részén, a Yucatán-félszigeten tűnnek föl, ekkor már úgy tűnik, hogy a maják a tolték állam alattvalói. Itt épült föl a 13. században Mayapán, a valószínűleg vegyes tolték–maja város, amely azonban színvonalában jelentős visszaesés a maja „aranykorhoz”, Chitzen Itzához képest.

A majáknak fennmaradt egy legendája Kukulkánról, a tollaskígyóról, aki a majákat megtanította a földművelésre, a városépítésre, az írásra és hasonlókra. Az egyik változat szerint Kukulkánt elüldözték, ezért Yucatánba ment, egy másik változat szerint viszont tengerre szállt és elment azzal, hogy majd egykor visszatér. Yucatán tehát a második maja korszakot jelenti, itt már inkább tolték–maja kultúra néven. De a 14. század elejére már ez a yucatáni civilizáció is összeomlik, a spanyolok már csak a romjait találják meg.

Aztékok

Az aztékok a 14. században emelkedtek ki, addig nem sokat tudunk róluk. A 12. században nyomultak be északról, és a toltékokat győzték le. A mai Mexikóváros helyén, egy tavon, egy szigeten alapították meg városukat, Tenochtitlánt 1325-ben. 1372-ben választják első uralkodójukat, Acamapichtlit, aki 1372–1395 között uralkodik. 1428-ban Tenochtitlan, Texcoco és Tlacopam szövetségre lép a többi városállam ellen, adófizetésre kényszerítve őket. 1440-re épül ki ez az adóztató-vazallusi rendszer, az „Azték Birodalom”. 38 állam, ezen belül 489 kisebb városállam fizet adót nekik a spanyolok érkezésekor, 1519-ben.

Tulajdonképpen sem olyan, hogy Maja Birodalom, sem olyan, hogy Azték Birodalom sohasem volt. Városállamok háborúztak egymással, sarcolták, adóztatták egymást. A vazallusi viszonyt rendkívül kegyetlen hadjáratokkal építették ki, és ezt erősítették folyamatosan. Az Azték Birodalom nem egészen egy évszázadig állt fenn, azért is lehet csodálni azokat a hatalmas építészeti alkotásokat, amelyek e rövid idő alatt megszülettek.

Az aztékoknál is megjelenik a mítoszokban a maja Kukulkánhoz hasonló félig emberi, félig isteni hős: Quetzalcoatl, a tollaskígyó. A quetzal egy szép tollú madár Guatemalában, az ő tollait viselte ez a hős. Quetzalcoatl a tengerről érkezett, „úszó házakon”, vörös hajú és fehér bőrű volt (talán viking?), megtanította az aztékokat a földművelésre, a városépítésre, írást adott nekik stb., majd elment azzal, hogy vissza fog térni. II. Montezuma azték uralkodó Hernán Cortéz, spanyol konkvisztádort Quetzalcoatlnak hiszi, ami megkönnyíti a spanyolok dolgát.

A majáknál is megtaláljuk az emberáldozatokat, például Chitzen Itzá áldozati kútjában rengeteg csontot találtak. De ezt a vérszomjas kultuszt az aztékok „fejlesztették” igen magas fokra. Tlaloc volt az esőisten, Huitzilopochtli pedig a háború istene, de egyben a napisten is. Az aztékok szerint az istenek áldozatot hoztak, amikor megteremtették az embert, hiszen a világ egy részét át kellett engedniük az embereknek, ezért ezt az áldozatot meg kell köszönni az embereknek, és pedig életet adó vérrel, amellyel Huitzilopochtlit kell itatni. A Nap égi pályája végén vérben úszik, és a vért kell pótolni.

Évente 10–50 ezer embert áldoztak föl, szabályos hadjáratokat vezettek áldozati foglyok szerzése céljából a távolabbi vidékekre. Európában sokáig nem hitték el ezeket a híreket, a régészeti leletek azonban igazolták a konkvisztádorok beszámolóit. Az áldozatok szívét élve kivágták egy obszidiánkessel, majd fölmutatták a Napnak. Tudunk róla, hogy az elfogott spanyol katonákkal és lovaikkal is ezt tették. Bár fölmenteni nem lehet a bűnök alól a konkvisztádorokat, az ő kegyetlenségükre mégis valamilyen magyarázatot kapunk az aztékok brutális és tömeges emberáldozatai révén. (Cortéz dolgát is nagyban megkönnyítette, hogy a vazallus népek fölszabadítóként fogadták.)

A mindennapi viselkedést az aztékok rendkívül szigorúan szabályozták, érvényre juttatva a kasztrendszerű társadalmi különbségeket. Törvénybe iktatták például, hogy az uralkodó palotájában csak az uralkodó viselhet lábbelit, más oda fővesztés terhe mellett léphet csak be szandálban. Elő volt írva, hogy Tenochtitlánban ki milyen lábbelit hordhat, egyáltalán mehet-e másként, mint meztláb.

„Esőisten siratja Mexikót”

Kolumbusz 1492 októberében köt ki Amerika partjainál az egyik szigeten. Ma sem tudjuk pontosan, melyiken. A spanyolok még abban az évtizedben megszállják Kubát, és 1517-ben innen indítanak expedíciót, fölfedezve a Yucatán-félszigetet. Az itt élő népektől hallanak először a hatalmas és gazdag aztékokról. Úgy gondolják, hogy ez az állam lehet a legendás Eldorádó, ahol az emberek arannyal kenik be a bőrüket. (A legenda alapjául egy kolumbiai indián nép szolgált, amelyik egy tóban mutatott be áldozatokat, arannyal beszórt törzsfőnöke megmerítkezett a szent tó vizében.)

1519-ben Velasquez, Kuba kormányzója Hernán Cortézt küldi Eldorádó földerítésére. Cortéz 1505 óta élt Kubában, ahol meggazdagodott, birtokot vett. 1519 februárjában száll partra Yucatánban – 11 hajóval, 508 katonával és kb. 100 tengerésszel, valamint 16 lóval –, ahol tolmácsául szegődik egy indián nő, aki már két évvel korábban kapcsolatba került a spanyolokkal, és tud aztékul, valamint megtanult egy kicsit spanyolul is. A tengerparti törzsfőnökök hadsereggel csatlakoznak hozzá, mert azt várják tőle, hogy megszabadítja őket az aztékok igájától.

A kis sereg 1519 novemberében eléri Tenochtitlánt. II. Motezuma uralkodónak már korábban jelentik érkezésüket, aki arról is tud, hogy fehér a bőrük, vízen úszó házakon érkeztek. Motezuma tanácstalan, papjait kérdezi, vajon Quetzalcoatl tért-e vissza, de a papok nem mernek egyértelmű választ adni.

Cortéz bevonul Tenochtitlánba, és Montezuma elé járul, aki barátságosan fogadja. Kis seregét Tenochtitlán egyik hatalmas épületkomplexumába szállásolja el, viszont Cortéz hamarosan rájön, hogy tulajdonképpen ők foglyok. Szétnézhetnek a városban, lenyűgözi őket a látvány, kimennek a hatalmas piacra, ahol ezer és ezer árus kínálja portékáját. Rengeteg aranyat és ezüstöt látnak, vásárolnak is

„üvegyöngyökért”. Az aztékok nem értik hatalmas lelkesedésüket az arany iránt. Később megromlik a kapcsolat közöttük, a fehérek túl mohók, Montezuma pedig nem akarja elfogadni Cortéz azon követelését, miszerint nyilvánítsa magát V. (Habsburg) Károly spanyol király és német-római császár alattvalójának.

Montezuma szabadulni szeretne a spanyoloktól, jelentős hadsereget sorakoztat föl a város közelében. Aztán Montezuma váratlanul meghal, ha hinni lehet a spanyol krónikáknak, saját népe végez vele. 1520 júniusában Cortéz szabályos szökésre szánja el magát, egy éjjel a spanyolok szalmát kötnek a lovak patáira és megpróbálnak kiosonni a városból. Egy vízért menő asszony fölfedezi őket, kiáltásaival föllármázza az őrséget, Cortéz a szigetről egy vékony földúton próbál menekülni, de az összes láda aranya belecsúszik a tóba. Fegyveres összecsapásra kerül sor, Cortéz elveszti katonái felét, maga is megsebesül. Végül eléri a vele szövetséges indián csapatokat, amelyekkel visszatér Yucatánba. Közben újabb problémával kell szembenéznie: Velasquez az egyik emberét, Narváezt küldi ellene, de Cortéz legyőzi.

Cortéz 1521-ben a vele szövetséges indián törzsekkel visszatér Tenochtitlanba. Útját 40 ezer azték harcos zárja el, akik azonban megrémülnek a spanyolok puskáitól és ágyúitól. Cortéz ostrom alá veszi Tenochtitlant, és 1521 augusztusában elfoglalja. A 25 millió lakosú Azték Birodalom kártyavárként omlik össze. Montezuma halála is rejtély. Cortéz még 1520-ban, a spanyolok szökése előtt fogságba ejti a palotában, és amikor az aztékok a spanyolok kiadatását követelik uralkodójuktól, Cortéz arra kényszeríti Montezumát, hogy csendesítse le a tömeget. Ekkor a nép meglincseli.

Az inkák

A legszervezettebb birodalmat a prekolumbián Amerikában az inkák hozták létre 1438 körül, egymillió négyzetkilométernyi területen, hárommillió lakossal. Az Andok nyugati lejtőin nyúlt el országuk mintegy 3200 km hosszan, 320 km szélesen. 80 nép élt a birodalom területén, és ez az állam valódi központosított birodalom volt, eltérően a maják és aztékok „vazallusállam-hálózatától”.

Először a mocsikák szerveztek államot, vagy inkább protoállamot a mai Peru területén, ám 1437-ben megkezdődött a kecsua nyelven beszélő inkák fölemelkedése. Egyetlen év alatt lerohanják a térség kisebb protoállamait, törzsszövetségeit. Első uralkodójuk Pachacutec inka volt 1438–1471 között. Legendájuk szerint a „honalapító” a 12. században Manco Capac, aki északról érkezett. Városaik: Cusco, Vilcabamba, Cajamarca, Machu Picchu stb. Az inkáknak nem volt írásuk, számolni egy bonyolult csomóírászerű számrendszer révén számoltak, zsinórokon. Így tartották nyilván az adókat.

Az inkák 23 000 km úthálózatot építettek ki, ami azért is meglepő, mert nem ismerték a kereket; nem volt kocsijuk, de háttas állatuk sem. Ismerték ugyan a vikunyát, az alpakkát és a lámát, de ezeket a hegyekben használták teherhordásra, a szőrükből fontak ruhát.

A legfőbb inka, az uralkodó a napisten fia volt, ugyanúgy, mint az egyiptomiaknál. Hitviláguk szerint nem lehet megölni, ha sikerül is, másnap a felkelő nap sugarai újraélesztik.

Amikor Huayna Capoc inka (1493–1529) meghalt, két fia, Atahualpa és Huascár között trónviszály robbant ki. (Atahualpa végül legyőzi és kivégzi Huascárt 1532-ben.) Ezt használta ki Francisco Pizarro 1532-ben, amikor 187 emberrel és

néhány lóval partra szállt Peruban. Pizarro korábban részt vett Balboa expedíciójában, aki először szelte át szárazföldön az amerikai kontinenst, és jutott el a Csendes-óceán partjára a panamai földszoroson. Ekkor hallottak a spanyolok egy mesés országról, amely délre található, az óceán partján. Pizarro behatolt az Inka Birodalomba, útközben néhány elfogott inkától megtudta, hogy királyuk Cajamarcában tartózkodik, ezért azonnal oda vezettette magát. Meglepetésszerűen bevonult a városba, egyenesen az uralkodó palotájába, foglyul ejtette Atahualpát, és várt.

Atahualpa megígérte neki, hogy a palota egyik nagy termét megtölti arannyal, egészen addig, ameddig az ő feje búbja ér. Alattvalói össze is hordták a kért aranyat, Pizarro mégis máglyahalálra „ítélte” Atahualpát. Az inka ekkor hajlandó volt megkeresztelkedni, csak hogy elkerülje a máglyát, így Pizarro „kegyelemből” megfojtatta. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy Atahualpa nem tiltakozott a kivégzés ellen, azt kérte Pizarrotól, hogy hajnalban tegyék holttestét a fölkelő Nap sugarai elé, és ő úgyis föl fog támadni. Pizarro teljesítette a kérést, közönséges babonának tartotta az inkák hitét.

Később Pizarro földülta, kifosztotta Cuscót, a fővárost, és az inkák egy része a magas hegyeken túli őserdőkbe húzódott vissza. Főlépítették a dzsungelben Vilcabambát, innen próbált meg fölkelést szervezni Tupac Amaru, az utolsó inka. A spanyolok legyőzték és kivégezték, Vilcabambát kifosztották. Később az utolsó inka fővárost elnyelte a dzsungel, a spanyolok is elfelejtették. 1911-ben Hiram Bingham amerikai régész megtalálta Machu Picchut, majd évekkel később Vilcabambára is ráleltek.

Az összeomlás okai

Az emberben óhatatlanul is fölmerül a kérdés: hogyan történhetett mindez, miként omolhattak össze milliós birodalmak kártyavárként egy-két száz hódító megjelenésekor. Gondoljuk meg: Pizarro és Cortéz mindenfajta hátország nélkül, utánpótlási vonalak nélkül, 10 ezer km-re az anyaországtól, elképesztő vakmerőséggel megdönt két hatalmas civilizációt!

A spanyolok tűzfegyverei, az indiánok által ismeretlen ló, az acélvért (az indiánok nem ismerték a vasat, az acélt), a legendák (Quetzalcoatl) nyilván előnyt jelentettek az európaiaknak, de kétségtelenül nem elégséges előnyt! Az aztékok fél éven át együtt éltek a spanyolokkal Tenochtitlánban, kiismerhették őket, láthatták hogy a ló csupán egy állatfaj, a tűzfegyverek abban a korban még nem voltak nagyon hatékonyak, nehézkes volt a töltésük, nyíllal jobban lehetett célozni. Pizarro ágyúinak persze még lehetett komoly lélektani hatása Peruban, de ismétlem: ez nem elégséges magyarázat!

Az inkáknak nem volt írásuk, amit a spanyolok lejegyeztek nem egészen százéves történelmükről, az szóhagyomány volt. Az aztékoknak, majáknak volt ugyan írásuk, de nem volt *históriájuk*, nem jegyezték le történelmüket. Nem volt történelmi tudatuk sem, nem rendelkeztek olyan fogalommal, mint haza, nemzet.

Az európai népekkel szemben tehát nem voltak *gyökereik*. Teljesen lényegtelen volt az egyszerű földműves számára, hogy az inkának vagy a spanyol királynak adózik. Nem volt olyan pszichés motívum, ami összetartotta volna ezeket a népeket. A maják elhagyott romvárosait a maja lakosság nem tisztelte, mert nem emlékezett ősei dicső múltjára már egy-két nemzedék múltán sem.

Az amerikai indiánokra az igazi veszélyt nem az európaiak tűzfegyverei jelentették, hanem a behurcolt betegségek. A nullás vércsoportú populáció a tapasztalat szerint különösen védtelen a kanyaró ellen. Észak-Amerika 120 millió főnyi őslakosából napjainkra egymillió maradt, a döntő többségüket az európaiak által behurcolt betegségek vitték el. Ismét hangsúlyozni kell ebből a szempontból Európa genetikai sokszínűségének előnyeit, szemben Amerika őslakóinak genetikai egyöntetűségével.

Amikor csodáljuk a prekolumbián magaskultúrák bámulatos teljesítményét, megdöbbentő kontrasztként kell látnunk e civilizációk hátrányait is! Nézzük, mi mindent nem ismertek, amit az óvilág, Európa és Ázsia ismert:

- vas, acél, réz, bronz (egyek történészek szerint a rezet ismerték),
- eke, igavonó állat,
- hajózás,
- kerék, kocsí, fazekaskorong, malomkő,
- lőpor,
- üveg, mázas edény,
- pénzverés, fémpénz,
- arkhimédészi gépek: csiga, csigasor,
- boltív, boltozat, habarcs (építkezési kötőanyag),
- állati trágya a mezőgazdaságban.

Döbbenetes „hiánylista”! A kerék alkalmazása Euráziában nemcsak a kocsit, a fazekaskorongot, a malomkövet jelentette, de a lőpormalmot is! Az inkák hatalmas, többtonnás kötömböket munkáltak meg, csiszoltak össze hihetetlen pontossággal, ma sem lehet a résekbe egy borotvapengét sem becsúsztatni, de nem ismerték a kötőanyagot, a habarcsot.

Nem voltak alapvető kémiai ismereteik, még az európai középkor alkímiájának a szintjén sem. Nem ismerték a savakat, a lúgokat, a lepárlást stb. A fémek közül kizárólag az aranyat és az ezüstöt olvasztották, mégpedig csak ékszerkészítés céljából. (Az aranyat a napisten könnyeinek tartották.) Pénzt nem vertek e két nemesfémből sem. Nem jutottak el az általános egyenértékes fogalmáig, ritka kagylókat, madártollakat használtak kezdetleges értékmérőként, a csere döntően természetes csere volt még a hatalmas és egyébként jól működő tenochtitláni piacon is.

Az aztékok Tenochtitlán körül használták az iszapot, a hínárféléket, a moszatokat trágyaként, nádból font úszó szigeteken természetették a moszatot, emberi étkezésre is. Egész Amerikában nem ismerték az állati trágyát, nem használtak táplálkozásra állati tejet, tejtermékeket. A maják valószínűleg a kukoricaföldek kimerülése miatt hagyták el hatalmas városaikat.

Közép-Amerikában háziállat volt néhány kutyaféle, ezeket fogyasztották is, valamint szárnyasok, például a pulyka. Ez igencsak kevés állattermék-fogyasztást jelentett. Egyesek szerint a tömeges emberáldozatok kannibalizmust is szolgáltak, de ez nem bizonyított.

Végezetül tehát el lehet mondani azt, hogy a közhiedelemmel ellentétben nem az európaiak pusztították ki fegyveres erőszakkal az indiánokat, hanem az általuk behurcolt betegségek. A prekolumbián civilizációk pedig annyira sebezhetőek voltak, annyira ingatag lábakon álltak, hogy már az európaiak érkezése előtt tapasztalható periodikus összeomlásaik egyenes folytatásának lehet tekinteni az inka és az azték civilizáció összeomlását. A konkvisztádorok csak meggyorsították a soron következő kataklizmát, de nem előidéztek.

A félelem társadalmai

A brutalizáló emberáldozat kultusz, a vérszomjas istenek egy olyan társadalomtípust tárnak eléink, amelyet a félelem igazgatott. Ez valamennyi prekolumbián magaskultúrára igaz. Kasztrendszerre merevedett a munkamegosztás. Az egyénnek még a viselete is elő volt írva, és ha megszegte, az csak halálbüntetést vonhatott maga után. Úgy tűnik, hogy egyéb büntetési fajtát például az aztékok nem is ismertek. Ha voltak is börtönök Tenochtitlánban, az emberáldozatra ítélt személyek „átmeneti lakhelyei” voltak a következő nagy rituáléig.

A maják szinte az idő foglyaiként éltek. Az idő valami mitikus, különös dimenzió volt, a papok legfőbb teendője pedig az idő számítása. A végtelen ciklikusságnak a mágiája szabta meg az állam (magasabb közösség), a város, a család és az egyén életének minden mozzanatát. A maják jó csillagászok voltak éppen az idő múlásának állandó figyelése miatt, de egyetlen prekolumbián kultúra sem jutott el a korpenikuszi világkép fölismeréséig, a bolygómozgás lényegének megértéséig. Sem a maja, sem az azték, sem az inka papok nem rendelkeztek valamiféle „titkos” tudással. Tudományról nem beszélhetünk sem a maják, sem az aztékok esetében. Az orvostudománnyal is ugyanez volt a helyzet: a gyógyítást részben a babonák, részben a tapasztalat irányították. Használtak gyógynövényeket, de az emberi testről – az emberáldozatok ellenére – nem voltak racionális ismereteik. (A vazallus népek kötelesek voltak emberi adót is fizetni az azték emberáldozati kultusz végrehajtásához.)

A félelemre alapított társadalom – bár szilárdnak tűnt – valójában agyaglabakon állt, és az első külső fuvallat hatására gölemként omlott össze. Amikor ezért a konkvisztádorokat teszik felelőssé, elfelejtik, hogy a spanyolok megérkezése előtt tulajdonképpen kétszer is összeomlott a maja civilizáció, ugyanígy végezte korábban az olmék kultúra, a maják második bukása a toltékok letűntét is magával hozta, a zapotékok és más kisebb civilizációk sorsa ugyancsak a belülről történő elkorhadás, spontán összeomlás volt.

Közép-Amerika indián civilizációi mutatták föl az emberiség történelmének első súlyos ökológiai katasztrófáit. Nemcsak fejlődésképtelenek voltak, de még a stagnálásra sem tudtak alkalmassá válni, ahogy ez például Ázsia nagy civilizációival történt. A maják a kukoricaföldjeik kimerülésére nem innovációval válaszoltak, hanem városaik elhagyásával, degenerálódással.

A hatalmas építmények, a piramisok, a városok állati igaerő nélkül, arkhimédészi „gépek” nélkül, kizárólag az emberi erőre alapozva jöttek létre. Úgy tűnik, hogy az emberélet teljesen értéktelen volt.

Az már szinte véletlen, hogy a spanyolok éppen akkor az inka és az azték államot találták ott, amikor partot értek. Fejlődésképtelen alakzatok voltak ezek, mindössze egy évszázadot felölelő tündöklésük máris egy koravén, szklerotikus társadalmi struktúra mozdulatlanágába torkollott. Csak az európai gyarmatosítás lendíthette ki az Újvilágot tespedtségéből.

SZEMLE

LUCIAN BOIA

ISTORIE ŞI MIT IN CONŞTIINŢA ROMÂNESCĂ

(Történelem és mítosz a román köztudatban)

Bucureşti, Humanitas, 1997, 2000²

A román történetírásban talán soha nem keltett akkora hullámokat könyv román szerző tollából, mint Lucian Boia ma már magyarul is olvasható munkája. Ez a kötet ugyanis magának az addigi román, a nemzeti tudat egyik legfőbb pillérének számító nemzeti történetírásnak a revíziójára szólít fel.¹ Jelentőségének, romániai hatásának, megállapításainak reális értékeléséhez figyelembe kell vennünk két el nem hanyagolható megjegyzést. Egyrészt a magyar történetírás irányából nézve ajánlott volna nagyon otthonosnak lennünk a román historiográfiára vonatkozó magyar szakirodalomban.² Másrészt, ha magyar–román viszonylatban magyar értelmezői bármit is reálisan szeretne értékelni, akkor a maga jól felfogott érdekében a saját gondolkodásának radikális revíziójával kell kezdenie.³ Az olykor nagyon is lényeges idevágó vonatkozások tárgyalását ennél fogva nem is tekintjük feladatunknak.

Lucian Boia 1944-ben született, 1967 óta tanít a Bukaresti Tudományegyetem Történelem Karán, 1990 óta professzora. A könyv első megjelenésekor már jelentős eredmények állnak mögötte, számos, nemegyszer több kiadást megért francia, angol, német, japán nyelvű kötet szerzője egyebek mellett. Már a kommunizmus romániai bukása előtt a Nemzetközi Historiográfiai Bizottság főtitkára, majd alelnöke, hazájában a Virtuális Történelem Kutatóközpontja alapító igazgatója. Munkásságának tengelyében a történelem közösségi befogadásában s reprodukálásában kulcsfontosságú, és így a történelmet olyannyira befolyásoló *képzeletbeli mentális szférája* (l'imaginaire) áll.

A rövid idő alatt már-már klasszikussá váló kötet fogadtatása tanulságos, és szerencsénkre a második kiadás előszavában maga a szerző összegzi a vitákat. Már amikor írta, számított rá, emlékezik, hogy számtalan támadásnak teszi ki vele magát. Kevéssel korábban a kis példányszámú *Mituri istorice româneşti* (Római történelmi mítoszok) kötet megjelenése után magát történész-törvényszéknek képzelve ítélte el a román katonai tévéműsor. Úgy tűnt, hogy a nemzeti ideológia és a román nemzeti identitás alapjaira mért csapást azzal a könyvével is, megkísérelve egy olyan történelem relativizálását, amely vádlói szerint nyilvánvalóan csakis az az egy lehetett, amelyet ők „tudtak”. Már-már a hazaárulás vádja is megfogalmazódott. A vádlókhöz újságok is csatlakoztak, sőt egyetemi tanárok is. Boia segítségére pedig senki nem sietett. A történetírás – Romániában legalábbis – valóban nem szigetelheti el magát a társadalomtól, az ideológiáktól és a politikától.

A *Történelem és mítosz* fogadtatása ilyen előzmények után valóban meglepetést hozott. Ne feledjük, hogy időközben a parlamenti választásokon a változásoktól idegenkedő politikai tábor vereséget szenvedett, és nyugati nyitásra készülő kormány került az ország élére. A könyv megmozgatta az értelmiséget, a román kultúra elsőrangú személyiségei méltatták. Mircea Iorgulescu kritikus megfogalmazásában: a mai román kultúra első radikális és szisztematikus kritikai vizsgálata látott a kötetben, napvilágot. A történészek – néhány kivétellel, főleg a fiatalok köréből – már kevésbé lelkesedtek. A szakma azzal szembesült, hogy magyarázatot, mégpedig nemcsak ideológiai, hanem episztemológiai magyarázatot kell adnia arra: ha az általa gyakorolt történetírás tudományos és objektív, akkor hogy lehet mindig más?

Váratlanul azonban elmárvadtak nemcsak a támadások, de a bírálókat is. Fogalmazzunk mi ezúttal: egy alapvetőnek hitt értekezés megkérdőjelezett nemzeti kultúra ezúttal, úgy tűnik, hallgatással próbált hátrítani. Valami mindamelllett átszakadt: a kritikabeli – egyoldalú és így inkább a hátrítást szolgáló – siker nagy, valós kíváncsisággal, közönségsikerrel találkozott. A könyvet négy egymást követő nyomás, két év alatt kilencezer elkelt példány (a romániai könyvpiacra jelentékeny szám) után második kiadásban is érdemesnek látta megjelentetni a kiadó. A könyv valóban belépett a román köztudatba. Az indulatok pedig egy másik könyv kapcsán szabadultak csak el, amikor Sorin Mitu, a nemzeti identitás történelmi gyökereit kutató fiatal kolozsvári történész pár évvel később alternatív középiskolai történelem-tankönyvében tett kísérletet egy demitizáltabb történelemtanításra.⁴

A könyv bemutatását magától értetődően a cím fogalmaival kell kezdenünk, ez egyértelművé teszi szerzője relativista alapállását is. A Bevezetésből kiindulva, Lucian Boia számára a *történelem* a valójában megtörtént múlt, objektív lefolyásában, de ugyanazon kifejezés jelölésében, annak rekonstruálása is, a múltira irányuló diskurzusunk. Mivel a maga objektivitásában a jelen sem átlátható, annál kevésbé oldható meg az elmúlt objektív rekonstruálása: ilyen közelítésben történelem alatt általában sem érthetünk egyebet, mint a múlttól újra- és újraalkotott, óhatatlanul hiányos, leegyszerűsített, torzult képet.⁵ Ármalyhatná tovább a recenzens, hogy ez mítoszokban, illetve mítoszok mentén artikulálódik, mert az általában vett történetet kiemelt vagy belevetített történetekkel értelmezzük. Az értelmezés pedig

meghatározhatja, és van úgy, hogy célja, hogy meghatározza a köztudatot is. Egyfajta fenomenológiai közelítésben, ha a történetíró objektivitásra tör, a történelem mindig is csak a történetírásban megragadott, tétélezett történelem. Boiával szölv, leggyakrabban maga a történezm a múlt értelmezője, át- és átrendezője, aki egyfajta „fikciót” termel a „valós anyagból”. Alkalmazása, torzítása és mitizálása persze, mondja, egyáltalán nem román sajátosság, nemcsak a románok, mindenki így kezeli a történelmet. Ezzel kapcsolatban a *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune* (Játék a múlttal. A történelem igazság és fikció között), 1998-ban megjelent esszéjét ajánlja a Történelem és mítosszal együtt, de talán még inkább előtte olvasni, hogy álláspontja világos legyen. (A második kiadás új előszavában, a *Demitizálás?* fejezetben.)

A mítosz Boiánál olyan struktúra, amelyre nézve közömbös, hogy milyen arányban ötvöz valóságot és fikciót, lényege az, hogy anyagát a képzeletbeli logikája szerint rendezi. Mégpedig korántsem öncélúan, hanem társadalmi beágyazottságában: „A mítosz a képzeletbelinek olyan konstrukciója, amelynek az a rendeltetése, hogy a kozmikus és a társadalmi jelenségek lényegét a közösség alapvető értékeihez való szoros viszonyulásban emelje ki, és (így) biztosítsa a közösség belső kohézióját.” A történelmi mítoszok pedig természetesen a történelem anyagából épült, ilyen konstrukciók.⁶

Ismerve a román társadalom és gazdaság fejlődésének megkésettését, lemaradásait, ugyanakkor a román kultúrának a francia és a német kultúrához való viszonyát, az innen adódó lehetőségeket, nem csoda, hogy a késetlen induló, de ambiciózus román nemzeti programban kiemelt fontosságúak lesznek az ideológiai vetületek, mintegy kompenzálva a hátrányokat. A román külpolitikának a nyugati hatalmak – és főleg a Franciaország – megnyerésére irányuló propagandája alapozásában épp a magyar Miskolczy Ambrus mutatta ki a *Miorița* román népballada rendkívüli szerepét, mítoszipítő felhasználását. Meggyőzni másrészt nemcsak a külföldet kellett, de a saját tőmegeket is. A nemzeti identitás történelmi elemei nem véletlenül játszanak kiemelt szerepet a *román köztudatban* sem.

A történelemnek a mítoszok persze Nyugat-Európában is természetesen tartozékai, például a francia forradalom egymásnak feszülő interpretációiban. Ezt Boia hangsúlyozza is.⁷ Magyar vonatkozásban – csak rábólinthatunk – hasonló jelenségszoprt széles skálájával találkozhatunk történetírásunk fő vonulataiban is. A centralisták legendájától, tehát bizonyos mozzanatok túldimenzionálásától az értékelésben, a Bibó feltárta, kényszerképzetként mindenekelőtt politikailag aktív, és így a politikai gondolkodást és a politikai cselekvést zsákutcákba siklató történelmi sztereotípiákig – mind a hamis realista versus a forradalmár mítosz.

Történelmi mítoszok nélkül éppúgy nem lehet élni, mint mítoszok nélkül általában. Akkor is, ha a román történetírásban a történelmi mítoszoknak nem is akármilyen súlyú jelenléte a kelet-európai mezőnyben is előkelő helyet foglal el. Boia, joggal, korántsem felszámolásukat célozza, de ugyanilyen határozottsággal vallja: ez sehol nem jelentheti azt, hogy a történelemnek ne kellene megpróbálnia racionálisan is kezelni őket. (Ld. a második kiadás új előszavában a *Demitizálás?* fejezetet.) Mindenekelőtt számbavételüket kéri. A könyv első fejezete a jelenlegi román történelmi mitológia kialakulásának fő irányait és a román történetírás viszonyulásának történetét, további hat fejezete a román történelem mítoszainak sorát tárgyalja, a második kiadás előszava pedig újabb kiegészítésekkel szolgál. A szerző, jegyezzük meg, kitűnő stilisztá, és munkája, túl a több mint fontos szakmai megállapításokon, izgalmas, olvasmányos esszé a nem történezmek számára is.

Történelem, ideológia, mitológia. A román társadalom, írja Boia, már egyszer belépett Európába, de a 20. században jobb-, majd szélsőjobbaldali támadást követően a kommunizmus megfosztotta azoktól az évtizedektől, amelyek nyugatosodásához még nélkülözhetetlenek lettek volna. Most, hogy új esélyt kapott, nem mindegy, hogyan látjuk első, valamikor az 1830-as évek tájára tehető nyitását Európára. Mindenekelőtt eszmék importálása történt, természetesen nem valamilyen „középréteg”, hanem a fiatal bojárok révén.⁸ A *nemzetállam* eszméje azonban, kelet-európai jellegzetességképpen, a német nemzetfelfogás értelmében nyert teret a közös eredet-nyelv-történelem-ellikiség irányába, és ehhez – különben európai gyakorlatként – a való vagy képzeletbeli közösséget, az eszményi Románia tudati előképét vissza kellett vitetni a múltba. Nyilvánvalóan az alapításmítoszokat is átdolgozták. A *korszerűsítés* eszméje a térség lemaradása folytán „alap nélküli formákat”, a lelkes elit általi üres intézményátvételt eredményezett, hiszen a modern társadalomhoz épp annak társadalmi bázisa, a városok és a polgárság hiányzott. Olyan paradox vonások tudatosultak, mint a románság ortodox latinitása, és a megoldást a „nagy ugrás” irányába keresték, kiszakítva a közösség aspirációit a térség valóságából és lehetőségeiből. A *közvetlen nyugati mintával* való szembesülés azonban komplexusokhoz vezetett, a Nyugaton egymást támogató nacionalizmus és a modernizálás között idehaza ellentmondásos viszony alakult ki.

A három importált eszme (nemzetállam, modernizálás, minta) befogadását illetően Boia elsőként a központi román mítoszt, az egyesítés jellegzetes nemzeti mítoszt, Vitéz Mihály (Mihai Viteazul) vajdát részletezi. A tizenöt éves háború tehetséges condottierije igazából csak Nicolae Bălcescu 19. század közepén írt munkájában alakul keresztény hadvezérből nemzetegyesítővé a nemzeti tudatban, és azóta is tartja ekként kiemelkedő helyét. Bălcescu munkája egyben a *nemzeti történelem* első jelentkezése, annak minden

vonatával, így az ellenségképpel, amely elsősorban a magyarokban testesül meg. Ha a nemzeti eszmét artikuláló mítoszra nézve konszenzus alakult ki, a modernizálást nézve már különböző történelmet kértek a különböző programok. Dácia római colonusai így egy időben igazolnak a román nagybirtokra vonatkozó demokratikus, konzervatív, illetve liberális programot – végül is, jegyzi meg Boia, a *történelem mindig bármit igazol*.

Ha a nemzet jelenlegi képe kívánivalót hagy, kézenfekvő a *dicső múlt* értékével ellensúlyozni. Itt azonban az eredetkérdés komoly problémát vetett fel. A dicső múltat egy minél tisztább latin származással és a Dunától délre lehetett inkább „nagy történelem” részeként konstituálni, ám a legitimitáskivánalmak esetenként így vagy úgy, de általában is, a területet illetően mást kértek. A hamisítvány „Huru-krónika” Moldvában „alapít” kis római köztársaságot, s ezáltal így kívánja a latin Dáciát követő évezredek történeti úrt áthidalni. Heliade Rădulescu fantáziája egy autonóm és keresztény Dácia fennmaradása nyomán lát kialakulni Haveselvén 1274-ben egy keresztény Palesztina mintájára szervezett államot. A románok tehát a világtörténelmi értékek két nagy mintája, a római és a zsidó-keresztény letéteményeseként állhatnak a világ elébe. A konkrét történeti adatokat tisztelő negyvennyolcas történészek: Bălcescu és Kogălniceanu sem tudtak ellenállni a kísértésnek: kiváltságos helyre kerülni az európai történelemben. Ekkor kristályosodik ki először a minta kérdéséhez kötődő két nagy téma: *az európai civilizáció keresztény védelmezője*, illetve a román *vívmányok régiségéé vagy elsőbbségéé*.

Bármennyire túlhajtották volna azonban, csak a romantikus nemzeti történetírás általános európai kliséit követték, és a cél nem az autochton értékek hangsúlyozása volt, a nacionalista diskurzusban az európai integrációra irányuló akarat dolgozott.

A román történetírás különben nem pusztán a hazafias diskurzus nyomása miatt indult hátrányos helyzetből, a 19. század végéig a történeti tanszékeken nem találunk igazi történészeket. Fordulatot először a Junimea köre hozott,⁹ a német egyetemekről hazatérők rankei alapokon álltak, és valóban létrejött egy román kritikai iskola. A Junimea csaknem egyedülálló jelenség a román kultúrában, a mitológikus elemek szigorú lebotolásának időszak. Az ellenhatás már 1900 után jelentkezett: a nyugatos felzárkózást célzó nacionalizmus ellenében autochton, a nemzet individualitását felértékelő nacionalizmus erősödött meg, amelynek az idegenellenesség már fontos eleme. Az első világháború előestéjén, de még a két világháború között is kiemelt szerepű a politikai személyiség történész alakja, aki – megintcsak mint Közép- és Kelet-Európában általában – a történelmet politikai jogok melletti, nemzeti aspirációk eléréséhez alkalmazott döntő érvnek tekinti. Ekkorra már a politikában szerepet nem vállalók végkövetkeztetése is a politikus alkatiakéval alapvetően egyező, a történetírás nem habozik a mindenkori politikai-történeti konjunktúrához igazítani a témát és a kérdésfelvetést. Jellegzetes kettősség: a kritikai iskola örökségéhez hű, talán egyetlen megmaradt mítoszszromboló P. P. Panaitescu ugyanakkor vasgárdista, és történeti munkáit leszámítva szélsőjobbos nacionalista diskurzust folytat.

A *nyugatos versus őshonos vitának* a második világháborút követően a kommunizmus vet véget: első szakaszában sem a Nyugatról, sem a hagyományról nem eshet szó, a *nemzeti szolidaritás helyét az osztályharc* foglalja el, és kompromisszumlehetőség csak az ortodox egyháznak adatik, amely él is vele. A kommunista diskurzusban azonban az ötvenes-hatvanas években csendben beírják egy 180 fokok fordulat. 1964-ben nemzeti kommunista irányvonal kerül hatalomra, a román kommunizmus – a tulajdonképpen antinacionalista – internacionalizmus helyett a nacionalizmust választja. A „ragyogó jövő” felmondta a szolgálatot, és a hatalomnak a keleti táborban mindenütt más, szilárdabb legitimációra volt szüksége. A nacionalista kártya a legegyszerűbb, leggyakoribb, sokszor a leghatékonyabb eszközknek bizonyult. Románia a „testvérországoknál” is messzebb ment a fordulatban, valószínűleg számolva a század első felének erős nacionalista beidegződésével a román kultúrában. Tény, hogy a román kommunista diskurzus 1971, a „román kulturális forradalom” beindítása után *nacionalista túlharsogásba* torkollott, egy autochton totalitarizmus a hiteles nacionalista hagyomány elemeit úgy keverte a kommunista diktatúra követte célok egyvelegével, hogy „a nagy Vezető” köré egyesülés érdekében a románok minél jobban alárendelődjenek a nemzeti organizmusnak, szigorúan elhatárolódva másoktól. Így következett el az a pillanat, amikor a Párttörténeti Intézet (!) mindenekelőtt a dák eredetkérdést kutatta, és 1980-ban összeférelte Burebista „egységes és központosított államának” 2050 éves évfordulóját. A stadionokban az ünnepeket természetesen a folytonosság és egység eszméjét beteljesítő Ceaușescu házaspár volt (bár, jegyzi meg Boia némi malíciával, Elenát nem is azonosították senkivel az ókori Dáciában). Sajnos a felhalmozódott történelmi mitológia túlélt a diktátort, a mentális alakzatok szívósabbak az anyagi struktúráknál, és a román kultúrára és társadalomra utána is károsan hatott a „fénykorszakban” példátlan teret nyert, Nyugat-Európában rég meghaladott történelemfelfogás.

Az alapításmítoszok hivatása az, hogy a jelent az *eredetekben* igazolják. A második fejezet a román alapításmítoszokat tárgyalja, az egyes mítoszokkal járó nehézségek feloldási kísérletét a mítoszt forgalmazóknál. Dák-római eredetváltásokban gondolkodva, ha a románok tisztá latin eredetűek, akkor történetük a római felvitása, de akkor magyarázatra szorul, mi történt a dákokkal. Ez a felvilágosodás kofának problémája volt. A romantikus forradalmi nemzedék számára viszont a dák hazaszeretet

értékelődött fel. 1870–80-ra a dunai fejedelemségek egyesülése, majd az állami függetlenség elnyerése nyomán a megnövekedett önbizalom már nem szorult annyira római ősök segítségére (tegyük hozzá: a forradalmi hullám pedig lefutott). A románok mostantól dáko-románok lettek, persze így meg az merült fel, koronként változó válaszokkal: melyik alapító ős volt a nagyobb, Traianus vagy Decebal? A kérdés csak látszólag gyerekes, mondja Boia. A mitológiában semmi nem gyerekes, mindennek értelme van. 1935-re a románok már csak romanizált dákok voltak C. C. Giurescunál, a Vaszgárda *faj és vér mítosza* szerint pedig természetesen tiszta dákok. A kommunizmus idején az osztályharc lett a fontos: elnyomott dákok elnyomó rómaiak ellenében, és természetesen dák „harmadik világ” római „kolonializmus” ellenében. A szláv környezetbe való betagozás viszont átmenetinek bizonyult, a szovjet befolyás függvénye volt.¹⁰

A kontinuitás. A harmadik fejezetben tárgyalt kérdéskör szakmai sarkalatos pontja a már említett historiográfiai paradoxon: hol alakult ki a román nép? A Dunától északra, délre, északra és délre is? Lehetséges-e kompromisszum? A román történetírás válasza most is politikai opció: a kommunizmus előtt Románia balkáni középhatalmi ambícióinak előnyös volt a balkáni romanizmussal is számolni, a kommunizmus idején a „szláv érdek”, majd a belügyekbe való be nem avatkozás elve ezt nem engedhette meg. A jelenlegi románlakta területeken a folytonosságot bizonyítandó a román történetírás mindinkább a régészetre tett fel mindent, de az kétélű fegyvernek bizonyult, hisz *csak a népesség folytonosságát* bizonyíthatta. A nyelvészek rugalmasabbak voltak, a Duna két oldalán való kialakulásnak kevesebb gyenge pontja van, de megoldásaik ugyancsak nem voltak többek, mint *hipotézisek*. A többi az ideológia, a kérdés ilyen vagy olyan politikai kiaknázása.

Az *egység* lényeges archetípus, indítja Boia a negyedik fejezetet. A premodern Európa számára legjellegzetesebb két politikai-ideológiai megtestesülése a *birodalom* és a *keresztenység*. A 19. században a történelmi fejlődés kulcsa és célja a *nemzet* lesz. A század közepéig a moldvai román még elsősorban moldován volt. Az első világháborúig az erdélyi románok is inkább egy a Habsburg Birodalmon belüli autonómiában gondolkodtak. A 19. század román történetészei habozni látszottak, a múltba az egységérzést vetítsék-e, vagy inkább a bírálatot a nemzeti szolidaritás hiánya miatt.

A történelmi mitikus egysége mitikus földrajzi egységet is követel. A Dnyeszter és Tisza „természetes határu” román egység gerince-e a Kárpátok, vagy ellenkezőleg, a Kárpátok elválasztó tényező? Miért kell, hogy a gétákból és dákokból, két külön népből egyszer csak egyszem nép váljon?¹¹ Erdély miért szerepel sokáig az ott élő román néprész arányánál messze kisebb súllyal a románokról írott különböző román történelmekben? A két világháború közötti Nagy-Romániában már és még egyetlen felelős román történész sem állította, hogy Vitéz Mihály határozott román egységterv alapján cselekedett volna. Az egység igazából – a kontinuitás mellett – csak a kommunizmus nacionalista szakaszában került a történelmi diskurzus középpontjába, de ez a már említett, Ceausescu köré felépítendő egység ideje. Ekkorra az egységes román lélek jobboldali mítoszait is akceptálta-rehabilitálta a kommunizmus: Lucian Blagától *A mioritikus tér* (1936) már 1969-ben újra megjelenhetett, 1978-ban pedig az ambivalens, volt szélsőjobb közeli Constantin Noica könyve, a *Románok és „mások”*, amely szerint „a lét román érzékelése” a szellemi értékekre fogékonyabb, mint más népeké.

A nemzeti mitológia szerint a román emberséges és toleráns. Ez persze egyszerűen a hagyományos társadalmak jellemzéséből kölcsönözött sztereotípiá. A vendégszeretet azt is jelenti, hogy az idegent idegenként kezelni. A második világháborúig a kozmopolita város valamelyest mindig idegen testnek számított a román ideológiákban. Másrészt a „más” az utolsó kétszáz év román gondolkodásában külön ellenség is volt, és nem feltétlenül csak a románoké. A Nyugat védelmezőjének lenni, az hármias szerep: *kidomborítani erényeinket*, igazolni a *történelmi lemaradást*, figyelmeztetni a *tartozásra*. Ugyancsak a „máshoz” kapcsolódó jelenség az a szelekció, ahogy fokozatosan leértékelődött a Kelet (görögök, törökök, majd oroszok), és előtört a *francia (és belga) mítosz*.¹² Ezt német ellenmítosz követte, a kommunizmus pedig Romániában is bevezette a Szovjetunió mítoszáét (értsd itt a csatornaépítő gulágot, a kollektivizálást, az ateista kurzust, a mérnökök mítoszáét is). Sőt, Kína és Észak-Korea „hagyományos barát” lett, és „kulturális forradalmat” exportált. A hivatalos kurzus ellenhatásaként a Nyugat is mitizálódott. 1989 után pedig a gyors felzárkózás illúziójában számos minta értékelődött fel rövidebb-hosszabb időre, még a török is. A török–román viszony, a szerb–román viszony különben kellőképpen ambivalens.¹³ Eleven a Románia-ellenes összeesküvés mítosza, vele szemben birodalmi ábránd is felszínre bukkan olykor (korábbi példával: Ceausescu a negyedik világhatalom Romániáról álmodott). A „belső idegenek” kérdése legalább megszűnt tabu lenni: a cigányokról már a szociológia mondhatja, hogy a románok kétharmada vélekedik kedvezőtlenül, a magyarokról harmaduk, a zsidók kérdése ma is élő. A szomszédoktól Románia is területeket sirat, holott a románság valószínűleg többet nyert, mint veszített az asszimiláló nemzetállam korában. A „más” látásában tanulságos, hogy az idegen ugyanúgy „másnak” látja a románt. Mindenesetre nem egymás meggyőzése a kiút, figyelmeztet Boia. A mitológia kontrasztokban működik, az ellentéteket árnyaltabb történelem enyhítheti.

A hatodik fejezet az *eszményi fejedelem* mítoszáét járja körül. Egyetlen közösség sem tud meglenni mitikus személyiségek, „hősök” és „megmentők” nélkül. Ahogy a marxista gazdasági

determinizmus átadta a helyét a lenini politikai voluntarizmusnak, a kommunizmus nemhogy lemondott volna a panteonról, hanem éppenséggel a gondviselésszerű személyiség bevehetetlen erődjévé alakult. De már a 19. század román nemzeti panteonja szinte kivétel nélkül uralkodókból állott.¹⁴ Az eszményi fejedelem mindenekelőtt román (nemzeti) volt, európai szellemiséget képviselt, és biztoskezü vezet. A régi vajdák történelemből kiemelt alakja közösségi hitet összpontosított nemzeti jelképpé vált, elsősorban a szépirodalom útján. Ilyen értelemben valóban a modern Románia és Nagy-Románia megteremtői voltak. A lajstromba egyszer beírt uralkodók negatív vonásaiban is mind kevesebb kivetnivaló marad a kiemelés után. A hóhérvársat akár nevében is megtarthatja az, mint Vlad Ţepeş, akiben a szigorú, de igazságos vezető archetipusát testesíti meg az elvárás. Amikor arra volt szükség és lehetőség, a személyiségek mitizálása a dinasztia mítoszává is teljessülhetett, így a Hohenzollernké, akár a Brătianuk kiegészítő dinasztiajával a háttérben. Érdekes: a nők kevésbé jutottak szerephez, és inkább csak alárendelten, talán Mária királyné kivételével, de mára az ő mítosza is nagyon megkopott. A Kapitány vasgárdista alakja ezzel szemben adott pillanatban már annyira túlfeszített volt, hogy azon túl csak Krisztus következhetett. A legegyértelműbb mítoszfejlődési tendencia a románoknál mindenestre a megmentő hős köré tömörült nemzeti egység mítoszának összefonódása gondviselésszerű hősével (pl. az első világháborús Averescu tábornok). A kommunista diktátoroknak előbb az osztályharc többi hősétől kellett megtisztítaniuk a terepet, majd az importált, nemzetidegen (szovjet) panteon alakjaitól, de Ceauşescu már kezében uralkodói jogarral (!) egy lehetséges legelső (dák) alapítási mítosz Burebista-alakjának reinkarnációja szerepében fog tetszelegni. Burebista mellesleg dinasztiaalapító a párttörténészek szerint, Ceauşescu oldalán pedig ott a női hős is, a világ vegyeszetének prominens alakja, Elena – de párjával, a Konkudátorral kisajátítják a süllyesztőbe kerülő, szovjet típusú ifjúkommunista hős, Vasile Roait helyét is.¹⁵

Az utolsó fejezet: *1989 után*. A totalitarizmus megbukott, éljen a politikai pluralizmus. Ha már lehetnek nyílt politikai konfliktusok, akkor azok meghosszabbítják magukat történelmi konfliktusba. A képzeletbeliben Mihály király és Antonescu marsall mítosza rivalizál. A nagy gonddal felélesztett és ébren tartott román–magyar szembenállás viszont a – szimbolikus dimenziójú – köztereken eredményezett szoborháborút. Igazából azonban az 1989-es fordulat törése korántsem olyan nagy. A bukaresti Nemzeti Történelmi Múzeum kiállításában évekkal később sem történt változás, mindössze az 1918 utáni korszak teremt be kézenfekvő gyors megoldásként. Panaitescu kommunizmus előtti, *A románok történelme* tankönyvét, amely szerzője minden szélsőjobbos szimpátiája ellenére túlságosan demitizáló szemléletű a kommunizmus idejének történelmi diskurzusához képest, két-három év múlva muszáj volt kivonni a forgalomból a tiltakozáshullám miatt. Az *egység* és a *tekintély* varázsa mit sem gyengült, például a tekintélyelvű kommunista ideológia helyét a hasonlóképpen ortodox egyház vallásos diskurzusa váltotta fel. (A második kiadás új előszavában a *Nemzet, nem pedig ortodox nemzet vagyunk* fejezet.) A társadalom igyekszik felejtetni, úgy tenni, mintha a kommunizmus nem is létezett volna. Másfelől mivel a kommunizmus a saját kedvenc témáit is cenzúrázta, hogy ellenőrzése alól ki ne kerülhessenek, igazából most szabadulnak el az akkori legszélsőségesebb nézetek is.¹⁶ *Bármit szabad mondani*.

Raoul Girardet a kortárs világban négy politikai alapmítoszt mutatott ki.¹⁷ Ezek: az összeesküvés, a megmentő, az aranykor, az egység. Románia jelenleg eszményi laboratórium különböző változatainak. A gond az, hogy a nemzeti mitológia a jelenlegi állapotában nem a modernizálódás, nem a Nyugathoz való felzárkózás irányába hat.¹⁸

Zárszó. A kísérlet, amelynek a könyv itt végéhez jutott, írja Lucian Boia, a román kultúrába mélyen bevésődött néhány mitikus alakzat megfajtására tett kísérlet volt. Nem kívánt jobb történelmekre kínálni megoldást. Sokkal „igazabb” történelmet eredményező diskurzusok is hasonló megközelítésre buzdították volna, érvelése lényege nem a történelmet, hanem a történelmi diskurzust illette, és annak kikerülhetetlen ideológiai és mitológiai töltetét. A történelem nem (úgysem) szakadhat el sem a képzeletbeli kényszerítő struktúrájától, sem pedig a jelen hasonlóképpen kényszerítő parancsaitól. A Boia szemléletével nézett történelem nem annyira a jelen előzménye, mint inkább a jelen forrása, amelyből merítve, amelyet felhasználva utóbbi folyamatosan jövővé építi magát. A szerző csaknem szenvedélyesen fejt ki: a 19. századi mitológia ideje lejárt, a nacionalizmus, idézi a politikából visszavonuló Mitterand volt francia elnök búcsúszavait, háborút jelent, s minden konstruktív szerepe mellett kétszáz évre vérbe borította Európát.

A második kiadás el is illesztett új előszó *ars poeticával* zárul, amely megerősít abban a benyomásunkban, hogy – túl a jelentős szakmai újdonságokon – nemcsak egy szakmailag elhivatott román tudós, de egy nagyobb közösségért magát felelősnek tekintő, azért cselekedni, és pedig okosan és tisztességes eszközökkel cselekedni kész és elkötelezett román írástudó rokonszenves arcélével szembesültünk. Hazafi az, írja nem minden tanulság nélkül Boia, aki tesz ma valamit az orszáágért. Szépen beszélni a múltról, és túl gyakran nem igazat, a legegyszerűbb, néha nagyon olcsó megoldás. Még mindig a 19. század két nagy programja, a nacionalizmus és a kommunizmus uralja a nemzet kultúráját, de ennek folytán nemzetgazdaságát is. Legalább a 20. század mintáihoz kellene már igazodni, bár igazából nyakunkon a 21. Ideje feldolgozni a frusztrációkat, komplexusokat, az ellentmondásos és egyformán kártékony kisebbségi és felsőbbrendűségi érzéseket, kialakítani egy normális magatartást a „másokkal”

és a saját nemzeti közösséggel szemben. A történelmet nem elfelejteni kell, hanem kevésbé rögeszmésen közelíteni, a jelen gondjait pedig a jelen eszközeivel és a jelen perspektívájából kell megoldani. Most, egy új világ kezdetén a románok nemzete sem maradhat a múlt foglya, bebizonyítania azt kell, hogy országa ma jelent valamit.

Néhány szó a magyar fordításról. A Bukarestben, a Kriterion Könyvkiadó által már 1999-ben, tehát több, mint dicsérhető módon, alig két évvel a román megjelenést követően kiadott magyar változat gyakorlati, biztos kezű fordító, András János munkája, aki azonban ezúttal érezhetően nem otthonos a műfajban és a használt terminológiában. Az oldott szöveg, valószínűleg a két nyelvet is jól ismerő szaklektor hiányában, elkapkodottnak tűnik. Erre már a csupán hatflekknyi Bevezetés bőven szolgál példával. Gyakori a fogalmak túlmagyartítása, akár értelemzavaróan is, például a képzeletnek fordított fikció, a szokványnak fordított sztereotípiá. A bármennyire tisztességesen, de bizonytalanságról árulkodóan, zárójelben megadott pontos, idegen szó magyar megfelelője is csak sutává töri a szöveget, időnként pedig kifejezetten zavaró, illetve elemista, lásd a jelképes/szimbolikus, szerkezet/struktúra kettőzést. Mivel a történelem a könyv egyik kulcskategóriája, a már ismertetett kettős jelentéstartalommal, nem volt szerencsés fordításra hol a történelem, hol pedig – amúgy értelem, vagyis szövegkörnyezet szerint – a történetírás megoldást használni, annál is inkább, mert Boia a historiográfia kifejezést is használja, ahol azt szükségesnek látja. A kettős értelmű fogalmakra mindenesetre jobb lett volna fordítói jegyzetben hívni fel a figyelmet, mint önkényesen két megfelelővel fordítani.

Sajnos a durva pontatlanságok sem ritkák. Változatlanul csak a Bevezetésből példázva: a történeész aligha jelentéshordozó dolgokat termel Boia szerint, annál inkább jelentéseket, legalábbis románul még erről volt szó. A történelmi konjunkció azért több, mint történelmi körülmények, a privilegizált az korántsem pusztán sajtóságos; nem mindegy, hogy a közösségi tudatba bevésődött történelmi alap állandó alkalmazásában vesz részt mindenki, vagy annak elfogadásában; zavart keltő, ha a kortárs jelenkoriként jelenik meg; tekintélyelvűnek lenni még nem jelenti az önkényuralom hirdetését. Azt, amit a történeész románul is, magyarul is dokumentumnak nevez, múlt idők írásainak átültetni, csak szépirodalomban hagyható szó nélkül. A sietséget, az eredetivel való ellenőrző egybevetés elmulasztását bizonyítja, hogy olyan kulcshelyről maradhatott le egész mondat a fordításban, mint a szerző saját mítoszdefinícióját megadó szakasz. Utolsó, kifejejtett mondata történetesen a könyv mítoszfogalmának alkalmazását vezeti be: „A történelmi mítoszok nyilván a történelemnek e definíció értelmében való átvételét feltételezik.” De ugyanúgy kimaradt az a megállapítás a Bevezetés végén, miszerint nem lehet a képzeletbelit kiiktatva élni. Nem elfogadható megoldás, hogy a szerzői jegyzetek közé betagolt fordítói jegyzet a nyelvek különbözőségéből adódóan szükséges fogalomponosításon, a másik kultúrában magától értetődő ismereteket pótoló adatszolgáltatáson, magyarázaton túl értékeljen, vitázzon is. Ráadásul mindjárt az első ilyen külső jegyzet visszajára fordul: Lucian Boiáról rossz vicc azt feltételezni, hogy ne ismerné az ókori Dácia területi kiterjedését. A román történeész világosan fogalmaz: míg a Románia megnevezés a dunai fejedelemségek egyesülését követően átmenetileg azok egyesült területére vonatkozik, a Dácia név használata a folyóiratok, de Xenopol nagy történelmi munkájának címében is a minden románok lakta földdel szemlélő, politikai-nemzeti programot jelképezi töretlenül. A második fordítói jegyzet esetében pedig a pontosításokkal szemben elvi kifogások merülnek fel: a történelmi neveket bizony szerencsésebb lett volna, ahol nincs anyaországban is bevett használatú magyar megfelelőjük, a könyvben a román történetírásban, köztudatban használatos formában hagyni (pl. Petru Rareşnek Rareş Péter helyett). A további fordítói jegyzetek bírálatát nem tartjuk feladatunknak, az már nem a Boia-kötet recenziójának a dolga.

Jegyzetek

1. A közvetlen román historiográfiai háttér ismeretéhez ld. *Borsi-Kálmán Béla*: A nemzet problematikája az 1970–1980-as évek román szakirodalmában. In: *Uő: A békétlenség stádiumai*. Budapest, 1999.
2. A Lucian Boia által is tárgyalt több történelmi mítosz kapcsán óhatatlanul felmerül Miskolczy Ambrus munkássága, az 1994-es *Eszmék és téveszmék* kötet több tanulmánya. A szerző személyét is érintő összefoglalás: *Constantin Iordachi–Marius Turda*: Politikai megbékélés versus történelmi diskurzus. In: *Regio*, 2000/2. Utóbbi tanulmány, mely a román és a magyar történetírás 1989 utáni egymáshoz való viszonyulását tárgyalja, figyelmeztet Boia szemléletének korlátaira, de arra is, hogy a román történettudományban az 1989. végi fordulat után tett látványos deklarációk inkább csak értelmiségi, pusztán törekvésnek tekinthető újjgyakorlatnak bizonyultak.
3. Vö. az 1991–93 között született ún. „Ludman-tanulmány”. *Borsi-Kálmán Béla*: Románia helyzetéről. In: *Uő: A békétlenség stádiumai*. Budapest, 1999.
4. Boia könyvének második kiadásában az új előszó már azt a történetet is részleteiben ismerteti, ld. *A tankönyvek botránya* fejezetet.
5. A második kiadás új előszavában a *Közvélemény-kutatások* fejezet eleje.

6. A kötet végi válogatott könyvészetben Boia mítoszelméleti alapozásában Hayden White (1973), Christian Amalvi (1979, 1988), Mircea Eliade (1978), Marcell Détienne (1990), Elise Marienstras (1976), Dominique Schapper (1994), André Reszler (1981), Raoul Girardet (1986) munkáit emeli ki.
7. A kötet zárszavának másik francia példája: az 1996. szeptemberi franciaországi pápalátogatás, amikor két alapításmítosz vitája bontakozik ki: Clovis megkeresztelkedése versus a Köztársaság 1792. évi kikiáltása és a valmyi csata.
8. Boia nem is tagadja politikai opcióját, amikor csak teheti, elhatárolja magát a kommunista kurzus eszmevilágától. Ezért bontja ki itt is a kitérőt kínáló témát, amúgy a fejezet szerkezete kisebb mértékben indokolná.
9. A Junimea. Iași-ban, 1963–64-ben alakult művelődési társaság, 1867-től adja ki a Convorbiri literare folyóiratot, 1885-ben már Bukarestben működik. Hangadója Titu Maiorescu, a politikai kérdésekben pedig Petre P. Carp. Tagjai evolucionista világnézetűek, nem tradicionalista konzervatív beállítódásúak.
10. Boia ezúttal, kivételesen, vállalt feladatán túlmenően is állást foglal: a nemzet társadalmi és nem biológiai közösség. A mai románok közelebb állanak a németekhez, mint a római ősokhöz. Az alapításmítoszok valóságértalma azok mai és mindenkori, a közösség számára szükséges működésében áll.
11. A második kiadás új előszavában, *A „géta-dákoktól” a „középkori román nemzetig”* című fejezetben, Boia tulajdonképpen nemzetfogalmát fejti ki, nem mentesen néhány vitriolos megjegyzéstől azoknak rovására, akiknek mintha elegendő lenne, hogy valaki ne szeresse a magyarokat ahhoz, hogy automatikusan román hazafi váljon belőle, vagy a híres, Dácia római kiürítése utáni „szervezetlen államra”, a Román Kommunista Párt programjának találmányára.
12. Amely aztán legjobban beágyazódott, csak épp a valós Franciaország és Belgium változott meg közben, amiről viszont a román köztudat nem tűnik tudomást venni, franciábnak maradva így a franciáknál. (A második kiadás új előszavában *A föderalizmus „fenyegése”* fejezetet.)
13. A szerb–román múlt korántsem problémamentes, ráadásul a Timok-völgyi román kisebbség ügyét szőnyeg alá söpörték. Ennek ellenére a NATO szerbiai légi csapásai idején a románok többsége az ortodox, nacionalista és tekintélyelvű Szerbiát választotta a demokratikus és kozmopolita Nyugat ellenében, holott korábban a legnagyobb kelet-európai NATO- és Nyugat-barátságot mutatták a felmérések (valószínűleg egyszerűen egy olyan világhoz való tartozás vágyaként, amely gazdag és hatalmas). Ld. a második kiadás új előszavában *A Kosszovó-szindróma* fejezetben.
14. A nemzeti panteon alakulásáról részletesen a második kiadás új előszavában a *Közvélemény-kutatások* fejezet.
15. Kivételesen egy hosszabb idézet a könyvből, mert kulcsfontosságú: „A gondviselészerű személyiség, aki a társadalmi egyensúly és a nemzeti érdek szavatolója, és a nemzet kalauza a történelem nehéz útján, mindenkor magában hordoz ikerített megjelenési módokat, múltbelieket és jelenvalókat. A hajdani fejedelmek segédkezet nyújtanak a mai fejedelmeknek (mitológiai folytonosságban ez annál is szükségesebb, mivelhogy a valóságos társadalom törései szakaszokon megy át). A történelem hatalmi eszköz. Múlt és jelen egyidejű megszemélyesítése kedvező visszhangra talál a román közvéleményben. Végére is: lehet, hogy a románok nem voltak igazi királyságpártiak vagy köztársaságpártiak, és nem is azok ma sem. Közülük sokan szükségét érzik, hogy a Fennvalóra bizzák magukat, függetlenül annak nevével és címétől. Ím hol volna talán az utóbbi évszázadi román politikai fejlődés ellentmondásos voltának kulcsa.”
16. Vö. a második kiadás új előszavában az Eminescu fejezet. A román nemzeti költőt egyben a román nemzet szimbólumának szokás tekinteni. Eminescu egyrészt nagyon nagy költő, másrészt 1900 után „felfedezték” benne az ideológust, és a román szélsőjobb lényegében máig erre a xenofób gondolatvilágra vezeti vissza magát. Paradox módon, idézi Boia korábban megfogalmazott, kesernyés véleményét, megtörténhet, hogy az ideológus Eminescu túl fogja élni a költő Eminescut, mert az irodalmi ízlés változik, nacionalisták viszont, akik zászlajukra tűzik, mindig akadnak majd.
17. *Raoul Girardet: Mythes és mythologues politiques*. Paris, 1986.
18. A második kiadás új előszavában *A két világháború közti évek és a kommunizmus* fejezet. Boia itt elsősorban az utóbbi elemzi. Óva int az egyes korszakok diabolizálásától, másrészt határozottan leszögezi, hogy a két világháború közti korszak a ma számára éppúgy nem kínálhat modellt, mint ahogy a kommunizmus sem.

TÓTH ÁGNES
ANGOL–AMERIKAI AK FELSO–KALIFORNIABAN A MEXIKOI
IDOSZAKBAN 1821–1848

Szeged, Hispania, 2002. 207 p.

Ezt a 19. századi történeti olvasva a magyar emigráció kérdéseivel foglalkozó történész számára megkerülhetetlen a gondolat: mennyire más ez az Amerikán belüli migráció, ez a jenki kirajzás, mint a nekünk oly ismerős közép-európai kivándorló sors, gyakran nyomorból nyomorba, a szegény paraszti létből a korai iparvárosok munkásainak sorába, vagy egy interiorbéli brazil fazendára! *Tóth Ágnes* könyvének hősei vállalkozó kedvű fiatal emberek, tele innovatív szellemmel, akik szerencsét próbálnak, s többnyire jól boldogulnak a világ végén. Hiszen a vizsgált korszakban „mint Gibraltár a középkori Mediterráneum számára, úgy Felső-Kalifornia is a világ vége, az utolsó határvidék fizikai és pszichikai értelemben is”. (143. p.) Mégis csábító föld, melyről a leendő telepesek igyekeztek körültekintően informálódni, mielőtt egyénileg vagy csapatostul útra keltek volna oda. Egyesek csalódtak reményeikben, mások sikeres életpályát futottak be Felső-Kaliforniában. Néhány ilyen életpályát szedett csokorba Tóth Ágnes, olvasmányosan megírt történeti háttér kíséretében.

Mikor tehát a témaválasztásról, a feldolgozás jellegéről, céljairól szeretnénk szólni, a magyar emigrációkutatás eredményei ismét eszünkbe juthatnak. Elsősorban Albert Tezla kétkötetes munkája, a századforduló „amerikai magyarjairól” vagy Szili Ferenc könyve a Horvát-Szlavonországba és Amerikába irányuló magyar kivándorlásról. Mivel hasonló szemléletet tükröznek, mint Tóth Ágnes munkája, ami illeszkedik abba a vonulatba, melyet Fejős Zoltán így jellemez: „az új társadalomtörténet egy napjainkban kedvelt módszerét is érzékelteti: a történeti folyamatban részt vevő individuumok, csoportok életének dokumentumok segítségével történő értelmezését”. (*A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940*. Bp. Közép-Európa Intézet, 1993. 17. p.) Ezt az értelmezést a könyv szerzője már publikált források alapján végezte el, szándéka szintézisalkotás volt. Ennek során újra rendszerezte, bizonyos esetekben más megvilágításba helyezte a már ismert adatokat. Érdekes példája ennek a különböző szerzőktől átvett demográfiai mutatók táblázatban történő összefoglalása és összehasonlító elemzése (55. p.), vagy a föld értékére vonatkozó adatok közlése a földszpekuláció kapcsán (39–40. p.).

Tóth Ágnes kötetében meglehetősen kevés idézetet használ, viszont gyakran hivatkozik szakmunkákra, forráskiadványokra. Ez a módszer kétségtelenül megkönnyíti a szerző dolgát, különösen idegen nyelvű hivatkozások esetén, hiszen nincs szükség az idézetek pontos lefordítására. Az olvasó azonban talán szívesen találkozna – akár mellékletben – a primer forrásanyag részleteinek fordításával, így jobban érzékelhetné a források stílusát, rácsodálkozhatna egy-egy megfogalmazásra. Hiszen a szerző maga is fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy munkáját „a korabeli »idegen«, elsősorban angol–amerikai, de más angolszász (angol, skót) utazók, kereskedők, diplomaták, betelepülők írásaira: levelekre, naplókra, úti emlékeztetésekre, emlékiratokra” építi, melyek magyarul nem hozzáférhetők (5. p.). A felhasznált irodalom egyébként sokrétű, bőséges és jól rendszerezett.

Sokszor, sokféleképpen próbálták már megfejtetni annak a dinamizmusnak, annak a szívóerőnek a titkát, amely az észak-amerikai társadalmat jellemzi. A kivándorlási mechanizmusra vonatkozó Brinley Thomas-féle modell alapvetően gazdasági, „pull”-tényezője mellé az újabb történeti kutatások a migráció mag, gazdaságon kívüli tényezőit sorakoztatták fel. E „*pluribus unum*” áll az USA címerén, ez a kifejezés azontúl, hogy a föderális államok szövetségi egységére utal, jelzi a sokfelől érkezett lakosság amerikanizálódását, egy nemzetet olvadását is. Azt az erőt, mely nemcsak a hallatlan belső integrációs képességében nyilvánult meg, a bevándorlók tömegeinek (a korábbi elmélet szerint) „*melting pot*”-ként vagy (a 60-as évektől erősödő elmélet szerint) a kulturális sokszínűség, a „*cultural pluralism*” jegyében történő beolvadásában mutatkozott meg, hanem – amint azt Tóth Ágnes kötet is alátámasztja – még a területi expanzio előkészítésében is igen nagy szerepet játszott. Történelmi ellenpontként pedig ott a mexikói társadalom, a maga lassan változó, sőt stagnáló módján. „Spanyol-Amerikában nincs fejlődés” – hangzik az észak-amerikai megfigyelő lakonikus megállapítása a 19. század közepén, és egy perccig sem lehet kétséges, hogy a vesztes fél a lehengerlő Egyesült Államokkal szemben Mexikó lesz a kiváló adottságokkal rendelkező Felső-Kalifornia birtoklásának ügyében (80. p.).

A könyv szerzője e terület múltjának bő két és fél évtizedét, mexikói korszakát vizsgálja. Azt a folyamatot, ahogy Felső-Kalifornia Mexikó fennhatósága alól fokozatosan „átcsúszik” az Egyesült Államok kezébe. A történeti elemzés a korabeli viszonyokat elsősorban a bevándorlással szorosabban összefüggő kérdések tükrében mutatja be, így szerencsés háttérrel ad a személyes sorsokhoz. Jól érzékelhetővé teszi a mexikói hatóságok /nem is alopaltan/ félelmét a külföldiektől, azt az igyekezetet, mellyel a lakosság pl. vallási homogenitását igyekeztek megőrizni, és azt, hogyan próbáltak megszabadulni a nemkívánatos, kevésbé integrálódó személyektől. Feltárulnak a mexikói adminisztráció bizonyos korrupciós jelenségei,

illetve az a sajátossága, hogy a távoli területeken gyakran nem tudja érvényesíteni a központi akaratot. Szó esik a kötetben tervszerű, bár végül sikertelen telepítési kísérletekről, és Tóth Ágnes figyelmét nem kerüli el a térségben – a mai napig is – érzékelhető angol–amerikai rivalizálás kérdése sem.

A kötet olvasmányos stílusa, érdekes témaválasztása, a magyar közönség számára újdonságot jelentő anyaga folytán az egyetemes történet iránt érdeklődők fokozott figyelmére tarthat számot.

Szilágyi Ágnes Judit

CHRISTIAN KLOYBER–MARCUS G. PATKA
ÖSTERREICHER IM EXIL. MEXIKO 1938–1947
(Osztrákok száműzetésben. Mexikó, 1938–1947)

Wien, Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes 2002. 704 p.

A kötet egy közel 20 éves sorozat legújabb darabjaként jelent meg, amely a politikailag és származásuk miatt üldözött osztrák emigránsok sorsát mutatja be; alapvetően a DÖW archív anyagai alapján (Franciaország, 1984, Spanyolország, 1986, Belgium, 1987, Nagy-Britannia, 1992, USA 1995, Szovjetunió, 1999 és most Mexikó, 2002).

1938. március 19-én Isidro Fabela, Mexikó állandó képviselője a Népszövetségben írásban betejeszttette országa hivatalos tiltakozójegyzékét Ausztriának a hitleri Németország által történt megszállása, az Anschluss miatt. Ezzel és az ezt követő szolidaritási politikával – osztrák, német menekültek befogadásával – a mexikói államférfiak, diplomaták, politikusok demokratikus és forradalmi hagyományaik alapján jártak el. Ez a hivatalos tiltakozás feltűnést keltett a harmincas évek Európájában, mert elsőként Mexikó lépett fel a hitlerizmus rabló terjeszkedése ellen. Másfelől ez a népszövetségi dokumentum argumentumokat nyújtott később egy szabad Ausztria létrehozásához.

A kötet megemlékezés a Lazaro Cardenas elnök (1934–40) által vezetett Mexikó tettei előtt, amelyekkel ügyszólván feltűnést keltő módon sietett sok ezer spanyol polgárháborús harcos segítségére, osztrák és német írók, művészek, a náciak által üldözött zsidók megmentésére. Lazaro Cardenas elnök, Isidro Fabela delegációvezető, Gilberto Bosques, Mexikó párizsi, majd marseille-i főkonzulátusának vezetője és Lombardo Toledano Vicente, a mexikói szakszervezeti mozgalom vezetője álltak a nagyszabású mentési munkák élén.

Isidro Fabela már korábban felemelte szavát Genfben Etiópia, majd a köztársasági Spanyolország mellett. 1939 januárja és szeptembere között pedig négy jelentésben (Fabela-levelek) számolt be Cardenas elnöknek az európai helyzetről, a náciizmus terjedéséről, Németország szerepéről. Jelentései sokoldalú információk alapján elkészített alapos elemzések. Fabela élesen bírálja a francia és az angol külpolitikát, valamint a Szovjetunió magatartását. Végző soron Németország vereségét jósolja meg, de ez szerinte a Szovjetuniótól függ.

Jelentős szerepet vállalt Gilberto Bosques, aki rengeteg internáltat – elsősorban spanyolokat – látott el papírokkal, vízzel, illetve hajókat bérelt számukra. Az utolsó hajó 1942 tavaszán futott ki Marseille-ből Mexikó felé. Ekkor már nemcsak spanyolokat, hanem menekült zsidókat és osztrákokat, németeket mentett. A németek internálták, majd elfogott kémekre kicserélte a mexikói kormány. Hazatérésekor nemzeti hősként ünnepelték.

A DÖW kiadványa dokumentumokkal mutatja be, hogyan mentett meg Cardenas, Fabela, Bosques, Toledano sok jeles alkotót. A könyv ismerteti Cardenas elnök ünnepélyes hangvételű levelét (86. dokumentum, 160. p.), amelyben közli pozitív döntését. Időpont: 1940. augusztus 7. Vízumot adtak Feuchtwangemak, Döblinnék, Berthold Brechtnek, Wefelnek, André Gide-nek. És még számos író, zeneszerző, baloldali politikus életét mentették meg a mexikói vízumok (Leonhard Frank, Alfred Kantorowicz, Franz Dahlem, Hans Marchwitza, Anna Seghers, Egon Erwin Kisch, Gerhard Eisler és mások).

Az 1930-as években a náciak előli menekülés fő iránya Franciaország volt. A spanyol polgárháború végén tízezerrel menekültek francia földre a köztársaság hívei, a Nemzetközi Brigád és a spanyol köztársasági hadsereg katonái. Ausztriából, Németországból, majd Csehszlovákiából nagy számban érkeztek Franciaországba a hazájukból elűldözöttek. 1939 elején a Daladier-kormány hatvan tábort állított fel a spanyol köztársasági menekültek részére. A leghírhedtebbek Le Vernet, Gurs, Saint Cyprien voltak. (Ezekben sok „spanyolos” magyar fogoly is volt, pl. Rajk László, a Sebes vívőrek, Kurta János, Tömpe András, Szarvas Pál, Kárpáti József.) 1939. szeptember 1-jével a francia kormány elrendelte, hogy minden ellenséges országból érkezett, 17–48 év közötti külföldit internálni kell, vagyis a németek elől menekülő német és osztrák állampolgárokat is. (Ők először Csehszlovákiába szöktek, majd Franciaországba mentek, ott pedig 1940 júniusában ismét útra keltek: a meg nem szállt országrészt akarták elérni.) Sorsuk később

tragikusan alakult. Néhány francia táborparancsnok kinyitotta a kapukat, mások „fegyelmetlenül” átadták foglyaikat a fegyverszünet után a németeknek. Ekkor az internáltak közül sokan bevették a náluk lévő mérget, vagy más módon lettek öngyilkosok.

Arthur Koestler „A Föld söpredéke” című, izgalmas dokumentumregényében az utókorra örökítette a Le Vernet-i internálótáborban szerzett „élményeit”, valamint kiszabadulását is (magyarul: Budapest, Osiris Kiadó, 1998.). Általában nagyon vegyes, helyenként súlyosan elítélő benyomásait a németekkel hadban álló Franciaországról. Amikor Château de Neuf-ben meglátja az „ünnepélyesen” átvonuló német tankokat, rezignáltan jegyzeze fel: „Hányingerem támadt. Nekitámaszkodtam a kapunak, néztem őket, és úgy éreztem, hogy elmenőben mind engem néznek. Mert vadásznak rám és végighajszoltak az egész kontinensen... Utánam jöttek Berlintől Párizsig; át Bécsen és Prágán és végig az atlanti partokon, végül elértek ide, Franciaország legtávolabbi zugába és most elkapnak.” (196. p.) Nem „kapták el” őt, akit Francóék halálra ítélték, de az angolok megmentettek, és másodszor is kiszabadították, ekkor a verne—i táborból. És végül angol hajón érte el a szigetországot. Koestler művében keresztmetszetet nyújt az osztrák és német antifasiszták franciaországi életéről, szenvedéseiről és a vichyi kormányról, amely mint „ellenséges” külföldieket addig őrizte őket internálótáborjaiban, amíg végül kiszolgáltatta őket a náciknak. Nincs mód e helyütt részletesen foglalkozni Koestler könyvével, magával a kalandos életű szerzővel, a „Sötétség déliben” írójával.

A Mexikóba menekülteket bemutató könyv kilenc fejezetből áll: 1. A mexikói tiltakozás és előtörténete, 2. A nemzetiszocializmus Mexikóban, 3. Menekülés Európából és az út Mexikó felé, 4. Együttműködés osztrákok és németek között, 5. Az ARAM (Acción Republicana Austriaca de Mexico) megalapításának története és politikai elhelyezkedése, 6. Az ARAM kulturális programja és a Heinrich Heine Klub osztrák támogatása, 7. UDÖS (Die Union Deutscher und Österreichischer Sozialisten – Német és Osztrák Szocialisták Uniója), 8. A legitimisták és a Freie Österreicher Bewegung (Szabad Osztrák Mozgalom), 9. Nehéz visszatérés Ausztriába.

A kilenc fejezet mindegyike két részből áll: a tömör tartalmi ismertetésből, valamint a felhasznált dokumentumokból. Ez utóbbinál fő forrás a DÖW archívuma, amely az évtizedek során rendkívül kiszélesedett (külföldön maradtak hagyatéka, az 1980-as években pedig az oral history-interjúk), a mexikói állami levéltárt anyagai és Cardenas elnöki hivatalának 1938. november–1940. július közötti hivatalos okmányai. A 4–5. fejezetben ismertetik a szerzők a volt NDK Állambiztonsági Minisztériumának forrásait és dokumentumait. Ezekhez a BStU révén jutottak hozzá (Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen der Staatssicherheit der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik – szövetségi megbízott az egykori Német Demokratikus Köztársaság állambiztonsági dokumentumainak kezelésére). Számos anyagot idéznek szó szerint. A 285–298. oldalon például Alexander Abusch jelentései olvashatók Paul Merkerről, André Simonéről. A dokumentumok keletkezési ideje valószínűleg 1953. Általában a Stasi-anyagok zöme 1953-ban kelt, és tartalmuk igencsak ismerős: vagy informátori közlések, vagy pártfunkcionáriusoké pártbeli kollégáikról, szintén vezetőkről.

A könyvből átfogó képet kapunk – ahogy arra utaltunk – az osztrák, német politikai menekültek szervezkedéséről, tevékenységéről, törvényszerűen kialakult ellentéteikről. Egyszerűen az emigráns élet elmaradhatatlan negatívumairól. A volt állambiztonsági szervezet anyagai jól mutatják a sztálinizmus módszereinek alkalmazását, és mindazt, ami ebből következett: a régi harcosok közötti intrikákat, a koncepciós jellegű feltételezéseket, kijelentéseket, amelyek egyes esetekben később a börtönig, vagy éppen a bitófáig vezettek (ld. például a Slánsky-perben André Simone kivégzését, majd később rehabilitálását). A mozgalmi hátteret a Szovjetunió és szervei nyújtották.

A könyv rengeteg tény, személyt, több politikai csoportosulást mutat be. Sok olyan ember nevével találkozunk, akik az emigráció előtt, alatt, majd után neves személyiségként szerepeltek (Egon Erwin Kisch, Bruno Frei, André Simone és mások). Feltűnnek baloldali politikai szervezetek, amelyekben szocialisták, kommunisták tevékenykednek. Megjelennek a korábbi osztrák politikai élet tényezői, mint például Adolf Kozlik, az 1934. februári felkelés tevékeny résztvevője, vagy Habsburg Ottó, aki a távolból, az USA-ból akarta a mexikói legitimistákat megszervezni – sikertelenül. A könyv lapjain találkozunk Noel Fielddel is, akit a Rajk-perben elítéltek, majd kiszabadult és menedékkertot kérve Magyarországon maradt.

A szerzők külön fejezetben, röviden foglalkoznak a nemzetiszocializmus mexikói jelentésével. A mexikói szervezet emlékeztet a svájci német szervezet munkájára, amelyet szintén a követségről irányítottak. Mexikó az USA elleni német felderítés „anyahajója”-ként szerepelt a náci titkosszolgálatban. Erről érdemi vallomást tett a nürnbergi perben dr. Robert Kampner amerikai ügyész előtt Freiherr Rüd von Collenberg, az egykori mexikói német követ, aki a náci hírszerzéssel szoros kapcsolatban oldott meg feladatokat.

Az utolsó fejezet címe találon, „nehéz visszatérés”-ként jellemzi a háború utáni közvetlen eseményeket. És valóban: a Renner-kormány nem hívott haza egy menekült osztrákot sem (ellentétben Jugoszláviával és Gottwald Csehszlovákiájával). A túlnyomórészt baloldali osztrák menekültek úgyszólván megoldhatatlan helyzetbe kerültek: a győztes nyugati hatalmak átutazó vízum iránti kérelmeiket is rendre

elutasították. Erről az a levelezés tanúskodik, amelyet a DÖW archívumában őriznek, elsősorban Bruno Frei hagyatékában. Sokan – főként a zsidó származásuk miatt elmenekültek – nem kívántak visszatérni Ausztriába, ahonnan elűzték őket, rokonaikat lengyel haláltáborokban meggyilkolták, lakásaikat, tárgyaikat pedig elkonfiskálták. Végleg meglepedtek az őket barátságosan befogadó Mexikóban, új megélhetési lehetőségeket teremtettek maguknak.

A könyv szerzője leszögezi: az osztrák kommunisták kötelességüknek tartották a visszatérést és az új Ausztria felépítésében való közreműködést. A szocialista korszak beköszöntét várták Ausztriában is. Az események azonban másként alakultak. A kezdeti időszak helyzeti előnyeit, a szovjet támogatást az 1955-ös államszerződés váltotta fel. Az Osztrák Kommunista Párt összezsugorodott, napjainkban parlamenti képviselettel sem rendelkezik. Erős szociáldemokrata párt kormányzott évtizedeken át, a kommunisták elsősorban a helyi önkormányzatokban, illetve a szakszervezetekben tevékenykednek.

A kötetet a nagyszámú dokumentáción kívül értékes fényképanyag, forrás- és irodalomjegyzék, az előforduló fontosabb személyek bibliográfiai adatai, valamint névmutató egészíti ki.

Tihanyi János

DENIS JUDD–KEITH SURRIDGE
THE BOER WAR
(A búr háború)
London, 2002. 352 p.

Az elmúlt három esztendőben számos könyv jelent meg a búr vagy más néven dél-afrikai háború (1899–1902) százéves évfordulójára. Kiemelkedik közülük a Judd–Surridge szerzőpáros sok problémát feltáró és igen olvasmányos feldolgozása.

A búr háború Nagy-Britannia legnagyobb expanzionista, gyarmati háborúja volt, és az egyetlen, amelyik európai származású ellenség ellen irányult. És tegyük hozzá: szinte a legnehezebben volt igazolható humanitárius alapon. Ezért történt, hogy az emberek többsége a brit birodalom határain túl – sőt azon belül is – a búrok oldalán állt. Angliában azonban ez a nagy gyarmati esemény lelkesedést is kiváltott, és nemcsak hatalmi-imperialista szempontok miatt. A mű érdeme éppen ezért abban rejlik, hogy széles körűen bemutatja a háború szimpatizánsainak és ellenségeinek motivációit.

A háború Nagy-Britannia győztes gyarmati háborúi közül a legkevésbé volt diadalmas, egyben megmutatta az angol birodalom gyengéit, és sok angol polgár a háborúval elvi okok miatt fordult szembe. A konfliktusban részt vevő mindkét fél nagyon megosztott volt. Mutatja ezt az is, hogy sok angol család tagjai különböző oldallal szimpatizáltak, vagy a búrok, vagy az angolok mellett kardoskodtak. Híres példát is hoznak a szerzők: például Beatrice Webb és testvérei is különböző oldalon álltak. Ennél is jelentősebb, hogy az angol kabinet, a politikai vezető réteg is megosztott volt a háborúval kapcsolatban. Jó néhány dél-afrikai angol a búrok oldalán állt. S nem csak a gazdasági tényezők döntöttek, a háborút nem minden dél-afrikai tőkés támogatta. Nem volt problémamentes a brit és gyarmati csapatok – főleg a demokratikus ausztráliaiak és a brit hivatalos tisztek – közötti kapcsolat. A búr oldalon viszont a külföldi csoportok és egyének csatlakozását inkább tehernek, mint segítségnek értékelték. A búr köztársaságban sem mindenki volt híve a korlátolt vallásos fundamentalizmusnak, amely némely vezetőt jellemezett, és emiatt sok kívülállónak időnként úgy tűnt, hogy ez nem imperialista háború, hanem polgárháború. Abban mindkét oldal egyetértett, hogy feketék vagy színesek ne vegyenek részt a harcokban, bár ezt a britek nem tartották be – a rasszista búrok haragjára. A liberálisok elleneztek volna a háborút, ám a búrok nehezen feleltek meg a liberálisok eszméinek. Talán az igazi búrpartiak az ír nacionalisták voltak.

A helyzet összetettsége kitűnően, áttekinthetően jelenik meg a könyv lapjain; kevesebbet tudunk meg azonban a brutalitásokról. A háború okairól többet írnak a szerzők, mint lefolyásáról, hosszú távú jelentőségéről és eredményeiről. A könyv látásmódja és olvasmányossága azonban kárpótol a hiányosságokért.

H. Haraszti Éva

HONNAN JÖNNEK A BASZK NACIONALISTÁK? (L'Histoire 2003. március)

Természetesen a történelmükből. Ez azonban rendkívül bonyolult, kezdetei ősi korokra nyúlnak vissza (a római források említik őket először „vascones” néven), legendák ködébe vesző eredetüket máig nem volt képes megfejteni a tudomány. A Pireneusok „Csaba népe” olyan nyelvet (euszkara) beszél, amelyet a külföldi irodalom tökéletesen izoláltnak nevez, mégpedig nemcsak Európában, hanem az egész világon! Még fizikai tulajdonságaik is megkülönböztetik a baszkokat a környező népektől. Napjainkig nem alakult ki egységes irodalmi nyelv a körükben. Soha nem létezett egységes Baszkföld, sohasem volt önálló államuk. A Pireneusok északi és déli lejtőin élnek, s amióta meghúzták a spanyol-francia határt (1512), kisebb részük Franciaországban (Pyrénées-Atlantiques megyében), a többség pedig Északnyugat-Spanyolországban. Számuk kétmillió-kétszázézer. Szélszakítottóságuk ellenére hallatlanul él bennük az egység tudata. Nyilvánvalóan ez a szövevényes valóság az alapvető oka annak, hogy a baszkokra vonatkozó történeti irodalom meglehetősen szegényes.² A „baszk kérdést” mind a mai napig nem sikerült megoldani.

A L'Histoire szekszerzősége interjú készített Antonio Elorzával, a madridi egyetemen politikatudományt oktató professzorral, akinek egész életét végigkísérte ez a problematika. S aki 2002-ben könyvet jelentetett meg az ETA szeparatista szervezetről. Elorza a legutolsó száz esztendő baszk nacionalizmusát ismertette-elemezte ebben az interjúban, amelynek tanulságai nem csupán az adott térség számára fontosak.

A szabadságvágy ébren tartásában jelentős szerepük volt azoknak az előjogoknak, amelyeket „fueros” néven tart számon a szakirodalom. Az 1789-es francia forradalom előestéjén a Pireneusok mindkét oldalán a lakosság helyzete lényegében azonos volt: a parasztok szabadságban éltek abban az értelemben, hogy előljáróikat maguk választották, és ez utóbbiakat a rendszeresen összeülő népgyűlések ellenőrizték, tehát az írásban is rögzített jogok megvédték az egyént és a különböző társadalmi csoportokat a hatalom visszaéléseitől. Mai kifejezéssel „önkormányzatnak” nevezhető ez a rendszer. A francia forradalom híres éjszakáján, 1789. augusztus 4-én a baszk küldöttek többsége is megszavazta a történelmi eredetű privilégiumok és szabadságok eltörlését, továbbá beleegyezett abba, hogy az általuk lakott tartományok beolvasdjanak a francia nemzetbe (Labourd, Basse-Navarra és Soule, amelyek ma francia Baszkföld részei).

A francia és spanyol baszk tartományok politikai egyesítését követelő nemzeti mozgalom a 19. század végén bontakozott ki Sabino Arana Goiri tevékenységének köszönhetően. Ő dolgozta ki e mozgalom elméletét, amely – Elorza szerint – a szóban forgó tartományok elvesztett szuverenitásának mítoszára épült. Az egészet áthátotta a „baszk faj” tisztaságának eszméje, amely mindmáig él a terrorista szervezetekben, rasszizmussal és idegengyűlölettel párosulva.

A jelenlegi spanyolországi helyzet kulcskérdése az 1979-ben megadott autonómia a három tartományból – Biscaye, Guipuzkoa és Alava – álló Baszkföldnek, amely jelenleg az egész ország leggazdagabb régiója. Elorza szerint ennek az autonómiának nincs párja Európában, mert korábban egyszerűen elképzelhetetlen jogokat biztosít ennek a közösségnek. Önálló parlamentjük, kormányuk, zászlójuk van, ellenőrzik a pénzügyeket, a kultúrát, a televíziót és a közlekedést. Minden józan politikai számítás ellenére azonban nem következett be – a prosperáló gazdaság dacára sem – a nacionalista mozgalom mérséklődése, a radikális csoportok az ETA vezetésével tovább folytatták terrorista merényleteiket. Egységes baszk államot követelnek, amelynek területe felölelné a Pireneusok mindkét oldalát, így a már említett francia baszk régiókat, sőt még a spanyol Navarrát is elcsatolnák, annak ellenére, hogy itt kicsi (20%) a nacionalista mozgalom támogatottsága. Még kevésbé hajlanak szeparatizmusra a francia földön élők. Ez a követelés semmiképpen nem felel meg a történelmi realitásoknak, hiszen a középkorban is részekre szakadva éltek a kialakulóban lévő nagy politikai egységekben. Az „Euskal Herriának” elnevezett sohasem volt állam „azoknak az országa, akik baszk nyelven beszélnek”, és ez a tézis foglalja el a középponti helyet a nacionalista ideológiában. A baszk televízió például gyakorlatilag tagadja Spanyolország és Franciaország létezését. Az adásokban szereplő városokról: Bayonne-ról, Vitoriaról vagy Pamplonáról úgy beszélnek, mintha a szóban forgó politikai alakulathoz, tehát Euskal Herriához, a mítikus egységes baszk államhoz tartoznának. A meteorológiai jelentésekhez olyan térképet használnak fel, amelyik ezt a fantom-államot ábrázolja, ékes bizonyosságot nyújtva arra, hogy adott esetben az időjárás-jelentések is szolgálhatnak nacionalista célkitűzéseket.

Az iskolai történelemoktatás ugyanezt a képet mutatja. A tanárok Euskal Herria történetét tanítják, földrajzórán pedig e terület folyóit, a franciaországi Adourtól a spanyol baszk autonóm tartomány és Navarra déli-délnyugati határát képező Ebróig. A tanári magyarázatban nagy hangsúlyt kap az az állítás, hogy Párizs és Madrid elnyomja őket, ily módon akadályozva meg a baszkok teljes önrendelkezését.

A legfőbb összetartó erő, a nyelv használata változó képet mutat, erről tanúskodnak a jelenkori statisztikák. E rendkívül nehezen elsajátítható nyelvet 1968-ban a franciaországi baszkok 48%-a, a spanyolországiak 55%-a beszélte. A legutolsó, 1999-ben készített kimutatás szerint 58–63%-uk már csak egy nyelven beszél, vagy franciául, vagy spanyolul. Így állhatott elő az a furcsa helyzet, hogy a nacionalisták újságjait már nem baszk („euskará”) nyelven nyomják. A nyelvi kérdés bizonyultságát mi sem bizonyítja jobban, mint a „baszk nemzet atyja”, Goiri következő nyilatkozata: „Ha a spanyolok megtanulnák a mi nyelvünket, nekünk egy másikat kellene keresnünk.” (82. p.) Ezt a kijelentést nem lehet másként értelmezni, mint úgy, hogy számukra a nyelv csupán eszköz volt arra, hogy áthatolhatatlan falat emeljenek a baszk nép és Spanyolország közé. (Egy érdekes adalék: maga Goiri sem volt képes folyékonyan beszélni anyanyelvén.)

A L'Histoire riporterének arra a kérdésére, hogy rasszista-e a baszk nacionalizmus, Elorza igennel válaszolt, majd kifejtette, hogy a múlt eszmei örökségének ez az egyetlen olyan eleme, amelyik Spanyolországban vezérelve lehet egy radikális ellenzéknek. (A nyelv alkalmatlansága erre a fentebbi adatokból is kitűnik.) A rasszizmus nagyon mélyen gyökerezik a baszk mentalitásban, eredete a középkorba nyúlik vissza. A Pireneusok völgyeiben élő, az eretnekektől származtatott egyik kis népcsoportot „rövid fülek” elnevezéssel illették; ezt újították fel és alkalmazták a spanyolokra végig a 20. század folyamán.

Megtette a magát az inkvizíció, valamint a 15. század végén a tiszta vérűségről hozott szabályozás is, amellyel alátámasztották a konvertita zsidók és az erőszakkal áttértet moriszkok megkülönböztetését és üldözését. 1511 után három évszázadon keresztül a konvertiták, a moriszkok és más „rossz fajú emberek” nem telepedhettek le Biscaye-ban és Guipuzkoában. Ilyen módon – vagyis vérkeveredés nélkül – a baszkok megőrizhették fajuk tisztaságát és katolikus hitüket, amelyekre oly büszke, nemesi öntudatukat építették.

A 19. században, a liberálisok elleni harcokban született meg egy új minősítés, a „fekete csontúak”, vagyis azok, akik a csontjaikban hordozták a liberalizmust. Hasonlóképpen kizsájtották maguk közül az 1876 után érkezett bevándorlókat, akik a bányákban és az iparban dolgoztak, őket „maketos”-nak bélyegezték, ami jöttmentet, piszkost, buját és veszélyest jelent. Goiri azt hirdette, hogy a baszk függetlenség védelmében kerülni kell mindenfajta érintkezést a „maketos”-szal, a „Maketaniából”, azaz Spanyolországból érkezett betolakodókkal. Elorza professzor véleménye szerint ez a gyűlölet üzenete, s ezzel függ össze egy olyan mozgalom elindítása, amely szentesíti ezt a dühödt spanyolelenséget – ezek a tényezők alakították ki politikai vallásuk jellegét.

A baszkok szentje, Loyolai Szent Ignác ünnepén, 1895. július 31-én megalapították a Baszk Nationalsita Pártot. A volt jezsuita tanítvány, Goiri hitelt vallotta, hogy a Jézus Társaság szervezete és fegyelme szolgálhat modell gyanánt egy nacionalista mozgalom számára. Programjuk kimondta, hogy védeni kell a „baszk fajnak” azt a jogát, hogy „újra megtalálja” függetlenségét olyképpen, hogy létrehozza az állítólagos régi államok konföderációját a következő jelszóval: „Isten és a régi törvény”. A mozgósító erőt azzal a jelmonddal kívánták növelni, hogy „Mindent a hazáért és a haza Istenéért”.

A Goiri nevével jelzett nacionalizmusnak szükségképpen konfrontálódnia kellett a spanyol állammal. Mindazonáltal Goiri 1902-ben kidolgozott egy olyan tervet, amely törvényes eszközökkel is megvalósíthatónak látszott. A Spanyol Baszkok Ligájának koncepciója az autonómia kivívására irányult. Jellemző azonban, hogy ez utóbbit csak szükséges rossznak tekintette, végső célként a baszk függetlenséget jelölte meg, és elvetett bármiféle kompromisszumot a spanyol állammal. „Ez a stratégia ihleti a Baszk Nacionalista Párt tevékenységét egészen napjainkig!” (83. p.)

A pártnak ezt az irányvonalát az 1920–30-as években lázadó extremista fiatalok megkérdőjelezték, és meghirdették az „elméleti tisztasághoz” való visszatérést. Ír példa nyomán szakadást idéztek elő (1920–21-ben), és Jagi-Jagi néven új csoportot alakítottak. Populista, idegengyűlölő jelszavakat fogalmaztak meg, a „Keljetek fel!” a spanyol demokrácia ellen irányult. „Ezt a szervezetet tekinthetjük az ETA közvetlen elődjének.” (83. p.)

A beszélgetés folyamán óhatatlanul felmerült az a nagy fontosságú kérdés, hogy milyen magatartást tanúsítottak a baszk nacionalisták a második köztársaság kikiáltása (1931) és legfőképpen a spanyol polgárháború (1936–39) időszakában. A spanyol történelem egyik magyar szakértőjének összefoglaló művében az olvasható, hogy „a perifériák: Andalúzia, Valencia, Katalónia, Baszkföld, Asztúria, Galícia a köztársaság és a népfront mellé álltak”.³ Ez a megállapítás végső elemzésben igaz, s ebben az összefüggésben rá kell mutatni arra is, hogy a köztársaság melletti kiállásban jelentős szerepe volt egy lélektani-emocionális tényezőnek: az ősi főváros, Guernica németek általi lebombázásának, amit ez a nép mély tragédiaként élt meg. Mégis, Elorza fejtegetéseit alapul véve, nem elhanyagolható az a tény, hogy kezdetben a Baszk Nacionalista Párt az antirepublikánusok táborához csatlakozott, és csak később, 1933–34 folyamán következett be fordulat az állásfoglalásában, ami azzal magyarázható, hogy felismerte: a spanyol jobboldaltól nem várhatja az autonómia megadását. Ekkor fogott össze a baloldali köztársaságokkal és a szocialistákkal. De még ez az irányváltás sem tűnt véglegesnek, amit az a lagymatag fellépés bizonyít, amelyet a párt legfelső vezetése tanúsított Franco államcsínye (1936. július 18.) idején, sőt az Alava és

Navarra tartományokban tevékenykedő nacionalisták a lázadó tábornok mellé álltak. A döntő fordulópont akkor következett be, amikor a puccsisták elfoglalták Guipuzcoát, a másik oldalon pedig a madridi köztársasági kormány biztosítékot adott egy autonóm baszk kormány felállítására. Ennek elnökévé a párt legnépszerűbb politikusát, José Antonio Aguirre-t választották, így ő lett az első baszk kormányfő (1936. október 7.). Hangsúlyozandó, hogy a baszk kormány tiszteletben tartotta az emberi jogokat egy atrocitásokban bővelkedő polgárháborús időszakban.

A győztes ellenforradalom bosszúja nem maradt el, a tábornok, hogy példát statuáljon, számos nacionalistát agyonlővetett. Mindamellett a megtorlás enyhébbnek mondható, mint a szocialisták és a kommunisták esetében, akiknek jóval több áldozatuk volt. A nacionalista foglyok – majdnem teljes számban – 1943 táján elhagyhatták a börtönt. Annál vadabb volt a kulturális elnyomás. A hatóságok megtiltották az „Euskadi” név használatát, a nemzeti érzelmű dalok éneklését és a népviseletet, nyilvános helyen nem lehetett baszk nyelven megszólalni, és az iskolákban az anyanyelvet oktatták.

A beszélgetés ezután a Baszk Nacionalista Pártra, illetve az ETA (Euskadi ta Askatasuna, Pays basque et libérté – Baszk Haza és Szabadság) megszületésére terelődött. Az előbbi az 1950-es években, amikor enyhült az elnyomás, nem fejtett ki erőteljes ellenzéki tevékenységet. „Ez a fő oka egy új párt, az ETA alapításának.” (84. p.) Fialat nacionalisták egy csoportja szervezte meg 1959. július 31-én, ezáltal is Loyolai Szent Ignác napján, emlékeztetve az „anyapárt” 1895-ös megalapításának körülményeire.

Magától értődik, hogy az ETA nem folytathatta ott, ahol a Baszk Nacionalista Párt abbahagyta, új koncepciót kellett kialakítania és új jelszavakat meghirdetnie. A hitleri Németország szétzúzása után elképzelhetetlen volt a hagyományos rasszista érvelés kontinuitása, ezért a nyelv védelmét állították agitációjuk középpontjába. Egy bizonyos Federico Krutwig, aki német származású volt, 1963-ban publikált, Vasconia című könyvében a külföldiekkel szemben korábban alkalmazott diszkriminációt átvitte azokra, akik semmibe vették a baszk nyelvet, vagyis a spanyolokra, és ez alkalommal már a franciákra is. (Ennek okáról még lesz szó.) Láthatjuk tehát, hogy bár az okfejtés az új történelmi feltételek frányszerítő hatására megváltozott, a szélsőséges baszk nacionalizmus végcélja, valamint a spanyolokkal–franciákkal való merev szembenállás jottányit sem változott. A kialakult helyzetet az ETA úgy értékelte, hogy Baszkföld Spanyolország és Franciaország gyarmata, ennél fogva jogos a fegyveres harc, jelesül a terrorizmus eszközeihez nyúlni. Az ETA forradalmi arculatot öltött, s ebben befolyásolták az 1960-as évek szélsőbalos mozgalmi is. Ideológiájában keverednek a tradicionális idegengyűlölet elemei és a harmadik világ forradalmi eszméi. Elorza professzor két fontos bizonyítékot említett, amelyekből megismerszik ennek az új típusú nacionalizmusnak a lényege. Az ETA 1964 szeptemberében levelet intézett az értelmiségiekhez; ebben leszögezi, hogy nincs nemzeti felszabadulás a gazdaság társadalmasítása nélkül, és megfordítva: Euskadi emancipációja nélkül nem lehetséges a társadalom felszabadítása. Még többet mondó a „Felkelés Euskadiban” címet viselő pamflet jövőképe. „A mi igazságunk abszolút igazság, tehát minden mást kizáró igazság. Ez nem enged meg sem kételyt, sem ellenzékiiséget, és igazolja a virtuális és éntelleges elengedés megsemmisítését.” (85. p.) Ez a terror logikája, tette hozzá a professzor, s ezt fokozni már csak a jelzők halmozásával lehetne, úgymint „dernesztő”, „ijesztő”, „tasztító” vagy egyszerűen: „szörnyű”.

A halálos merényletek 1968-ban kezdődtek el, s a következő évben kétezer embert tartóztattak le, háromszázan pedig száműzetésbe kényszerültek. Különösen nagy port vert fel az ún. burgos-i per, amelyben a hadbíróóság halálra ítélte egy rendőr meggyilkolásának felelőseit. Hatalmas hazai és nemzetközi tiltakozó mozgalom bontakozott ki, amely végül is kikényszerítette a halálbüntetések elengedését. Franco meghalt 1975-ben, visszatért a demokrácia, és a baszkok is visszakapták autonóm berendezésüket 1979-ben, azonban a terror minden várakozás ellenére sem csökkent, sőt a demokratikus átmenet, az új szabadság által felkínált lehetőségeket kihasználva nagymértékben nőtt az aktív harcosok száma, erőforrásaik nemkülönbön. A diktátor halálát követő évtizedben az ETA jól szervezett terror-hadsereggé nőtte ki magát, kommandóinak számát több tucatra becülik. Mik a jellemző megnyilvánulásai ennek a terrornak? Utcai zavargások, fenyegetések, „forradalminak” mondott adók kivetése, vagyonok jótalan zár alá vétele és mindenképp bombamerényletek, továbbá gyilkosságok, amelyek több mint 800 halottat és sok ezer sebesülteket követeltek. Jellemző, hogy Elorza professzor az 1933-as németországi helyzethez hasonlította a közepes nagyságú baszk városokban és falvakban uralkodó légkört. A baszk egyetemet gyakorlatilag megtisztították, a demokratikus meggyőződésű professzorok szétszéledtek, és a lakosság egy része szívesen elhagyta Baszkföldet. A demokraták túlnyomó többsége egyszerűen nem mer politikáról beszélni, kétezer személy rendőri védelem alatt áll. Az ETA számára a demokrácia semmivel sem jobb, mint a francoizmus, az előbbit az utóbbi folytatásának tekinti, vagyis az ellenség változatlanul nem a diktatúra, hanem maga Spanyolország, államformájától teljesen függetlenül.

A fegyveres összecsapások és merényletek jobb megértése érdekében vissza kell nyúlni időben, lényegében a második világháborúig, amikor Baszkföld népe egészében véve az antifasiszta hatalmakat támogatta. (Tette ezt abban a reményben, hogy a győztes háború után az Egyesült Államok véget fog vetni Franco uralmának.) Elsősorban a francia ellenállási mozgalomtól megtanulták az illegális harc szabályait, a fegyverek, bombák alkalmazását, bár más forrásból is merítették ismereteiket. Ehhez járul egy olyan

tényező, amelynek jelentőségét aligha lehet túlbecsülni: hosszú évtizedekig a Pireneusok hágói valóságos átjáróháznak bizonyultak a terroristák számára. A hegység túlsó oldalán pedig már várták őket a francia baszkok, akiknek a földje ténylegesen menedék volt a számukra, ahol biztos számíthattak a családok diszkrét segítségére. Ez a több tekintetben is idillinek nevezhető állapot csak azért maradt fenn, mert a francia hatóságok elnézően kezelték ezt az egész ügyet. Az 1980-as évek közepén azonban a helyzet alapvetően megváltozott, azóta a francia és a spanyol rendőrség együttműködik a terroristák üldözésében.

Visszakanyarodva a politikatörténeti események kronologikus ismertetésére, a legfontosabb fejlemény az 1998 szeptemberében megkötött lizarrai paktum volt a Baszk Nacionalista Párt, az ETA és egy kisebb, szintén függetlenséget követő párt között. A Baszk Nacionalista Párt összeszövetkezett – az interjúalany kifejezése szerint az ördöggel – az ETA-val oly módon, hogy elfogadta annak legfontosabb követeléseit: önrendelkezés, szakítva az autonóm státusszal, avégből, hogy megvalósítsák a baszkok politikai egységét a Pireneusok mindkét oldalán. Cserében az ETA fegyverszünetet deklarált (titokban csak négy hónapra), azonban 2000-ben s a rá következő évben felrúgta ezt a megállapodást. A terror újabb hullámának csak a spanyol és francia állam együttes fellépése vetett véget.

Végezetül néhány szót Elorzáról. Baszk családból származik (szülőhelye Guipuzcoában van), 1964 és 1969 között a madridi egyetem baszk hallgatóinak csoportjához csatlakozott, tanulmányozta a nacionalizmust, a későbbi években pedig azért küzdött, hogy a maga eszközeivel a demokratikus baloldal felé mozdítsa el az ETA-t (1977–1982). Szembefordult mind az ETA, mind a spanyol állam terrorjával, valamint élesen bírálta a Baszk Nacionalista Pártnak az ETA-val egyre intenzívebbé váló kapcsolatait az utóbbi évtizedben. Befejezésképpen idézem az interjú lezárását jelentő, önvallomásnak is felfogható kijelentését, amely nemcsak az Ibériai-félsziget, hanem – mutatis mutandis – a mi térségünk számára is iránymutató lehet. „Én ma a baszk nemzet demokratikus berendezkedése mellett vagyok egy többnemzetiségű spanyol állam keretein belül.” (87. p.)

1.

Jegyzetek

1. *J. Allieres: Les Basques.* Paris, 1977. 51–52. Az „Etnikumok enciklopédiája” azt állítja, hogy nyelvük némi hasonlóságot mutat a magyarral és a finnrel, azonban ezt az állítást – tudomásom szerint – más művek nem támasztják alá. (Budapest, 1993. 81.)
2. A legújabb általam ismert feldolgozás *G. West: The Basque Region.* Oxford, 1998. Megemlíthető még *K. Bouda: Land, Kultur, Sprache und Literatur der Basken.* 1949. *D. P. Pricker: Nemzeti és regionális problémák a mai Spanyolországban.* In: A Politikai Főiskola Közleményei, 1981. 4. (37.) sz.
3. *Anderle Ádám: Spanyolország története.* Budapest, 1992. 129.

Vadász Sándor

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bíró László, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Boér Hunor, PhD-hallgató, ELTE

H. Haraszi Éva, a történettudomány doktora, London

Gazdag László, kandidátus, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem

Gilincsek Edgár, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem

Pál István, PhD-hallgató, ELTE

Pusztai Gabriella, tudományos munkatárs, Helytörténeti Múzeum, Kunszentmárton

Szilágyi Ágnes Judit, PhD, egyetemi adjunktus, ELTE

Tihanyi János, a történettudomány kandidátusa

Vadász Sándor, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, ELTE

